

ISSN 2077-5105

(друковане видання)

ISSN 2079-1771

(електронне видання)

Український соціологічний журнал № 1–2
Украинский социологический журнал
Ukrainian Sociological Journal 2012

Наукове та інформаційне видання

Заснований 2008 р.

Випуск 7–8

Затверджено до друку рішенням Вченої ради

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №13 від 21 грудня 2012 р.).

Засновники журналу:

Соціологічна асоціація України

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Редакційна колегія:

Головний редактор – Бакіров В. С. – академік НАН України, д-р соціол. наук, професор, ХНУ імені В.Н. Каразіна

Відповідальний секретар – Субота М. М. – к. соціол. наук, ХНУ імені В.Н. Каразіна

Сокурянська Л. Г. – д-р соціол. наук, професор, ХНУ імені В.Н. Каразіна

Хижняк Л. М. – д-р соціол. наук, професор, ХНУ імені В.Н. Каразіна

Головаха Є. І. – д-р філос. наук, Інститут соціології НАН України

Черниш Н. Й. – д-р соціол. наук, професор, ЛНУ імені Івана Франка

Гаспаріні А. – д-р соціол. наук, професор, Інститут міжнародної соціології м. Гориції, Триєстський університет, Італія

Герпфер К. – д-р політ. наук, професор, Королівський коледж (Університет Абердіна), Великобританія

Корпорович Л. – д-р соціол. наук, професор, Ягеллонський університет, Польща

Туманов С. В. – д-р філос. наук, професор, Московський державний університет імені М.В. Ломоносова, Росія

Філліпс С. – професор антропології, Університет Індіани, США

Редакційна рада:

О. Балакірева (Київ), Л. Білоконь (Миколаїв), В. Бурега (Донецьк), А. Вальчук (Хмельницький), В. Ворона (Київ), А. Горбачик (Київ), В. Городяненко (Дніпропетровськ), Е. Гугнін (Запоріжжя), О. Дейнеко (Харків), В. Євтух (Київ), С. Єфімов (Сімферополь), О. Кириленко (Рівне), Н. Коваліско (Львів), В. Кондович (Чернігів), Л. Кондратик (Луцьк), В. Кондович (Чернігів), В. Коробов (Херсон), Р. Куртсеїтов (Сімферополь), О. Куценко (Київ), О. Личковська (Одеса), Л. Ляпіна (Миколаїв), О. Мазурик (Донецьк), О. Максимович (Івано-Франківськ), К. Михайльова (Харків), Б. Нагорний (Луганськ), В. Николєнко (Дніпропетровськ), В. Паніотто (Київ), О. Панков (Одеса), О. Пелін (Ужгород), С. Романенко (Одеса), І. Рущенко (Харків), С. Хобта (Луганськ), О. Ходус (Дніпропетровськ), Н. Цимбалюк (Київ), Н. Черниш (Львів), В. Чигрин (Мелітополь), А. Шатохін (Умань), С. Щудло (Дрогобич), С. Яремчук (Чернівці).

Зв'язок з редакцією: УКРАЇНА, 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6; телефон (+38-057) 707-52-37; факс (+38-057) 714-14-08; e-mail: socjour@gmail.com; <http://www.sau.kiev.ua>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 15098–3670Р від 05.03.09 р.

© Соціологічна асоціація України, оформлення, 2012

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, оформлення, 2012

© І. М. Дончик, дизайн, макет, 2012

ЗМІСТ

Віль Бакіров (Харків) Місія соціології	5
Віталій Оніщук (Одеса) Управлінська складова забезпечення якості освіти в умовах її модернізації	10
Анатолій Овсянніков (Москва) Потенціал модернізації вищої школи Росії: комунікації компетентностей професури і студентства	14
Олександр Сидоренко (Харків) Зовнішнє незалежне оцінювання в контексті підвищення якості освіти	21
Віра Арбенина (Харків), Людмила Сокурянська (Харків) Стан навчальних практик сучасного студентства як соціокультурний бар'єр модернізації вищої школи України	27
Віталій Лукашук (Харків) Управління реформами вищої освіти: європейський досвід	48
Олена Злобіна (Київ), Любов Бевзенко (Київ) Ціннісні основи образів життєвого успіху – результат візуального дослідження	54
Ольга Кислова (Харків) Трансформація концепції знання в епоху Інтернету	63
Микола Гоманюк (Миколаїв) Соціально-лінгвістичні аспекти формування територіального варіанту російської мови в Україні	74
Оксана Чернявська (Харків) Фітнес як стиль життя: особливості розвитку в Україні (на прикладі мегаполісів)	79

СОЦІОЛОГІЧНА ОСВІТА

Ірина Солдатенко (Харків), Ольга Гужва (Харків) Євроінтеграція через стандарти освіти (на прикладі PR-освіти в Україні)	90
Оксана Даниленко (Харків) Від «рами картини» Г. Зиммеля до картини як «феноменологічного симулякру» у викладанні соціології	94
Іда Ковальова (Харків) Соціокультурний підхід у викладанні історії соціології: жанр етюду та есе	101
Надія Коритнікова (Харків) Методичні проблеми і досвід використання відеоматеріалів у викладанні соціологічних дисциплін	108

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

Віктор Городяненко (Дніпропетровськ) Риторика українського федералізму – бути чи не бути?	115
--	-----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Соціально-політичні трансформації в пострадянських державах: 1991-2011 («круглий стіл» в межах XVI міжнародної конференції «Харківські соціологічні читання»)	119
Поліголосність соціокультурного підходу (аналізу) («круглий стіл» в межах XVI міжнародної конференції «Харківські соціологічні читання»)	134
Місце соціології в системі університетської освіти: матеріали Інтернет-конференції	152

НОВІ ВИДАННЯ: РЕЦЕНЗІЇ, РЕФЕРАТИ

Віль Бакіров (Харків) Розширення горизонту економічної соціології (рецензія на навчальний посібник: Силласте Г. Г. Экономическая социология. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Альфа-М, ИНФРА-М, 2012. – 480 с.)	178
Олександр Голіков (Харків), Людмила Сокурянська (Харків) Зацікавлений погляд на цікаве наукове дослідження інтересів (Рецензія на колективну монографію: Соціальні інтереси в контексті соціокультурної модернізації / за ред. О. Злобіної. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – 320 с.)	181
Ілля Кононов (Луганськ) Освіта перед соціологічним дзеркалом (Рецензія на книгу: Щудло Світлана. Вища освіта у пошуку якості: quo vadis / Світлана Щудло. – Харків – Дрогобич: Коло, 2012. – 340 с.)	185
Оксана Панькова (Київ) Обличчя нового світу: ілюзії та реальність (Рецензія на книгу: Сохань І. Философия благотворительности. Счастье и грех / И. Сохань. – К. : Наукова думка, 2010. – 288 с.)	188

CONTENTS

CONTENTS

Vil Bakirov (<i>Kharkiv</i>) The Mission of Sociology	5
Vitaliy Onischuk (<i>Odessa</i>) The Management Impact on Education Quality Providing under Modernization	10
Anatoly Ovsyannikov (<i>Moscow</i>) Potential of Higher School Modernization in Russia: Scholarship Competency Transfer	14
Olexander Sydorenko (<i>Kharkiv</i>) External Independent Testing in the Context of Improvement of Education Quality	21
Vira Arbenina (<i>Kharkiv</i>), Lyudmila Sokuryanska (<i>Kharkiv</i>) Modern Studentship Learning Practices Situation as a Socio-cultural Barriers in Higher School Modernization in Ukraine	27
Vitalii Lukashchuk (<i>Kharkiv</i>) Management of Higher Education Reform: European Experience	48
Olena Zlobina (<i>Kyiv</i>), Lubov Bevzenko (<i>Kyiv</i>) Value Basis of Images of Life Success – the Result of Visual Studies	54
Olga Kyslova (<i>Kharkiv</i>) The Transformation of the Concept of Knowledge in the Internet Age	63
Mykola Homanyuk (<i>Mykolaiv</i>) Socio-Linguistic Aspects of Formation of the Territorial Variant of the Russian Language in Ukraine	74
Oksana Chernyavska (<i>Kharkiv</i>) Fitness as a Lifestyle: Peculiarities of Its Development in Ukraine (through the example of Megacities)	79
SOCIOLOGICAL EDUCATION	
Iryna Soldatenko (<i>Kharkiv</i>), Olga Guzhva (<i>Kharkiv</i>) European Integration through Education Standards (on Example of PR-education in Ukraine)	90
Oksana Danylenko (<i>Kharkiv</i>) From G. Simmel's «the Picture Frame» to Painting as a «Phenomenological Simulation» in the Teaching of Sociology of Everyday Life	94
Ida Kovaleva (<i>Kharkiv</i>) Socio-Cultural Approach in Teaching the History of Sociology: Etude and Essay Genres	101
Nadezhda Korytnikova (<i>Kharkiv</i>) Methodological Problems and Experience of Video Materials Using in Teaching Sociology Courses	108
SOCIOLOGICAL PUBLICISM	
Victor Gorodyanenko (<i>Dnepropetrovsk</i>) Rhetoric of Ukrainian federalism – to be or not to be?	115
ACADEMIC LIFE	
Social and Political Transformations in Post-Soviet Countries: 1991-2011» («Round Table» within the Framework of XVI International Conference «Kharkiv Sociological Readings»)	119
«Multiplicity of Socio-cultural approach (analysis)» («Round Table» within the Framework of XVI International Conference «Kharkiv Sociological Readings»)	134
The place of Sociology in Higher Education: Internet Conference Materials	152
NEW PUBLICATIONS: REVIEWS, SUMMARIES	
Vil Bakirov (<i>Kharkiv</i>) Pushing the Envelope of Economic Sociology (Review of the Study Guide: Sllaste G. G. Ekonomicheskaja sociologija. – 2-e izd., pererab. i dop. – M. : Al'fa-M, INFRA-M, 2012. – 480 s.)	178
Alexander Golikov (<i>Kharkiv</i>), Lyudmila Sokuryanska (<i>Kharkiv</i>) An Interested View onto the Interesting Scientific Research of Interests (Review on the Collective Monograph: Sotsial'ni interesy v konteksti sotsiokul'turnoyi modernizatsiyi / za red. O. Zlobinoyi. – K. : Instytut sotsiologiyi NAN Ukrayiny, 2011. – 320 s.)	181
Illia Kononov (<i>Lugansk</i>) Education through the Looking-glass of Sociology. (Review on the Book: Shchudlo Svitlana. Vyshcha osvita u poshuku yakosti: quo vadis / Svitlana Shchudlo. – Kharkiv – Drohobych: Kolo, 2012. – 340 s.)	185
Oksana Pankova (<i>Kyiv</i>) New World Images: Illusion and Reality (Review on the Book: Sokhan' Y. Fylosofyya blahotvorytel'nosti. Schast'e y hrehk / Y. Sokhan'. – K. : Naukova dumka, 2010. – 288 s.)	188

СОДЕРЖАНИЕ

Виль Бакиров (Харьков) Миссия социологии	5
Виталий Онищук (Одесса) Управленческая составляющая обеспечения качества образования в условиях ее модернизации	10
Анатолий Овсянников (Москва) Потенциал модернизации высшей школы России: коммуникации компетентностей профессуры и студенчества	14
Александр Сидоренко (Харьков) Внешнее независимое оценивание в контексте повышения качества образования	21
Вера Арбенина (Харьков), Людмила Сокурская (Харьков) Состояние учебных практик современного студенчества как социокультурный барьер модернизации высшей школы Украины	27
Виталий Лукашук (Харьков) Управление реформами высшего образования: европейский опыт	48
Елена Злобинна (Киев), Любовь Бевзенко (Киев) Ценностные основания образов жизненного успеха – результат визуального исследования	54
Ольга Кислова (Харьков) Трансформация концепции знания в эпоху Интернета	63
Николай Гоманюк (Николаев) Социально-лингвистические аспекты формирования территориального варианта русского языка в Украине	74
Оксана Чернявская (Харьков) Фитнес как стиль жизни: особенности развития в Украине (на примере мегаполисов)	79

СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Ирина Солдатенко (Харьков), Ольга Гужва (Харьков) Евроинтеграция через стандарты образования (на примере PR-образования в Украине)	90
Оксана Даниленко (Харьков) От «рамы картины» Г. Зиммеля до картины как «феноменологического симулякра» в преподавании социологии	94
Ида Ковалева (Харьков) Социокультурный подход в преподавании истории социологии: жанр этюда и эссе	101
Надежда Корытникова (Харьков) Методические проблемы и опыт использования видеоматериалов в преподавании социологических дисциплин	108

СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ ПУБЛИЦИСТИКА

Виктор Городяненко (Днепропетровск) Риторика украинского федерализма – быть или не быть?	115
---	-----

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Социально-политические трансформации в постсоветских государствах: 1991-2011 («круглый стол» в рамках XVI международной конференции «Харьковские социологические чтения»)	119
Полиголосность социокультурного подхода (анализа) («круглый стол» в рамках XVI международной конференции «Харьковские социологические чтения»)	134
Место социологии в системе университетского образования: материалы Интернет-конференции ...	152

НОВЫЕ ИЗДАНИЯ: РЕЦЕНЗИИ, РЕФЕРАТЫ

Виль Бакиров (Харьков) Расширение горизонта экономической социологии (рецензия на учебное пособие: Слласте Г. Г. Экономическая социология. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Альфа-М, ИНФРА-М, 2012. – 480 с.)	178
Александр Голиков (Харьков), Людмила Сокурская (Харьков) Заинтересованный взгляд на интересное научное исследование интересов (Рецензия на коллективную монографию: Соціальні інтереси в контексті соціокультурної модернізації / за ред. О. Злобіної. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – 320 с.)	181
Илья Кононов (Луганск) Образование перед социологическим зеркалом (Рецензия на книгу: Щудло Світлана. Вища освіта у пошуку якості: quo vadis / Світлана Щудло. – Харків – Дрогобич: Коло, 2012. – 340 с.)	185
Оксана Панькова (Киев) Лики нового мира: иллюзии и реальность (Рецензия на книгу: Сохань И. Философия благотворительности. Счастье и грех / И. Сохань. – К. : Наукова думка, 2010. – 288 с.)	188

УДК 316.74:316

Виль Бакиров

доктор социологических наук, профессор, академик Национальной академии наук Украины, Президент социологической ассоциации Украины, ректор Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

Vil Bakirov

Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Academicians of the National Academy of Sciences of Ukraine, President of Sociological Association of Ukraine, President of V.N. Karazin Kharkiv National University

МИССИЯ СОЦИОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

«Мы живем в несовершенном мире, он всегда будет несовершенен, и поэтому в нем всегда будет несправедливость. Но перед этой реальностью мы вовсе не беспомощны. Мы можем сделать мир менее несправедливым; мы можем сделать его более прекрасным; мы можем углубить наше познание его».

Иммануил Валлерстайн.
Конец знакомого мира.

В статье обсуждается роль социологии в современном мире. Обосновывается необходимость взаимодействия и сотрудничества социологии с гражданским обществом, определения на этой основе повестки для социологического познания и участия социологов в решении актуальных социальных проблем. Особое внимание уделяется вопросам развития профессиональной (академической), прикладной, критической и публичной социологии; органического единства взаимозависимости всех четырех типов социологического познания, их солидарной миссии. Подчеркивается, что миссия современной социологии состоит в том, чтобы во взаимодействии с гражданским обществом находить научно обоснованные методы решения общественных проблем, делать социальные системы и институты более гуманными, направляя свои действия на преодоление социального неравенства и несправедливости.

Ключевые слова: социология, прикладная социология, профессиональная (академическая) социология, публичная социология, критическая социология, гражданское общество.

The article considers the role of sociology in the contemporary world. The necessity of collaboration and cooperation of sociology with civil society is justified. Definition of the agenda of sociological cognition and involvement of sociologists in solution of topical social problems on this basis is proved. Special attention is paid to development of professional (academic), applied, critical and public sociology, the organic unity and interdependence of all four types of sociological knowledge, their joint mission. It is emphasized that the mission of modern sociology in collaboration with the civil society is to find evidence-based solutions of social problems, to make social systems and institutions more humane, to direct its actions to overcome social inequality and injustice.

Keywords: sociology, applied sociology, professional (academic) sociology, public sociology, reflexive sociology, civil society.

У статті обговорюється роль соціології у сучасному світі. Обґрунтовується необхідність взаємодії та співробітництва соціології з громадянським суспільством, визначення на цій основі порядку денного соціологічного пізнання та участі соціологів у вирішенні актуальних соціальних проблем. Особлива увага приділяється питанням розвитку професійної (академічної), прикладної, критичної та публічної соціології; органічної єдності та взаємозалежності всіх чотирьох типів соціологічного пізнання, їхньої солідарної місії. Підкреслюється, що місія сучасної соціології полягає у тому, щоб у взаємодії з громадянським суспільством знаходити науково обґрунтовані методи вирішення різноманітних суспільних проблем, робити соціальні системи та інститути більш гуманними, спрямовувати свої дії на подолання соціальної нерівності й несправедливості.

Ключові слова: соціологія, прикладна соціологія, професійна (академічна) соціологія, публічна соціологія, критична соціологія, громадянське суспільство.

Мы учим своих студентов тому, как добывать социологическую информацию, собирать и анализировать количественные данные, говорим об особенностях качественных методов, различаем позитивистскую и понимающую социологию, позитивистские и интерпретационные методологии, рассуждаем о мультипарадигмальности, постмодернизме и т.д. И гораздо меньше касаемся, если касаемся вообще, двух кардинальных вопросов: *для кого и для чего существует социология?*

Конечно, мы говорим о том, что социологическая информация необходима для управления общественными системами, для оптимизации их структуры и функций, для разработки социальной политики. Но, как правило, не задаемся проблемой главного назначения социологической науки, ее миссии.

На IV Всероссийском социологическом конгрессе в Уфе кто-то пошутил, что социологи нужны в основном для того, чтобы на их фоне лучше смотрелись синоптики. В этой шутке обыгран тот образ социологии, который сложился в постсоветских странах – синоптики предсказывают более или менее точно погоду, социологи – результаты выборов.

И это не результат недалекости наших сограждан и социологической непросвещенности массового сознания. Это реалистичный образ *главной и основной практической пользы социологии*, которую видят сегодня государственные институты и политические партии, а также общественные организации и общественность.

Социология и в России, и в Украине не стала пока для общества чем-то большим, чем анкетирование населения и предвыборные рейтинги. Если мы иногда и видим на экране социолога, то его роль, как правило, состоит в комментариях результатов электоральных опросов. В объяснении, сколько процентов населения думают так, а сколько процентов думают иначе. И это в то время, когда социальный мир претерпевает грандиозные перемены, рушатся привычные схемы и модели социальных взаимодействий, общественная жизнь переполнена множеством новых рисков и угроз.

Почему же, спросим себя вслед за Энтони Гидденсом, социология не выходит на передний фронт интеллектуальной жизни и публичных дебатов?

Не последней из причин этого есть то, что мы сами редко задумываемся *о предназначении социологии, ее фундаментальной роли в современном мире*, недостаточно проясняем это как для себя самих, так и внеакадемических аудиторий.

Мы мало размышляем о том, что оправдывает наше существование и нашу профессиональную деятельность, в чем глубинный ценностный смысл социологической работы, если таковой существует.

Является ли сегодня социология всего лишь *инструментом* в руках тех, у кого деньги, служанкой властвующим элит или у нее есть собственная миссия, основополагающий смысл, оправдывающий ее существование.

Ч. Р. Миллс и А. Гоулднер еще в 1960-е годы делили социологов на эти две категории: *живущих ради социологии и живущих за счет социологии*.

Поколение социологов-шестидесятников в нашем бывшем общем отечестве жило, конечно, ради социологии, было подвижно романтическими настроениями, искренним стремлением принести своими исследованиями общественную пользу. И, кстати, у них это получалось. И у Валентина Георгиевича Подмаркова, и у Наримана Абдрахмановича Аитова, и у Владимира Александровича Ядова, Андрея Григорьевича Здравомыслова, Бориса Андреевича Грушина, Елены Александровны Якубы, Ирины Марковны Поповой, Татьяны Ивановны Заславской и многих других представителей прекрасной плеяды социологов-романтиков, стремившихся изменить общество к лучшему.

Сегодня другие времена. За последние двадцать лет радикально поменялся нравственный и интеллектуальный климат в наших, теперь независимых государствах. И бескорыстное служение истине, общему благу уже не так волнует людей, в том числе и социологов. Современные студенты – наша будущая смена все больше тяготеют к тому, чтобы жить не ради социологии, а жить за счет социологии.

Можем ли мы упрекать молодых ребят, которые родились и выросли в рыночной среде, в ценностном вакууме, в социальной среде, насквозь меркантильной и прагматичной, в том, что высокие идеалы их не особенно волнуют, что они озабочены, в первую очередь, своей карьерой, трудоустройством, достойными заработками и т.п. и готовы использовать для этого свои профессиональные (социологические), как теперь говорят, *компетентности* для оплачиваемого решения чьих-то политических и коммерческих задач.

Вопрос о роли, миссии, ответственности социологии с новой силой требует осмысления, нуждается в глубокой и честной саморефлексии.

Приходится обращаться к изначальной постановке проблемы ценностного содер-

жания социологии. Спрашивать совета у классиков. И оказывается, что классики по этому поводу были не единодушны, разошлись во мнениях.

Основатели социологии, как мы знаем, были движимы гуманистическими побуждениями, их научные и нравственные инициативы были неразделимы. Социология и создавалась для того, чтобы сделать общество лучше, служить социальному прогрессу. По известному изречению Э. Дюркгейма, она не стоила бы и часа потраченного времени, если бы не делала общество лучше. Но лучше или хуже – это уже вопрос ценностей, сфера нормативных суждений.

Согласно же М. Веберу, социология должна быть свободна от всех ценностей, кроме истины. Непосредственная обязанность социологов как профессиональных «мыслителей» состоит прежде всего в том, чтобы сохранять трезвость перед лицом господствующих идеалов, какими бы величественными они ни казались. Говоря иначе, если от социологического знания кому-то будет не лучше, а, возможно хуже, то социолога, познающего социальный мир, это не должно останавливать.

Что говорят современные социологические авторитеты? Вот что думает по этому поводу Питер Бергер: «Социологическое знание необходимо любому, кто действует в обществе. Но эти действия не всегда исключительно гуманны. Сегодня одни американские социологи разрабатывают в правительственных учреждениях планы по обеспечению большей жизнеспособности составляющих нацию общностей. Другие в тех же учреждениях работают над тем, как разрушить единство враждебных государств, чтобы, если возникнет такая необходимость, стереть их с политической карты мира. Какими бы моральными соображениями ни руководствовались те и другие, ничто не мешает всем им проводить интересные с научной точки зрения исследования» [1, с. 11]. И еще один его тезис: «Социологическое знание можно рекомендовать... фактически каждому, кто связан с манипулированием людьми независимо от конкретных целей и моральных оправданий. Именно такое понимание социологического познания подразумевается в классическом утверждении Макса Вебера о том, что социология «свободна от ценностей» [1, с. 13].

Для пущей ясности П. Бергер сравнивает работу социолога с работой разведчика, работа которого заключается в том, чтобы с предельной достоверностью описывать некий театр социальных действий, в то

время, как несоциологи должны решать, как воспользоваться этим описанием. Как ученый, социолог должен избегать нормативных суждений, добывать объективное знание о социальных объектах, структурах и процессах. Вопрос о том, как это знание будет использовано, лежит вне компетентности социологии.

Далеко не все, конечно, разделяют эту позицию. Среди них уже упомянутый Э. Гидденс, утверждающий, что социология не должна оставаться безучастной и беспристрастной, должна рассматривать альтернативные варианты будущего и работать на лучшие из них (а значит, делать ценностный выбор).

И, конечно, нельзя не вспомнить при этом страстный призыв Майкла Буравого активно развивать *публичную социологию*, социологию, вовлеченную в самую гущу животрепещущих социальных проблем и возвышающую свой голос во имя гуманизма и справедливости.

Говоря о миссии социологии, мы имеем в виду не некую абстракцию, а живой элемент общественной жизни, реальное, а не номинальное сообщество профессионалов, позиционирующих себя как социологи. И как таковое, отличающееся определенной внутренней разнородностью.

Внутри него можно выделить *академическое социологическое подсообщество*, т.е. социологов, удовлетворяющих свое любопытство за счет государства в университетах, в научных структурах, исследующих то, что им интересно, не беспокоясь особенно о том, кому это нужно, ориентированных на самих себя и себе подобных. Можно выделить и так называемое *истеблишное подсообщество* – социологов, состоящих на службе у власти в качестве консультантов, советников, аналитиков общественных настроений и т.п., работающих на структуры власти и легитимирующих соответствующий политический курс. В последнее время сформировалось активное *коммерческое социологическое подсообщество*, работающее по заказам коммерческих структур, в том числе и политических партий, которые по большому счету у нас также являются коммерческими структурами.

Эти три сообщества не изолированы друг от друга, не враждуют и не конкурируют, а пересекаются и сотрудничают, их члены нередко выступают в нескольких, а то и сразу во всех трех ипостасях и сохраняют общую профессиональную и ценностную идентичность. У всех есть свои соблазны и риски впасть в ту или иную патологию: будь-то игра в заумный «теоретический би-

сер», или сервильность, или политическая всеядность. Но в целом можно констатировать определенное единство.

Если говорить о представителях академической социологии, то они больше *дюргеймианцы*. На каком-то плане их сознания живет мысль о том, что, может быть, их изыскания кому-нибудь пригодятся, возможно, они сделают социальный мир чуть более понятным, возможно, помогут принятию разумных управленческих решений. Почему «возможно»? Потому, что они пишут больше для самих себя, для своих коллег и мало кто их за пределами социологического сообщества.

Социология, обозначенная выше как коммерческая, существует не на деньги налогоплательщиков, а на заработки от бизнесменов, политиков, средств массовой информации и т.д. И здесь, конечно, преобладают *веберианцы*, ибо общественное благо довольно часто не совпадает с благом заказчика. И социолог, проведя объективное и честное исследование, должен быть внутренне готов к тому, что ему приходится выдавать правильные результаты заказчикам, которые ему во всех отношениях несимпатичны.

Разумеется, это относится далеко не ко всем социологам. Социологи-либералы могут отказаться даже за огромные деньги проводить исследование для тоталитарных политических сил, социологи-трезвенники могут отказаться проводить маркетинговые исследования по алкоголю. Но бывает и по-другому.

Рассуждая о миссии социологии как таковой, не следует, однако, делить социологов на «чистых» и «нечистых». Нужно исходить из понимания социологии как целостной системы особых интеллектуальных практик. Исходить из того, что все мы в одной социологической лодке.

И в понимании этого хорошо помогает концепция Майкла Буравого о разделении социологического труда, которую здесь стоит кратко воспроизвести.

М. Буравой считает, что весь корпус социологического знания представляет собой антагонистическую взаимосвязь четырех типов такового: *профессионального, критического, прикладного и публичного*. И, соответственно, можно говорить о *профессиональной, о прикладной, о публичной и о критической социологиях*.

Профессиональная социология (ее можно назвать академической) производит знание об обществе, отличающееся от конкретного знания, нужного заказчикам. Занимается поиском истины, не задумываясь особенно о конкретной практической пользе.

В случае прикладной социологии (*policy sociology*) знание должно быть «практичным» или «полезным» для решения вполне конкретных задач, конкретных социальных проблем.

Публичная социология, по Буравому, – это социология, активно вовлеченная в проблемное существование тех или иных целевых групп общества. Она дает знание, которое рождающееся на основе диалога (и даже взаимодействия) с этими группами, артикулирует их интересы, помогает их осознать и выразить в проблемной интеллектуальной форме. И служит решению проблем, волнующих людей.

Роль критической социологии заключается в том, чтобы подвергать сомнению основания исследовательских программ профессиональной социологии [2, с. 19-21].

Подходы публичной и прикладной социологии не являются взаимоисключающими или антагонистическими. Они зачастую взаимодополняют друг друга, а иногда и превращаются друг в друга.

Ни публичная социология, ни прикладная социология не могут существовать без профессиональной социологии, которая предоставляет проверенные и надежные методы, концептуальный аппарат, теоретические подходы, обеспечивает научную легитимность социологического знания.

Вклад М. Буравого в социологическую саморефлексию, по нашему мнению, не только в том, что он ярко и страстно говорит о роли публичной социологии, а в обосновании этого органического единства, взаимозависимости всех четырех типов социологического познания, а, значит, и об их солидарной миссии.

Внутренне разделенная социология имеет общую судьбу и общую социальную роль.

Кому и для чего она нужна в нашем посткоммунистическом социуме?

Понятно, что прежде всего самим социологам, многие из которых не только реализуют себя профессионально и зарабатывают на жизнь, но также получают удовольствие от своей работы, поскольку их *габитус* соответствует тем возможностям, которые предоставляет социология как интеллектуальная практика. Но этого, разумеется, недостаточно для оправдания существования социологии. Согласно Кодексу профессиональной этики социолога Социологической Ассоциации Украины все мы должны осознавать свою профессиональную ответственность перед обществом, в котором живем и работаем, обязаны предоставлять обществу свои знания и умения на благо самого общества, проводя исследования,

должны стремиться развивать социологию как науку и приносить пользу обществу [3].

Реализовать эти задачи можно, лишь ориентируясь в своей работе на гражданское общество, противостоящее в современном мире как рынку с его абсолютизацией частного интереса, так и политике с ее абсолютизацией интереса партикулярного. Драматизм постсоветской социологии в том, что реальными заказчиками социологического знания являются как раз рынок и политика, но не гражданское общество, пока еще слабое и некомпетентное, движимое нередко рыночными и политическими мотивами, не способное к диалогу и взаимодействию с социологией.

Но следует признать, что и социология не способна пока к диалогу, сотрудничеству и взаимодействию с гражданским обществом, выдвигая вперед публичную социологию.

Этому препятствует герметичность социологических сообществ, их закрытость для внеакадемического мира, отсутствие гражданского темперамента, неготовность озадачиваться насущными и злободневными проблемами. Неспособность определять социологическую повестку дня на основе диалога с целевыми общественными группами и совместной с ними интерпретации проблемных ситуаций общественной жизни, неумение интерпретировать эту повестку дня в контексте открывающихся новых глобальных контекстов, радикально меняющих принципы социального взаимодействия.

Серьезной помехой взаимодействия являются различия в кодах коммуникации между социологией и теми, кому она адресует свои знания, «говорение» на разных языках с теми, кому может быть интересным и необходимым социологическое знание. Так, case-studies Ульриха Бека показали, что лица, принимающие решения, журналисты и другие реинтерпретировали результаты социологических исследований в своих собственных терминах и для собственных практических целей. В этом процессе теряется «социологичность» исследования. Но, как ни парадоксально, именно в этом случае социология успешно используется [4 с. 116-117].

«Большинство социологов, как представляется, имеет слишком прямолинейные и весьма иллюзорные ожидания относительно того, как должны использоваться результаты их исследований. Они часто полагают, что социология сама по себе может или должна стать влиятельной частью разнообразных внеакадемических дискурсов» [4, с. 115].

И, наконец, чтобы быть публичным, нужно быть *нормативным*, четко понимать, какой системе ценностей служит добытое социологическое знание, видеть интересы, которым оно служит, оценивать разнообразные практические последствия его применения. А для этого социология должна развивать рефлексивное знание, спорить о ценностях.

Социология очень нужна постсоветскому обществу, хотя оно этого и не понимает. Она дает объективную достоверную информацию о сложных обстоятельствах нашей социальной жизни, помогает правильно оценивать краткосрочные и долгосрочные последствия стратегических решений, реформ, социальных программ в разрезе общества в целом и его регионов, в макросоциальном и микросоциальном масштабах.

Миссия социологии сводится сегодня к тому, чтобы во взаимодействии с гражданским обществом помогать людям находить научно обоснованные методы решения множества больших и малых социальных проблем, делать социальные системы и институты более гуманными, служить преодолению недопустимого неравенства, вопиющей несправедливости.

Все вышесказанное обязывает нас вовлекать студентов в ценностный дискурс, в дискуссии по злободневным проблемам сложного человеческого бытия, в осмысление проблем неравенства, несправедливости, отчуждения, прав и свобод людей и многих других, помогать им понять, что доходы, достойные заработки, академическая или административная карьера, вовлеченность в управленческие структуры и т.д., – все это важно и значимо, но это не единственное, ради чего стоит учиться социологии.

Литература

1. Бергер П. Л. Приглашение в социологию: Гуманистическая перспектива / Питер Людвиг Бергер ; пер. с англ. под ред. Г. С. Батыгина. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 168 с. – (Программа «Высшее образование»).
2. М. Буравой. За публичную социологию / Майкл Буравой ; пер. Аллы Балджи под ред. П. Романова, Е. Ярославской-Смирновой // Общественная роль социологии / под ред. П. Романова, Е. Ярославской-Смирновой. М. : Вариант, ЦСПГИ, 2008. – С. 8 – 51.
3. Кодекс професійної етики соціолога [Електронний ресурс] / Соціологічна асоціація України // Офіційний сайт Соціологічної асоціації України. – Режим доступу : <http://www.sau.kiev.ua/codex.html>.
4. У. Бек. Как не превратиться в музейный экспонат / Ульрих Бек ; пер. с англ. Е. Ярославской-Смирновой и П. Романова // Общественная роль социологии / под ред. П. Романова, Е. Ярославской-Смирновой. М. : Вариант, ЦСПГИ, 2008. – С. 113 – 122.

Віталій Онищук*доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціології Інституту соціальних наук Одеського національного
університету імені І.І. Мечникова***Vitaliy Onischuk***Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Head of a chair of Sociology
at Institute for Social Sciences of Odessa I.I. Mechnikov National University*

УПРАВЛІНЬКА СКЛАДОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ОСВІТИ В УМОВАХ ЇЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Стаття присвячена пошуку ефективних управлінських механізмів підвищення якості освіти в сучасних умовах. Наголошується, що причиною зниження якості сучасної освіти є неузгодження ринку освіти та ринку праці. Розглядаючи якість освіти як багатоаспектний феномен, автор аналізує показники, що характеризують якість освіти на рівні соціальної системи в цілому, навчального закладу та окремої особи, підкреслюючи, що ці показники повинні будуватися на єдиній концептуальній основі, об'єднуватися єдиним банком даних у рамках інформаційної системи і співвідноситися з міжнародними нормативами. У статті розкрито роль внутрішніх і зовнішніх чинників, які зумовлюють якість освіти, зокрема університетської; обґрунтовано організаційні засади вдосконалення механізму державного управління якістю освіти.

Ключові слова: якість освіти, державне управління, механізм управління, соціальна політика, освітня сфера.

Статья посвящена поиску эффективных управленческих механизмов повышения качества образования в современных условиях. Отмечается, что причиной снижения качества современного образования является рассогласование рынка образования и рынка труда. Рассматривая качество образования как многоаспектный феномен, автор анализирует показатели, характеризующие качество образования на уровне социальной системы в целом, учебного заведения и отдельной личности, подчеркивая, что эти показатели должны строиться на единой концептуальной основе, объединяться единым банком данных в рамках информационной системы и соотноситься с международными нормативами. В статье также раскрыта роль внутренних и внешних факторов, обуславливающих качество образования, в частности университетского; обоснованы организационные основы совершенствования механизма государственного управления качеством образования.

Ключевые слова: качество образования, государственное управление, механизм управления, социальная политика, образовательная сфера.

The article is dedicated to the search of effective administrative mechanisms of upgrading of quality of education in modern conditions. It is noted that the reason and the result of lowering the quality of modern education is the disagreement of the education and labor market. In the article the quality of education is presented as the multidimensional phenomenon. Indexes that characterize the quality of education at the level of the system, educational establishment and individual are analyzed. It is stressed that these indexes should be based on a conceptual basis, combined by the only bank of data within the information system and correlate with international norms.

The role of internal and external factors that determine the quality of education, in particular university education is revealed. To the objective factors the author refers the state of society on the whole and its separate spheres: economics, politics and culture. To the subjective factors that influence the quality of education, the author considers the place of education in the system of values of modern youth, motivation of receipt of education by students, their idea of quality education and satisfaction by the components of quality of education.

Organizational principles of improving the mechanism of state administration of quality of education are grounded. Attention is paid to the necessity of the differentiated approach to the analysis of administrative mechanisms of providing of quality of education. The author suggests to distinguish state and public mechanisms in the structure of these mechanisms.

Keywords: quality of education, public administration, management mechanism, social policy, educational sphere.

Сучасний розвиток України характеризується загостренням соціальних проблем практично в усіх сферах суспільства, зокрема суттєвим зниженням рівня та якості життя населення, що зумовлено як спадом виробництва, процесами глибинного розшарування суспільства за рівнем прибутків, так і цивілізаційними змінами. Посилення соціальної компоненти в стратегії подальшого розвитку держави, орієнтація на підвищення якості і рівня життя населення, його соціального самопочуття вимагають удосконалення концептуальних і методологічних засад модернізації освітянської діяльності [1, с. 20]. Приєднання України до Болонського процесу також ставить на порядок денний підвищення ефективності освітніх технологій, впровадження систем управління якістю освіти, забезпечення мобільності та конкурентоспроможності випускників вітчизняної вищої школи.

Соціальні запити актуалізують наукові, зокрема соціологічні, дослідження освітньої сфери. Так, виявленню ефективних управлінських механізмів забезпечення якості освіти присвячені праці як вітчизняних дослідників (В. Астахова, В. Бакіров, В. Вікторов, В. Кремень, Є. Подольська, С. Садрицька, Л. Сокурянська, Ю. Чернецький, В. Чепак, С. Щудло, О. Якуба та ін.), так і зарубіжних (О. Алексєнко, А. Вроєїнстийн, Г. Зборовський, І. Ільїнський, В. Луков, С. Плаксієв, С. Шишов та ін.). Незважаючи на значну активізацію наукових досліджень з проблем освіти, вони не дають вичерпних відповідей на соціальні виклики, що підтверджується практикою сьогодення. Виходячи з цього, мета нашої статті – виявити та обґрунтувати показники якості освіти та запропонувати на цій основі ефективні управлінські важелі забезпечення якісної освіти.

У нашому науковому аналізі ми виходимо з того, що освіта є одним з найважливіших соціальних інститутів сучасного суспільства, який має реалізовувати складні соціокультурні функції. Неспроможність освіти виконувати ці функції зумовлює критичний розрив освіти з культурою, наукою, виробництвом, громадянським суспільством тощо, що свідчить про її кризовий характер та зниження якості. Вихід з такого становища академічне співтовариство бачить у формуванні нової освітянської парадигми, яка для сучасної України може стати умовою і одним із гарантів забезпечення історичного переходу нації до нового демократичного суспільства з соціально орієнтованою ринковою економікою та соціально відповідальним бізнесом. Крім того, міжнародний досвід свідчить, що освіта не тільки сприяє

збереженню культурних цінностей та соціальним змінам, пов'язаним з втіленням новітніх наукових досягнень та оновленням знання, а й розуміється передовим людством як капіталовкладення, здатне принести винагороду в майбутньому. Специфічність процесу соціалізації особистості в системі освіти полягає в тому, що цей процес відбувається цілеспрямовано, систематично, планомірно, завдяки високопрофесійній діяльності викладацького складу, адміністрації навчальних закладів, органів управління освітою. Розробляючи загальні концептуальні моделі освіти, проектні моделі діяльності, кваліфікаційні характеристики фахівця, сучасних соціологів перш за все цікавлять проблеми, пов'язані з адаптацією освіти до ринкових умов, з управлінням та реформуванням вищої та середньої системи освіти тощо.

За умов переходу людства до суспільства знань якість освіти стверджується як головний критерій ефективності, життєздатності соціальних систем. Однак соціологічні дослідження та соціальна практика свідчить про те, що попри прагнення вітчизняної освітньої системи до підвищення якості послуг, які надаються населенню, вона поки що не може конкурувати з найбільш ефективними та якісними освітніми системами Європи та світу.

Реальність в Україні така, що ринок освіти та ринок праці функціонують відокремлено. Розвиток інституту освіти незбалансований з бурхливими змінами інституту ринку праці. На ефективності обох інститутів негативно позначається відсутність аналізу і прогнозу про кількість та кваліфікацію необхідних економіці працівників, брак гнучкої системи визначення кваліфікацій, чіткого й фінансово обґрунтованого плану розвитку економіки.

Головна ж проблема державного управління у сфері освіти полягає в забезпеченні його адекватності потребам суспільства в кожний конкретний проміжок часу. Однак очевидно, що розроблена і реалізована освітня політика не буде відповідати потребам суспільства, якщо буде формуватися і реалізовуватися лише на основі суб'єктивних міркувань носіїв відповідних повноважень. Тому потрібен спеціальний механізм, який забезпечив би об'єктивність цього процесу [2, с. 133].

Інформаційне забезпечення прийняття управлінських рішень у сфері освіти має базуватися на діагностиці розвитку освіти, що передбачає використання розгалуженої системи освітніх показників, вимог та потреб виробництва, які б у комплексі віддзеркалювали об'єктивні соціально-економічні процеси і суб'єктивне сприйняття освіти як молод-

до, її батьками, так і роботодавцями. Зміст і методика оцінювання якості освіти, потреб економіки у фахівцях та їхньої професійності мають відповідати міжнародним стандартам, враховуючи при цьому специфіку України в межах чинного правового поля, і проводитися регулярно, а не як чергова кампанія [3, с. 65]. Національна доктрина розвитку освіти спрямовує вітчизняну освіту до нового гуманістично-інноваційної типу, що має сприяти істотному зростанню інтелектуального, культурного та духовно-морального потенціалу особистості та суспільства.

Важливу базу для прийняття управлінських рішень мають скласти дані про реальний стан системи освіти. З огляду на це, особливе значення має оцінювання якості освіти. Отримані соціальні показники мають ґрунтуватися на спостереженнях, моніторингу та безпосередньо відбивати кількісні сторони освіти і бути тісно пов'язаними з її якісним станом. Такі показники повинні будуватися на єдиній концептуальній основі, об'єднуватися єдиним банком даних у рамках інформаційної системи і співвідноситися з міжнародними нормативами.

У міжнародній системі показників освіти використовують дві групи характеристик кожного (кількісного та якісного) рівня освіти.

Перша група – показники, які характеризують мережу освіти, та показники, які характеризують досягнутий населенням рівень освіти і доступ населення до професійної діяльності.

Друга група представлена такими показниками:

- коефіцієнт охоплення освітою певного рівня населення відповідної вікової групи;
- коефіцієнт писемності населення;
- рівень освіти населення;
- середня тривалість терміну навчання тощо.

Найбільш вагомими індикаторами освітнього рівня є показники, що характеризують охоплення населення різними ступенями освіти та досягнутий рівень освіти: охоплення дітей 3-х – 6-ти річного віку дошкільними закладами, охоплення дітей 6-ти – 9-тирічного віку початковою освітою, охоплення підлітків 10-ти – 14-тирічного віку базовою середньою освітою, охоплення юнаків 15-ти – 19-тирічного віку повною середньою освітою, чисельність студентів, середня тривалість навчання та інші. Показник досягнутого рівня освіти має дві складові: частку писемного дорослого населення (віком понад 24 роки) і частку учнів початкових, середніх та вищих навчальних закладів серед населення віком до 24 років.

За сучасних умов велике значення надається якості вищої, зокрема університетської освіти. У цьому контексті надзвичайно важливо виокремити соціальні показники, за якими вищий навчальний заклад може відноситися до сучасного університету, діяльність якого ґрунтується на поєднанні наукової та навчально-виховної діяльності та принципах автономії.

До таких показників, перш за все, слід віднести наступні:

- частка бюджету університету, що витрачається на фінансування науково-дослідної роботи (НДР);

- частка спеціальностей, за якими університет веде підготовку магістрів, а також готує науковців – кандидатів та докторів наук;

- узгодженість діяльності навчального закладу з інтересами роботодавців та попиту ринку праці;

- забезпечення безперервної освіти як послідовних освітніх етапів протягом всього життя людини, що має втілюватися у таких організаційних формах, як професійна орієнтація школярів, сприяння їхнім науковим пошукам, консультування абітурієнтів, наявність свого ліцею, школи, розгалужена система підвищення кваліфікації тощо;

- міжнародне та державне визнання навчального закладу (у тому числі місце університету у рейтингах, отримані звання, нагороди та інші досягнення);

- міжнародне співробітництво (наприклад, участь у міжнародних освітніх проєктах, у діяльності університетських консорціумів);

- ефективна система забезпечення якості освіти як інноваційна діяльність з управління, моніторингу та підвищення якості освіти в навчальному закладі.

Важливим показником є компетентність випускників. Вона розглядається як результат, продукт діяльності освітнього закладу, як конкурентоспроможний товар на ринку праці, як складова формування репутації вищого навчального закладу. Сьогодні найкращим свідченням ефективності роботи вишів є практична цінність та відповідність освітніх послуг потребам ринку праці, а показники наукової діяльності і впливу на громадське життя відходять на другий план. Роботодавці відчують потребу в прикладних знаннях випускників, тоді як ВНЗ зосереджуються на їхній теоретичній підготовці.

На думку роботодавців, найважливіші якості молодих фахівців – це практично-професійні навички, уміння вирішувати проблемні ситуації та досвід роботи з клієнтами. Саме з цим випускники повинні приходити на перше місце роботи, саме ці показники, з погляду роботодавців, визначають якість отриману

маної вихованцями вишів освіти. Зазначене вище вимагає вирішення проблеми трансформації вимог бізнесу у програми навчання, що дозволить випускникам отримати як необхідні знання, так і практичні навички.

Державне управління якості освіти не може бути ефективним без врахування об'єктивних та суб'єктивних чинників її актуалізації. Під об'єктивними чинниками розвитку освіти та її якості мається на увазі стан суспільства в цілому та його окремих сфер: економіки, політики, культури тощо. Ситуація у цих сферах так чи інакше впливає на стан і розвиток вітчизняної вищої освіти. Окрім того, політичні та економічні процеси, що відбуваються в нашій країні, багато в чому зумовлюють освітні цінності сучасної молодої людини, місце освіти у системі її ціннісних орієнтацій, мотивацію отримання вищої освіти, її уявлення про якісну освіту тощо [4, с. 318].

До суб'єктивних чинників розвитку освіти та підвищення її якості перш за все треба віднести педагогічну майстерність шкільного вчителя та вузівського викладача. Проте, на наш погляд, сьогодні формуванню педагогічної майстерності як шкільних учителів, так і викладачів вищої школи не приділяється достатньої уваги. Більшість із них має поверхневе уявлення про педагогічні технології, не володіє системними знаннями й уміннями щодо їхнього використання у навчально-виховному процесі. Тому не випадково педагоги часто ототожнюють педагогічні технології із певними методами чи формами навчання. Наші багаторічні спостереження за викладацькими практиками колеґ свідчать про те, що, як правило, вони обмежуються відтворенням давно існуючих, традиційних методів викладання, не вдаючись до застосування новітніх освітніх технологій, у тому числі інформаційних. І хоча у багатьох українських вишах уже давно започатковано різноманітні форми

навчання викладачів інноваційним засобом викладання, інформаційним освітнім технологіям тощо, опанування ними, а, головне, використання у практичній діяльності належить не лише від суб'єктивних чинників, тобто від бажання та вміння педагогічного складу застосовувати ці технології у своїй повсякденній роботі. Велике значення мають об'єктивні чинники, а саме брак коштів для озброєння вищих навчальних закладів комп'ютерною технікою, підключення їх до мережі Інтернет тощо. Про яку якість освіти можна говорити, коли у багатьох вишах немає не тільки комп'ютерного обладнання, але й, скажімо, реактивів, необхідних для підготовки майбутніх хіміків, чи устаткування, потрібного для фахового навчання майбутніх фізиків і т.д. У цьому контексті зазначимо, що управлінська складова забезпечення якості освіти має полягати не лише у безкінечних циркулярах Міністерства освіти і науки України та інших органів управління освітою, а у реальній допомозі (у тому числі матеріальній) держави вищим навчальним закладам.

Підсумовуючи, зауважимо, що використання представлених нами вище критеріїв та показників якості освіти забезпечать можливість більш повного розкриття актуального стану і тенденцій розвитку вітчизняної освіти, допоможуть діагностувати основні конфліктні зони в освітньому просторі, а також у взаємодії освіти з іншими соціальними інститутами. На цій основі повинно здійснюватися формування більш ефективної політики у сфері державного управління освітою у напрямі підвищення її якості. Важливість спрямування зусиль органів управління на забезпечення якості освіти зумовлюється тим, що лише якісна освіта може стати запорукою особистісного та суспільного розвитку, руху нашої країни до суспільства знань як магістрального руху розвитку людства.

Література

1. Гансова Е. Сучасна соціальна та гуманітарна політика в контексті соціологічної науки : [навчальний посібник] / Е. Гансова. – Одеса : Видавництво ОФ УАДУ, 2000. – 68 с.
2. Чемерис А. Оцінка ефективності державного управління / А. Чемерис // Актуальні проблеми державного управління : [зб. наук. пр. в 2-х ч. Ч. 1]. – Х. Вид-во ХарРІ НАДУ, 2002. – № 2 (13). – С. 132 – 136.
3. Приходченко Л. Зарубіжний досвід оцінювання ефективності державного управління / Л. Приходченко // Актуальні проблеми державного управління : [зб. наук. пр.]. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 2 (30). – С. 63 – 69.
4. Садрицька С. В. Критерії якості вищої освіти в уявленні студентської молоді / С. В. Садрицька // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей : [тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України]. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – С. 318.

УДК 316:378

Анатолий Овсянников*доктор экономических наук, профессор кафедры социологии Московского государственного института международных отношений***Anatoly Ovsyannikov***Doctor of Sciences (Economics), Full Professor, Department of Sociology at Moscow State Institute of International Relations*

ПОТЕНЦИАЛ МОДЕРНИЗАЦИИ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ РОССИИ: КОММУНИКАЦИИ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ПРОФЕССУРЫ И СТУДЕНЧЕСТВА

В статье анализируются результаты социологического исследования уровня сформированности компетенций выпускников российских университетов, проведенного маркетинговым агентством «Проконтакт» в 2011 году. Исходя из полученных данных, в частности экспертных оценок компетентностей студентов и профессорско-преподавательского состава вузов, автор делает вывод о том, что современная российская высшая школа не в состоянии производить компетенции, отвечающие не только сегодняшним запросам рынка труда, но и главным вызовам грядущего постиндустриального общества. Одной из главных причин такого положения дел является постарение вузовской профессуры, которая, обладая достаточными профессиональными компетенциями, не способствует формированию у будущих специалистов компетентностей личностно-волевого и гуманитарного характера.

Ключевые слова: модернизация высшей школы, формирование компетенций, постиндустриальное общество.

The paper is devoted to the analysis of the level of formation of competencies of graduates of Russian universities studied within the framework of the sociological research conducted by marketing agency «Prokontakt» in 2011. Basing on the collected data, in particular the expert estimations of competencies of students and academic staff, the author concludes that the modern Russian higher school is not able to produce the competence to meet not only today's needs of the labor market, but also the major challenges of the post-industrial society. One of the main reasons for this is the aging of the university professors, who have sufficient professional qualifications but do not contribute to the formation of future specialists' competences of personality-willed and humanitarian nature.

Keywords: modernization of higher education, formation of competences, post-industrial society.

У статті аналізуються результати соціологічного дослідження рівня сформованості компетенцій випускників російських університетів, яке було проведено маркетинговою агенцією «Про контакт» у 2011 році. Виходячи з отриманих даних, зокрема з експертних оцінок компетентностей студентів і професорсько-викладацького складу ВНЗ, автор робить висновок про те, що сучасна російська вища школа не в змозі відтворювати компетенції, які б відповідали не лише сьогоднішнім запитам ринку праці, але й, головне, викликам прийдешнього постіндустриального суспільства. Однією з головних причин такого стану справ є постаріння вузівської професури, яка, володіючи достатніми професійними компетенціями, не сприяє формуванню у майбутніх фахівців компетентностей особистісно-вольового та гуманітарного характеру.

Ключові слова: модернізація вищої школи, формування компетенцій, постіндустриальне суспільство.

Весной 2011 года исследовательское маркетинговое агентство «Проконтакт» провело исследование процесса производства российскими университетами компетенций и уровня освоения этих компетенций выпускниками этих университетов. Эксперты (представители среднего и высшего уровней управления российских компаний) охотно откликнулись на просьбу об участии в исследовательском проекте. Все они весьма скептически оценивают качество своего базового образования.

У нас есть все основания заявлять, что мнения наших экспертов не случайны, и они отражают позицию экспертного сообщества о состоянии российской высшей школы с позиций потребителей ее продукции – специалистов, обучавшихся в российских университетах. Эта позиция имеет два ракурса. **Первый** и очевидный ракурс связан с оценкой компетенций, приобретенных специалистами в университетах и академиях страны. **Второй** же ракурс латентен и редко высвечивается в исследованиях рынка труда. Он связан со способностью преподавательского корпуса российской высшей школы к производству специалистов, обладающих самыми современными компетенциями.

Водопьянова, профессор Европейского университета из Санкт – Петербурга, пишет: «... если 15 лет назад самая многочисленная группа российских исследователей имела возраст 30-39 лет, то в 1994 г. – уже 40-49 лет. К концу 90-х гг. самой многочисленной стала возрастная группа от 50 до 59 лет, а молодежь до 30 лет составляла лишь 7,7% исследователей. Примерно каждый шестой ученый в России старше 60 лет (в том числе 25% кандидатов и 53% докторов наук). Каждый второй доктор наук в России уже сегодня имеет пенсионный возраст... В ближайшие 10 лет средний возраст докторов наук будет только увеличиваться... и, вероятно, что уже через 10 лет плавно приблизится к 70-летнему рубежу. Для качества национального научного потенциала это чрезвычайно прискорбно, поскольку докторская степень в ее отечественном понимании, либо в западном профессорском эквиваленте, характеризует самостоятельного сложившегося ученого»¹.

В экономиках постиндустриального типа позиция потребителя является главной и решающей. В этих экономиках клиентоориентированность является не формальным атрибутом, а смыслом конкурентоспособной деятельности. Как когда – то

заметил Теодор Левитт: «Товар – это не то, что производят, а то, что покупают».² Оценки участников процесса производства компетенций, конечно, важны, но решающее слово принадлежит потребителям. В университетах – это студенты. На рынке труда – это работодатель. С одной оговоркой. Потребитель способен оценить компетенции, исходя из сложившихся конъюнктурных особенностей рынка, но никак не перспектив его развития. Перспективы, конечно же, определяются стратегиями социально – экономического развития страны и ее обеспечением специалистами, способными эту стратегию реализовать.

В табл. 1 приведены результаты оценивания нашими экспертами эффективности производства компетенций и их оценки уровня обладания этими компетенциями молодыми специалистами, работающими в компаниях экспертов.

Оценки экспертов способности системы высшего образования формировать современные компетенции весьма тревожны. Интегрально компетентный потенциал профессуры страны выглядит почти «хорошо» (3,40 балла), но вот студенты не тянут и на «удовлетворительно» (2,62 балла), а молодые специалисты демонстрируют компетенции нормального «троечника» (3,07 балла). Очевиден провал в коммуникациях в системе «профессор – студент» и рост компетентности за счет поствузовского дообразования или самообразования у молодых специалистов.

Эксперты оценивают способности российских университетов эффективно формировать базовые компетенции крайне низко. Они ставят российской школе твердые «удовлетворительно» (14 компетентностных позиций из 32, т.е. 44% списка компетенций) и «неудовлетворительно» (16 компетентностных позиций из 32, т.е. 50% списка компетенций). Есть откровенные провалы в способности приобрести компетенции в нашей высшей школе: 67% экспертов на «кол» оценили способность вузов России обучить иностранному языку и возможностям к коммуникациям на иностранных языках. Так и российская профессура, по мнению экспертов, владеет иностранными языками ниже, чем «удовлетворительно».

В оценках экспертов обращает внимание разрыв, и подчас существенный, в оценках эффективности высшей школы формировать компетенции современного мира и в оценках компетенций, которыми обладают

1 Водопьянова Е. В. Судьбы российской науки / Е. Водопьянова. – Режим доступа: <http://www.ieras.ru/vodop3.htm>.

2 Левитт Т. Маркетинговая миопия. В кн. «Классика маркетинга», СПб, изд. «Питер», 2001 г., с. 15

Таблица 1

Оценки эффективности производства компетенций и уровня обладания компетенциями молодыми специалистами компаний

Компетенции	Средняя оценка компетенций (пятибалльная шкала)		Оценка обладания компетенциями молодыми специалистами компании (пятибалльная шкала)
	Преподаватели	Студенты	
Способность к эффективной коммуникации	4,0	2,4	3,4
Способность определять цели деятельности	3,3	2,8	2,9
Способность добиваться результатов	4,2	2,8	3,3
Способность брать на себя ответственность за выполнение задач	3,0	2,3	2,8
Умение превращать информацию в технологию достижения результата	2,1	2,6	2,8
Умение прогнозировать	2,5	2,3	2,5
Способность управлять людьми	3,4	2,0	2,5
Решительность	2,4	2,2	3,3
Умение применять знания и навыки к анализу конкретных ситуаций	3,6	2,8	3,1
Дальновидность	4,5	2,3	2,7
Умение представлять свои работы в письменной форме на иностранных языках	2,6	1,9	2,1
Толерантность	4,5	2,9	3,3
Понимание профессиональных перспектив	4,2	2,9	3,3
Способность к критике и самокритике	3,8	3,0	3,1
Способность учитывать нормы и ценности других культур	2,7	2,8	3,2
Компьютерная грамотность	3,5	3,8	4,1
Общая эрудированность	4,6	2,8	3,5
Умение работать в команде	4,0	2,8	3,3
Лидерские качества	3,1	2,7	2,5
Мобильность, максимальная адаптивность, умение ориентироваться в быстро меняющихся условиях	2,2	2,8	3,5
Способность системно мыслить	3,3	2,4	2,9
Умение и желание постоянно учиться	2,8	2,9	3,0
Установка на карьерный успех	2,1	3,6	3,9
Способность к нестандартным решениям	3,1	2,2	2,8
Навыки управления проектами	4,3	1,9	2,2
Способность общаться со специалистами из других областей	4,1	2,4	3,1
Способность к исследовательской работе	3,6	2,3	2,6
Приверженность этическим нормам	4,2	2,8	3,6
Способность к самостоятельной работе	4,4	2,8	3,3
Креативность	2,8	2,9	3,5
Умение систематизировать информацию	3,2	2,7	3,3
Умение работать в условиях рисков и неопределенностей	2,2	1,9	2,7
ИТОГО	3,40	2,62	3,07

молодые специалисты, работающие в компаниях наших экспертов. Здесь, пожалуй, возможны следующие объяснения.

▪ Одним из самых серьезных резервов роста эффективности компетентности является развитие института практик в нашей высшей школе. Приглашение в университеты практических деятелей должно стать массовой практикой модернизации учебно-

го процесса. Необходимо сделать обязательной годичную стажировку в зарубежных вузах для всех соискателей докторских степеней. Для аспирантов такая стажировка должна быть хотя бы полгода.

▪ Российская высшая школа уже не в состоянии производить качественные современные компетенции. Профессура стара. Молодые талантливые специалисты уехали

Таблица 2

**Оценки эффективности производства компетенций пространства
«знания – умения – навыки»**

Компетенции		Оценка компетенции (пятибалльная шкала)		Оценка обладания компетенциями специалистами фирмы
		У препода- вателей	У студен- тов	
1	Способность к эффективной коммуникации	4,0	2,4	3,4
	Способность определять цели деятельности	3,3	2,8	2,9
	Умение превращать информацию в технологию достижения результата	2,1	2,6	2,8
	Умение прогнозировать	2,5	2,3	2,5
	Способность управлять людьми	3,4	2,0	2,5
	Умение применять знания и навыки к анализу конкретных ситуаций	3,6	2,8	3,1
	Умение представлять свои работы в письменной форме на иностранных языках	2,6	1,9	2,1
	Понимание профессиональных перспектив	2,6	2,9	3,3
	Способность учитывать нормы и ценности других культур	2,7	2,8	3,2
	Компьютерная грамотность	3,5	3,8	4,1
	Умение работать в команде	4,0	2,8	3,3
	Способность системно мыслить	3,3	2,4	2,9
	Умение и желание постоянно учиться	2,8	2,9	3,0
	Способность к нестандартным решениям	3,1	2,2	2,8
	Навыки управления проектами	4,3	1,9	2,2
	Способность общаться со специалистами из других областей	4,1	2,4	3,1
	Способность к исследовательской работе	3,6	2,3	2,6
	Способность к самостоятельной работе	4,4	2,8	3,3
	Умение систематизировать информацию	3,2	2,7	3,3
	Умение работать в условиях рисков и неопределенностей	2,2	1,9	2,7
ИТОГО		3,32	2,53	3,00
ИТОГО (по полному списку компетенций табл.1)		3,40	2,62	3,07

из страны. Известный политик, директор Института современного развития (ИНСОР) Юргенс оценивает масштаб этого интеллектуального исхода в 7 млн. специалистов (!)³. Правительство Российской Федерации вынуждено принимать меры по рекрутированию иностранных специалистов высокого уровня в российские вузы. Оно приняло постановление от 9 апреля 2010 года № 220 «О мерах по привлечению ведущих ученых в российские образовательные учреждения высшего профессионального образования». Во времена петровские и, особенно, Екатерины – матуш-

3 Он говорит: «Количество мозгов, уехавших туда, вызывает серьезную озабоченность... Потому что **6 миллионов - в Америке**, по моим данным, **500 тысяч – в Великобритании**, **300 – в Германии**, по меньшей мере, официально, **200 – во Франции**... Я уже не говорю про те около 1,5 миллионов, которые работают вахтовым методом, сняв квартиры там. Это намного больше эмиграции после Великой октябрьской социалистической революции».

(Из интервью на радио «Свобода», – Режим доступа : <http://www.svobodanews.ru/content/transcript/24109257.html>)

ки к нам охотно ехали и работали в России иностранные деятели науки, культуры, архитектуры и инженеринга. Достаточно назвать хотя бы имена Бернулли, Брюса, Бухгольца, Эйлера, Рихмана, Штелина и еще много имен выдающихся умов, ставших русскими учеными. Сегодня и за большие деньги не едут...

Конечно же, следует признать, что высшая школа в разной степени ответственна за формирование компетенций, обозначенных в нашем списке. Формально университет обеспечивает обучение в треугольном педагогическом поле: «знания – умения – навыки», так называемом поле «зунов». В табл. 2 приведены компетенции, связанные с «зунами».

Данные табл. 2 говорят о том, что по весьма широкому списку компетенций различия между профессурой и студентами нашими экспертами просто не усматриваются. Такие компетенции в табл. 2 выделены серым цветом. Их оказалось 7 из 20 (35%). Речь идет о таких компетенциях, которые предполагают деятельность в поликультурной и информационной среде в условиях

рисков и неопределенностей, деятельность, нацеленную на достижение конкретного результата. Эти компетенции, как никакие другие, ценны в наше время, когда риски и неопределенности стали обыденностью социальной жизни. **Студентов России этому просто некому научить.**

Оценки экспертов компетентносной эффективности высшей школы в целом (см. табл.1 и табл.2) позволяют сделать еще один неприятный вывод. Эти оценки практически одинаковы (см. две итоговые строки табл. 2). Табл. 2 содержит компетенции – зуны. В ней отсутствуют морально – волевые и ценностные компетенции. Получается, что если итоговые оценки компетенций в этих таблицах одинаковы, то это означает, что высшая школа несколько не наращивает компетентностям личностно-волевого и гуманитарного характера. Она просто не занимается личностным и гуманитарным развитием студентов. Наша профессура – это еще более-менее квалифи-

ванию компетентностей современного постиндустриального общества. Эти оценки упорядочены по мере убывания оценок эффективности. Одновременно с этим эта модель позволила предложить иерархическую типологию компетентностей:

- лично – коммуникативные и адаптивные компетенции,
- системно – целевые компетенции,
- ценностно – волевые компетенции,
- профессиональные компетенции.

Самыми простыми являются компетенции профессиональных знаний, умений и навыков. Эти компетенции составляли смысл марксова товара «рабочая сила», и они были доминантными на рынках труда индустриальных обществ. Это компетенции экономики уходящей эпохи индустриального мира. Здесь речь идет о компетенциях работников развивающего капитализма, свойственного Европе 18-20 веков. Трудно отнести их все к компетенциям, создаваемым высшей школой. Это ценности фор-

		Компетентностный уровень преподавателей	
		слабый	сильный
Интеллектуальный потенциал студентов	Сильный	1. Доминирование педагогики конфронтации и студенческого протеста: студенты хотят учиться, а преподаватели не могут и не знают, чему учить	2. Доминирование педагогики развивающейся личности: студенты хотят учиться, а педагоги могут и знают, чему учить
	Слабый	3. Доминирование педагогики «круговой поруки»: студенты не хотят учиться, а преподаватели не могут и не знают, чему учить	4. Доминирование педагогики компенсационного развития или репрессивной педагогики (отчисления).

Рис. 1. Коммуникативная модель и педагогические стратегии

цированные предметники. Но совершенно невыразительные люди как носители культуры и высоких ценностей.

Коммуникативная модель эффективности передачи компетентностей студентам в университетах может быть представлена следующей матрицей (рис. 1). Для простоты компетентностный потенциал профессорско – педагогического персонала оценивается в ней или как 4 сильный, или как слабый. Интеллектуальный потенциал студентов также оценивается или как сильный, или как слабый.

В табл. 3 приведена иерархическая модель оценок эффективности деятельности российской высшей школы по формиро-

мируются в семье, в школе, в социокультурном поле всего общества. Это ценности веберовского «духа капитализма». Эти ценности формируются культурной практикой социальной повседневности. Это такие ценности, как толерантность, способность к критическому оцениванию себя и других, способность к творчеству, умение и желание постоянно учиться, мобильность. Эти компетенции самым высоким образом оценили наши эксперты (в интервале от 2,83 до 3,79 баллов).

Становление постиндустриальных обществ стали предъявлять новые и более высокие требования к компетенциям. Рынок труда требовал работников с высокими

Таблица 3

Иерархия оценок эффективности формирования компетенций у студентов

Компетенция	Оценка эффективности формирования (пятибалльная шкала)
Профессиональные компетенции	
Компьютерная грамотность	3,79
Установка на карьерный успех	3,61
Способность к критике и самокритике	2,96
Креативность	2,92
Толерантность	2,88
Понимание профессиональных перспектив	2,88
Умение и желание постоянно учиться	2,86
Умение применять знания и навыки к анализу конкретных ситуаций	2,83
Мобильность, максимальная адаптивность, умение ориентироваться в быстро меняющихся условиях	2,83
Ценностно – волевые компетенции	
Приверженность этическим нормам	2,83
Общая эрудированность	2,79
Способность к самостоятельной работе	2,79
Способность учитывать нормы и ценности других культур	2,77
Способность определять цели деятельности	2,75
Способность добиваться результатов	2,75
Умение работать в команде	2,75
Умение систематизировать информацию	2,71
Лидерские качества	2,65
Системно – целевые компетенции	
Умение превращать информацию в технологию достижения результата	2,58
Способность системно мыслить	2,42
Способность общаться со специалистами из других областей	2,42
Способность к эффективной коммуникации	2,38
Способность брать на себя ответственность за выполнение задач	2,30
Способность к исследовательской работе	2,30
Умение прогнозировать	2,29
Личностно – коммуникативные и адаптивные компетенции	
Дальновидность	2,25
Способность к нестандартным решениям	2,21
Решительность	2,17
Способность управлять людьми	2,00
Навыки управления проектами	1,96
Умение работать в условиях рисков и неопределенностей	1,95
Умение представлять свои работы в письменной форме на иностранных языках	1,87

ценностно-волевыми компетенциями. Это эрудированный, культурный и самостоятельный работник. Компетентности этого уровня нашими экспертами оценены ниже (в интервале от 2,65 до 2,83 баллов).

Еще хуже обстоят дела с системно – целевыми компетенциями, требующими работника с системной культурой, способного понимать смысл своей деятельности и ор-

ганизовывать ее для достижения прикладных целей. Это работник, способный «мыслить глобально и действовать локально» (по А. Печчеи⁴). Способность высшей школы формировать компетенции этого уровня оценена нашими экспертами низко. Эти оценки лежат в интервале от 2,30 до 2,71 балла.

4 Печчеи А. Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1980

Совсем плохо обстоят дела с формированием компетенций, позволяющих жить и трудиться в обществах с тотальной и системной неопределенностью развития как на макро-, так и на микроуровне. Это люди, обладающие качествами прогнозирования и дальновидности, хорошими адаптивными ресурсами психики, нестандартно мыслящие люди и хорошо коммуникативно вооруженные, что делает их жизнь мобильной. Они способны к инновационной проектной работе. Вот эти компетенции как раз практически не способна производить наша высшая школа. Просто потому, что профессура не обладает и не может обладать этими компетенциями. Производство этих компетенций эксперты оценили удручающе низко: оценки лежат в интервале от 1,87 до 2,25 баллов.

Конечно, выполнить этот «заказ» рынка университетам будет не просто. Прежде всего, за счет трудностей привития компетенций – личностных качеств. Одним из путей здесь может быть путь по ужесточению отбора абитуриентов. Другой путь – усиление психологического обеспечения педагогической деятельности университета и применение психокоррекционных технологий. Третий путь – вовлечение студентов в практическую деятельность, способную развить необходимые качества личности. Четвертый и главный путь – работа с профессорско-преподавательским составом и его обновление (стажировки за рубежом, обязательность стажировок в зарубежных университетах аспирантов и докторантов, развитие и расширение научных и консультационных связей высшей школы с производством, бизнесом и управление в стране, решительное увеличение заработной платы).

Предложенная иерархическая модель компетенций является моделью компетентностного «микса» нашего экономического уклада. Очевидно, что существуют производства, воспроизводящие компетентности

примитивных экономик начала прошлого века. В России, к примеру, до сих пор работают станки, выпущенные в 30-х годах 20-го века с логотипом «ДИП» - «догнать и перегнать». Речь идет о США и станках, вывезенных из Германии после 2-й мировой войны. По отношению к потребностям этих экономических кластеров **мы являемся переобразованным населением**. Здесь речь идет о компетенциях, обслуживающих примитивное индустриальное производство прошлого века. Однако мы видим и потребность в высоких компетенциях, выраженную в уничижительных оценках нашей способности производить специалистов, востребованных высокотехнологическими и конкурентоспособными экономиками постиндустриальных открытых и свободных обществ. По отношению к этой перспективе **мы просто необразованны**. Мало этого. Мы демонстрируем и свою неспособность производить компетенции уже зарождающегося в России общества постиндустриального уклада, общества «экономики знаний».

Высшая школа никогда не должна примитивизироваться до уровня «ларька знаний», производя только те компетенции, на которые есть спрос на сегодняшнем рынке, ориентируясь на технологически отстающие экономические кластеры. Мы обязаны формировать рынок, производя сегодня компетенции, сомнительные для практик сегодняшнего дня, но уже с проявляющимся спросом в будущем. **Модель иерархии компетенций – это модель тяжелейшего конфликта между нуждами примитивной и удобной для подавляющей части населения (и профессуры наших университетов) экономики спокойного и стабильного «вчера» и инновационной неопределенной, высокорисковой и мобильной экономики «завтра», зарождающейся уже сегодня. Ключи решения этого конфликта лежат в карманах руководителей системы высшего профессионального образования страны.**

УДК: 371.263(477)

Олександр Сидоренко*доктор соціологічних наук, професор, член-кореспондент
Національної академії педагогічних наук України, директор Харківського
регіонального центру оцінювання якості освіти***Olexander Sydorenko***Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Corresponding Member
of the Academy Pedagogical Sciences of Ukraine, Director of Kharkiv Regional
Center for Educational Quality Assessment*

ЗОВНІШНЄ НЕЗАЛЕЖНЕ ОЦІНЮВАННЯ В КОНТЕКСТІ ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ОСВІТИ

У статті розглянуто роль зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) у створенні національної системи моніторингу якості освіти. Визначаючи якість освіти як соціально значущу категорію, автор аналізує зміни, що відбулися у ставленні соціуму до ЗНО за п'ять років його впровадження. Зосередивши головну увагу на такому завданні ЗНО, як здійснення моніторингу якості освіти на національному рівні, автор приходять до висновку про те, що ЗНО має стати головним інструментом національної системи моніторингу якості освіти, рушієм розвитку і вдосконалення освітньої галузі.

Ключові слова: зовнішнє незалежне оцінювання, якість освіти, моніторинг, національна система моніторингу якості освіти, міжнародні порівняльні моніторингові дослідження якості освіти.

The article examines the role of External Independent Testing (EIT) in creation of the national system of education quality monitoring. Defining the quality of education as socially relevant category, the author analyses changes in the public attitudes towards the EIT during the five years of its implementation. Focusing attention on such EIT's task like performance of education quality monitoring at the national level, the author concludes that EIT has to become the main tool of the national system of education quality monitoring, engine of the development and improvement of the educational sphere.

Keywords: external independent testing, education quality, monitoring, national system of the education quality monitoring, international comparative research on education quality monitoring.

В статье рассмотрена роль внешнего независимого оценивания (ВНО) в создании национальной системы мониторинга качества образования. Определяя качество образования как социально значимую категорию, автор анализирует изменения в отношении социума к ВНО, которые произошли за пять лет его проведения. Акцентируя внимание на такой задаче ВНО, как осуществление мониторинга качества образования на национальном уровне, автор приходит к выводу о том, что ВНО должно стать главным инструментом национальной системы мониторинга качества образования, двигателем развития и усовершенствования образовательной отрасли.

Ключевые слова: внешнее независимое оценивание, качество образования, мониторинг, национальная система мониторинга качества образования, международные сравнительные мониторинговые исследования.

Одним із стратегічних напрямів розвитку української освіти визначено формування ефективної національної системи моніторингу якості освіти, яка б охоплювала всі ланки: дошкільну, початкову, основну, старшу школу, вищу

школу. Головною метою її створення є забезпечення цілісності системи освіти та її інноваційного розвитку в умовах децентралізації управління галуззю і становлення автономії навчальних закладів [1, с. 45; 2].

У багатьох країнах світу такі системи є рушієм розвитку і вдосконалення освітньої галузі, забезпечення національних стандартів якості освіти. Розробкою узгоджених стандартів, процедур і рекомендацій із забезпечення якості освіти, а також шляхів створення надійної системи незалежних взаємних перевірок для агентств і установ, які відповідають за якість освіти, в рамках Болонського процесу займається Європейська мережа із забезпечення якості вищої освіти (ENQA) разом із Європейською Асоціацією університетів (EUA), Європейською Асоціацією інститутів вищої освіти (EURASHE) і Європейським студентським бюро (ESU). Загальні стандарти мають бути прийнятні на національному рівні в більшості країн-учасниць Болонського процесу за умови їхньої подальшої адаптації до умов соціально-економічного розвитку країни [3]. Реалізацією концепції зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) в Україні безпосередньо займається Український центр оцінювання якості освіти, створений у 2005 році відповідно до Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» і постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання запровадження зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти».

Питання впровадження моніторингових досліджень, у тому числі освітнього моніторингу як основного засобу визначення якості освіти, активно вивчали зарубіжні та українські науковці: І. Анненкова, С. Бабинець, А. Вілохін, А. Ісаєва, В. Кальней, Т. Краснова, Н. Максимчук, Л. Мойсєєва, М. Поташник, Г. Сігєєва, Дж. Уїлмс, С. Шишов та ін.

Окремі аспекти оцінювання якості освіти набули детального висвітлення у працях таких учених, як І. Булах, В. Аванесов, Л. Гріневич, П. Клайн, А. Майоров, С. Раків та ін. Українські науковці Л. Гріневич, І. Лікарчук, О. Ляшенко, В. Темненков у своїх дослідженнях торкалися проблем, пов'язаних із запровадженням зовнішнього оцінювання у контексті створення національної системи моніторингу та забезпечення рівного доступу до якісної освіти.

Однак в жодному з досліджень детально не розглядалися питання, пов'язані з інтеграцією ЗНО в українську освіту, не були чітко визначені місце і роль ЗНО в становленні національної системи моніторингу якості освіти.

Метою даної статті є спроба підвести підсумки перших п'яти років впровадження

ЗНО, зокрема звернути увагу на ставлення суспільства до нової системи та розглянути ступінь реалізації нею одного із поставлених завдань – здійснювати моніторинг якості освіти на національному рівні.

З 2008 року учасниками ЗНО стали 1603007 осіб, які склали 5625692 тестів. Від початку проведення ЗНО передбачалося, що впровадження незалежного оцінювання як обов'язкової форми вступу до вищого навчального закладу сприятиме переорієнтації середньої школи з боротьби за високі показники на прагнення високої якості освіти. В нових умовах мало змінитися також ставлення школярів до навчання: в ситуації, коли головним показником навчання в школі стає результат незалежного тестування, школярі мають бути зацікавлені в отриманні якісних знань.

Як і будь-яке нововведення, ЗНО викликало певні сумніви і навіть спротив. Серед найбільш вагомих критичних аргументів, зокрема, виділялися такі: «освіта не повинна зводитися до натаскування на стандартні бази тестів; індивідуальне творче мислення тестами виявити не можна...; успішне проходження тестових випробувань більшою мірою відбиває ситуативну здатність і вміння випробовуваного скласти тести, ніж його глибоку освіченість і розвиток» [4, с. 57].

Динаміку змін, що відбулися після першого року проведення ЗНО, – від досить скептичного до переважно позитивного – дозволили відстежити загальнонаціональні опитування з метою аналізу громадської думки населення України щодо вступу до вищих навчальних закладів за результатами ЗНО, проведені фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва у березні-квітні 2011 року. Було опитано 1801 респондентів у всіх територіально-адміністративних одиницях України, похибка вибірки не перевищувала 2,4%. Установлено, що система ЗНО підтримується переважною більшістю населення України, причому ця підтримка з роками зростає: у грудні 2008 року її підтримували 42% населення (не підтримували 34%), а у березні 2011 році – 46% (не підтримували 30%). У «цільовій» групі – тих респондентів, чії діти, діти рідних та близьких чи вони самі вступали до ВНЗ за результатами ЗНО, тобто безпосередньо стикалися з новою системою вступу, підтримка нової системи вступу до ВНЗ істотно вища: підтримують нову систему 55%, не підтримують – 30% [5].

Населення достатньо високо оцінює можливість ЗНО: з тим, що воно ставить усіх

у рівні умови, згодні 44% (не згодні – 26%), а у «цільовій» групі – 54%; що ЗНО дає змогу обдарованим дітям вступити до будь-якого ВНЗ, згодні 53% (не згодні – 26%), у «цільовій» групі – 60%; що ЗНО стимулює учнів вчитися, згодні 55% (не згодні – 24%), у «цільовій» групі – 64%; що ЗНО зменшило рівень корупції при вступі до ВНЗ, згодні 42% (не згодні – 31%), у «цільовій» групі – 48%; що ЗНО стало кроком до справедливості у державі, згодні 40% (не згодні – 32%), у «цільовій» групі – 47%; що ЗНО дає змогу ВНЗ обирати кращих студентів, згодні 46% (не згодні – 26%), у «цільовій» групі – 53%.

Основні недоліки вступу до ВНЗ за результатами ЗНО населення бачить насамперед у недостатній підготовці випускників шкіл до тестування (37%, у «цільовій» групі – 42%), у недосконалому тестів (31%, у «цільовій» групі – 35%) та у тому, що немає впевненості у чесності проведення тестування (31% серед усіх опитаних і у «цільовій» групі) [5].

Слід зауважити, що за результатами дослідження, проведеного у грудні 2007 року – лютому 2008 року Київським інститутом соціології в рамках проекту «Сприяння активній участі у протидії корупції в Україні «Гідна Україна»», яке передбачало репрезентативне в національному масштабі опитування груп населення, причетних до процесу вступу до ВНЗ (випускників загальноосвітніх шкіл 2007 року, батьків випускників, студентів ВНЗ 1-2-курсів, представників шкільних адміністрацій та вчителів шкіл), з'ясувалося: значна частина експертів, залучених до проведення фокусованих групових інтерв'ю, розглядали антикорупційну спрямованість як вторинну мету ЗНО. Більшість респондентів убачали основні функції ЗНО у тому, щоб отримувати порівняльні дані про якість середньої освіти в Україні, а також забезпечувати рівні умови для випускників загальноосвітніх навчальних закладів для оцінювання рівня їх знань [6].

Таким чином, проведені соціологічні дослідження показали, що, попри всі страхи і упередження, ЗНО стало успішним для більшості абітурієнтів, його впровадження сприяло значному зниженню рівня корупції при вступі до ВНЗ та сприймається громадою як перспективний метод підвищення якості освіти в державі.

Якість освіти у контексті окресленої у статті проблеми ми розглядаємо як сукупність системно-соціальних якостей і характеристик, що визначають відповідність

системи освіти державним стандартам та очікуванням соціуму [7].

Національний моніторинг якості освіти ми розглядаємо як систему, що здійснює постійний збір, аналіз та обробку інформації про функціонування і взаємодію всіх ланок сфери освіти з метою забезпечення зворотного зв'язку й ефективного реагування управлінських структур та громадськості у реалізації принципу рівного доступу громадян до якісної освіти.

Моніторингове забезпечення управління якістю освіти має відповідати таким характеристикам, як об'єктивність, валідність, гнучкість, надійність, мобільність, адаптивність. В організації національної системи моніторингу якості освіти провідними мають стати принципи неперервності, науковості та системності, гуманістичної спрямованості, діагностико-прогностичності, цілісності, наступності [8, с. 7].

Спираючись на розроблені в педагогічній літературі наукові підходи до організації моніторингу якості освіти, можна визначити такі основні його напрями:

- моніторинг контексту освітнього процесу;
- моніторинг ресурсів освітнього процесу;
- моніторинг перебігу освітнього процесу;
- моніторинг результатів освітнього процесу [9].

Розглядаючи ЗНО як один із інструментів моніторингу результатів освітнього процесу, не слід нехтувати його можливостями у реалізації інших напрямів з тих, що вказані вище. Адже «моніторинг – не тільки підстава для відстеження процесу руху до заданої мети, цілей, а й механізм корекції цілей та шляхів їх досягнення. Багато помилок в управлінні виникає через те, що моніторинг розглядається лише як засіб мінімізації відхилень, а не як шлях виправлення помилок у цілях, планах, нормах, стандартах тощо» [10].

У нашій державі тільки формується система національного зовнішнього оцінювання, система дослідження її ефективності теж робить перші кроки. Подібні процеси відбуваються наразі і в Російській Федерації. Наші російські колеги переконані, що підвищенню якості освіти сприятиме поступова переорієнтація контрольно-вимірвальних матеріалів загальнодержавного тестування на оцінку предметної компетентності, тобто здатності вирішувати проблеми, пов'язані з різноманітними ситуаціями, як предметними й міжпредметними, так і ситуаціями, близькими до реального життя. Аналітичні дані за підсумками проведення загальнодержавного тестування в

Росії (єдиний державний екзамен – ЄДЕ) використовуються для інформування вчителів, батьків, учнів, педагогічної громадськості про загальні принципи побудови екзаменаційних робіт, про типові помилки й прогалини у знаннях тощо. Щорічно виходять методичні листи з окремих предметів за підсумками проведення ЄДЕ, проводяться Інтернет-педради. Крім того, матеріали, підготовлені за результатами проведення ЄДЕ, використовуються при підготовці стандартів другого покоління [11, с.15–18].

Слід зауважити, що офіційний звіт про проведення ЗНО надається Українським центром оцінювання якості освіти чотири роки поспіль і є доступним для усіх зацікавлених осіб [12]. Проте в Україні наразі відсутні системні дослідження отриманих за результатами проведених загальнонаціональних тестувань статистичних даних, зокрема рівня навчальних досягнень випускників. Відсутні також рекомендації педагогам-практикам щодо вдосконалення навчального процесу. За результатами ЗНО не зроблено жодних висновків щодо вдосконалення стандартів, програм, підручників, хоча деякі з цих висновків лежать просто на поверхні.

Наприклад, тест з математики ЗНО-2011 містив таке завдання:

Доберіть таке закінчення речення, щоб утворилося правильне твердження: «Сума квадратів катетів прямокутного трикутника дорівнює...».

А	Б	В	Г	Д
гіпотенузі	квадрату суми катетів	квадрату гіпотенузи	добутку катетів	подвійному добутку катетів

Згідно з класифікацією, яка використовується в тестології, це завдання було віднесено до категорії легких, оскільки з ним впоралися 70,15% учасників [12, с. 77]. Проте майже 30% не змогли обрати правильну відповідь навіть у такому нескладному завданні!

Обґрунтовуючи концептуальні засади моніторингу якості освіти, рівні функціонування цієї системи та етапи проведення моніторингових обстежень, О. Ляшенко підкреслював, що в умовах реформування української системи освіти якість стає «наріжним каменем, який визначає перспективність поставлених завдань та ефективність їх виконання. Вона зумовлює низку кроків, спрямованих на побудову державної системи моніторингу якості освіти, яка має ґрунтуватися на поєднанні національ-

них моніторингових обстежень (зовнішнє тестування, регіональний моніторинг, моніторинг професійної придатності фахівців тощо) з міжнародними моніторинговими програмами» [13, с. 14].

Як виглядає система освіти України на тлі світових досягнень? Україна у 2007 році вперше взяла участь у міжнародному дослідженні TIMSS якості математичної і природничої освіти. Результати є невтішними: з 50 країн-учасниць проекту Україна посіла місце нижче середнього (це стосується і математики, і природничих наук, і 4 класу, і 8 класу) [14, с. 1]. Це великий виклик для України, і результати потребують дослідження і вивчення. У чому причини: у неадекватності методології освіти, навчальних програм, методів навчання, засобів навчання, технічному забезпеченні, підготовленості вчителів або усіх цих компонентів у цілому? Чому вчить наша школа, якщо критерії, що досліджувалися у рамках проекту TIMSS, не досягаються (а це аналітичні та дослідницькі здібності учнів, їхні вміння застосовувати знання в нових ситуаціях)? Що слід робити, щоб покращити ситуацію?

Візьмемо інший приклад – результати оцінювання власного висловлення з української мови і літератури у 2011 році. Власне висловлення – це тестове завдання так званої відкритої форми, яка передбачає формулювання учасником розгорнутої відповіді, що перевіряється екзаменаторами за визначеними критеріями. Українська мова і література є наймасовішим предметом тестування, тому під час ЗНО проводиться кілька сесій із цієї дисципліни. Підсумки перевірки робіт першої сесії ЗНО-2011 показали з-поміж іншого, що 60,6 % учасників не змогли навести приклад з літератури, мистецтва взагалі або ж навели недоречний приклад; 39,4% не змогли навести приклад з історії, суспільно-політичного або власного життя. Тема, за якою необхідно було побудувати власне висловлення, звучала так: «Зміни – найцікавіше в житті» [12, с. 54]. Тема власного висловлення другої сесії ЗНО-2011 з української мови і літератури була сформульована таким чином: «Будь-яка проблема – це можливість стати кращим». Показники за названими вище критеріями склали відповідно 62,8% і 53,8% [12, с. 72].

У наведеній діаграмі (рис.1) подано результати виконання тесту з історії України учасниками ЗНО, що зареєструвалися в Полтавській області, за чотири роки проведення зовнішнього оцінювання. Нагадаємо, що за роки проведення ЗНО у його статусі відбулися певні зміни: у 2008 і 2009 роках він поєднував функції випускного іспиту за курс

середньої школи і вступного до ВНЗ, з 2010 року результат ЗНО використовується тільки для формування контингенту студентів ВНЗ.

Аналіз виконання тесту з історії України у 2008–2011 роках засвідчує знижен-

ня закладів, установи управління освітою різних рівнів, політичні інституції країни, усіх зацікавлених осіб достовірною й повною інформацією для прийняття ефективних рішень у галузі освітньої політики. Отже, ЗНО

має стати дієвим інструментом національної системи моніторингу якості освіти.

Структурно дана система має складатися з двох підсистем: національної системи моніторингу якості вищої освіти та національної системи моніторингу якості загальної середньої освіти (рис. 2). У свою чергу, остання повинна мати ще три підсистеми – національну систему моніторингу якості навчальних досягнень початкової школи; національну систему моніторингу якості навчальних досягнень основної школи; національну систему моніторингу якості навчальних досягнень старшої школи.

Ефективне функціонування даної системи забезпечать щонайменше два чинники: наявність трьох державних стандартів у галузі освіти на всіх її рівнях (умов освітньої діяльності; змісту освіти; навчальних досягнень і компетенцій) та наявність інструментарію для проведення моніторингу.

Основним інструментом національної системи моніторингу якості загальної середньої освіти має стати система зовнішніх незалежних оцінювань (тестувань), яка

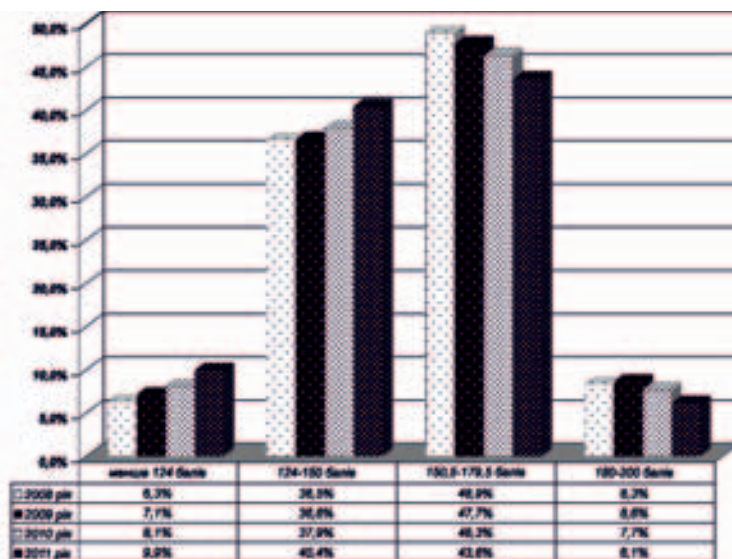

Рис. 1. Виконання тесту з історії України учасниками ЗНО, що зареєструвалися в Полтавській області, у 2008–2011 р.

ня загального рівня успішності учасників Полтавської області з цього предмета. По-перше, із року в рік зростає кількість учасників, які набрали менше 124 балів. По-друге, зменшується відсоток тих, хто набрав від 180 до 200 балів. По-третє, у 2008 та у 2009 роках більшість учасників показали результат у проміжку 150,5–179,5 балів, а у 2010–2011 роках – 124–150 балів.

Навіть наведені приклади засвідчують спроможність ЗНО забезпечувати навчальні

Рис. 2. Національна система моніторингу якості освіти

включатиме тести критеріального оцінювання компетентностей учнів (знань, умінь, здатності застосовувати знання й уміння та оцінювати результати) згідно з національними стандартами освіти та критеріями їх досягнень. Тести мають розроблятися провідними фахівцями-практиками й науковцями, що пройшли відповідну підготовку.

Адміністрування тестів національної системи моніторингу якості освіти має здійснюватися незалежною установою – Українським центром оцінювання якості освіти.

Усе наведене вище дозволяє зробити ряд висновків:

Пошук досконалих методів вимірювання рівня навчальних досягнень учнів на сучасному етапі розвитку освіти набуває надзвичайної актуальності, оскільки об'єктивізація процесу вимірювання, забезпечуючи зворотний зв'язок, дає можливість координувати цей розвиток. Отже, об'єктивні та точні методи вимірювання й оцінювання якості освіти стають однією з рушійних сил наукового прогресу.

Важливим інструментом аналізу якості освіти повинно стати ЗНО, оскільки воно забезпечує об'єктивне вимірювання навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів. Аналіз результатів ЗНО, які доводяться до громадськості, дозволяють виявити проблеми шкільної освіти, рівень її якості, окреслити можливі шляхи вирішення цих проблем.

Розробка аналітичного звіту за результатами ЗНО має стати стратегічним завданням для Національної академії педагогічних наук України, Міністерства освіти науки і освіти, молоді і спорту України як інституцій, що визначають зміст і методологію, забезпечення ресурсами і управління системою освіти як замовники.

Україна має брати активну участь у міжнародних порівняльних дослідженнях якості освіти (TIMSS, PIRLS, PISA, ANELO). Адміністрування проведення цих досліджень може взяти на себе Український центр оцінювання якості освіти.

Література

1. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – 416 с.
2. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>.
3. Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. – К. : Ленвіт, 2006. – 35 с.
4. Медреш Є. Як вивчають всесвітню історію і складають тести американські школярі / Є. В. Медреш // Вісник. Тестування і моніторинг в освіті. – 2006. – № 7–8. – С. 57 – 62.
5. Тестування та рівний доступ до якісної вищої освіти: громадська думка про ЗНО, вступ до вишів, проблеми вищої школи (загальнонаціональне опитування) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dif.org.ua/ua/polls/2011-year/dfsrjtu.htm>.
6. Корупція в Україні : Загальнонаціональне дослідження стану корупції у сфері вищої освіти : Базове та повторне дослідження 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pace.org.ua/content/view/155/1/lang,uk>.
7. Вікторов В. Регулювання якості освіти як філософсько-освітня проблема : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософських наук : спец. 09.00.10 «Філософія освіти» / В. Г. Вікторов. – К., 2006. – 30 с.
8. Максимчук Н. Моніторинг якості освіти як предмет наукового дослідження в державному управлінні [Електронний ресурс] / Наталія Юрїївна Максимчук. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/tppd/2008-3/R_5/08mnyddu.pdf.
9. Хриков Є. Теоретико-методологічні засади моніторингу якості професійної підготовки [Електронний ресурс] / Євген Хриков. – Режим доступу : <http://prof.osvita.org.ua/uk/career/articles/2.html>.
10. Федорченко В. Педагогіка туризму [Електронний ресурс] / В. К. Федорченко, Н. А. Фоменко, М. І. Скрипник, Г. С. Цехмістрова. – Режим доступу : http://tourlib.net/books_ukr/pedtur43.htm.
11. Результаты единого государственного экзамена (май-июнь 2008 года) / [Общее руководство – Ершов А.Г., к. филос. наук]. – Москва, 2008. – 422 с.
12. Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх навчальних закладів України в 2011 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://testportal.gov.ua/index.php/text/vidp>.
13. Моніторинг якості освіти: світові досягнення та українські перспективи / за заг. ред. О. І. Локшиної. – К. : К.І.С., 2004. – 128 с.
14. Ляшенко О. Українська школа на шляху до якісної освіти [Електронний ресурс] / Олександр Ляшенко. – Режим доступу : http://innovations.kmpu.edu.ua/ENFV/2011_2/11loisyo.pdf.

УДК 316.346.32

Віра Арбєніна*кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна***Vira Arbenina***PhD in Philosophy, Associate Professor of the Department of Sociology at V.N. Karasin Kharkiv National University***Людмила Сокурянська***доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна***Ludmila Sokuryanska***Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Head of a chair of Sociology at V.N. Karasin Kharkiv National University*

СТАН НАВЧАЛЬНИХ ПРАКТИК СУЧАСНОГО СТУДЕНТСТВА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ БАР'ЄР МОДЕРНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ*

Стаття присвячена аналізу чинників, що гальмують процес модернізації вищої освіти в Україні. Виходячи з розуміння модернізації вітчизняної освітньої системи як її вдосконалення у відповідності до сучасних світових та європейських стандартів, автори наводять основні феномени модернізації української освітньої сфери, підкреслюючи, що запровадження деяких інновацій у цій сфері має не тільки позитивні, але й негативні наслідки. Серед бар'єрів модернізації вищої школи акцентується на такому, як неготовність сучасних студентів до інтенсивної та результативної навчальної діяльності. Спираючись на результати загальнонаціональних досліджень, проведених кафедрою соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна протягом 2000-2012 рр., автори аналізують навчальні практики студентів України, зокрема характеристики цих практик до і після введення у вітчизняних вишах кредитно-модульної системи, прийому до ВНЗ за результатами зовнішнього незалежного оцінювання, мотивацію навчальної діяльності тощо. Здійснений аналіз підтвердив авторську гіпотезу про те, що одним із головних бар'єрів модернізації вищої школи є невмотивованість отримання молоддю вищої освіти, що детермінується як суб'єктивними, так і об'єктивними чинниками.

Ключові слова: модернізація вищої освіти, навчальні практики, характеристики навчальних практик, мотивація навчання.

The authors analyzed the factors that hindering the process of modernization of higher education in Ukraine. Based on the understanding of the modernization of the national education system as the improving in accordance with modern international and European standards, the authors presented the basic phenomena of modernization of the education sector, emphasized that the introduction of some innovation in this area has not only positive but also negative effects. Among the barriers to the modernization of higher education authors focuses on such as the unavailability of modern students for intensive and effective learning activities. Based on the data of national research conducted by the Department of Sociology of V.N. Karazin

* Стаття підготовлена в межах реалізації науково-дослідного проекту «Соціокультурні бар'єри модернізації вищої освіти в Україні», що реалізується співробітниками соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (керівник проекту – професор Бакіров В.С.).

Kharkiv National University during the 2000-2012 the authors analyzed the teaching practices of students in Ukraine. In particular the characteristics of these teaching practices before and after the implementation in the domestic universities of credit-modular system, entering the universities on the results of external evaluation, motivation, learning activities, and etc. This analysis confirmed the author's hypothesis that one of the main barriers of the modernization of higher education is an unmotivated youth to obtain higher education, which is determined by both subjective and objective factors.

Keywords: modernization of higher education, educational practices, the characteristics of educational practices, motivation of learning.

Статья посвящена анализу факторов, препятствующих процессу модернизации высшего образования в Украине. Исходя из понимания модернизации отечественной образовательной системы как ее совершенствования в соответствии с современными мировыми и европейскими стандартами, авторы приводят основные феномены модернизации украинской образовательной сферы, подчеркивая, что введение некоторых инноваций в этой сфере имеет не только положительные, но и отрицательные последствия. Среди барьеров модернизации высшей школы акцентируется внимание на таком, как неготовность современных студентов к интенсивной и результативной учебной деятельности. Опираясь на результаты общенациональных исследований, проведенных кафедрой социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в течение 2000-2012 гг., авторы анализируют учебные практики студентов Украины, в частности характеристики этих практик до и после введения в отечественных вузах кредитно-модульной системы, приема в вузы по результатам внешнего независимого оценивания, мотивацию учебной деятельности и т.п. Проведенный анализ подтвердил авторскую гипотезу о том, что одним из главных барьеров модернизации высшей школы является немотивированность получения молодежью высшего образования, что детерминировано как субъективными, так и объективными факторами.

Ключевые слова: модернизация высшего образования, образовательные практики, характеристики учебных практик, мотивация обучения.

Формування освітніх потреб учнівської молоді, її готовності до систематичної наповленої навчальної праці, бажання та вміння набувати необхідні знання самостійно є нагальною вимогою «суспільства знання» – того етапу суспільного розвитку, в який вже вступила більшість країн західного світу і до якого прагне наблизитись Україна, в тому числі шляхом модернізації своєї освітньої системи.

Номінуючи процеси, що відбуваються сьогодні в освітній сфері нашого суспільства, як модернізацію, ми апелюємо до соціологічного дискурсу кінця ХХ – початку ХХІ століття, в межах якого значне місце посідає проблема категоріального визначення сучасних суспільних зрушень у їхніх глобальних та локальних вимірах. Окрім зазначеного вище поняття («модернізація»), науковці, в тому числі соціологи, позначають перетворення актуальної соціокультурної реальності такими поняттями, як «транзиція» та «трансформація» (див.: [1-21]). Попри нашу прихильність до поняття «трансформація», що, як ми переконані, більш точно характеризує рух нашої країни до іншого суспільства (див. про це докладніше: [22, с. 41-55]), те, що відбувається сьогодні

в українському соціумі, в тому числі у вітчизняній системі освіти, з певними уточненнями може бути визначено також як модернізація. Говорячи про уточнення, ми маємо на увазі змістовне наповнення відповідного поняття. Справа в тому, що категорія «модернізація» використовується у декількох сенсах. Найчастіше її зміст визначається як перехід від традиційного суспільства до сучасного, що у політико-практичному контексті означає перетворення того чи іншого суспільства за західним взірцем, бо саме Захід ототожнюється з сучасністю. Поряд з таким розумінням поняття «модернізація» використовується, принаймні, ще у трьох сенсах. По-перше, як синонім соціальних змін, що сприяють руху суспільства «вперед відповідно до прийнятої шкали покращень» [1, с. 170]. По-друге, це поняття вживається по відношенню до слаборозвинутих країн, які намагаються «наздогнати» найбільш розвинуті країни¹. Нарешті, існує ще один, так би мовити, побутовий сенс поняття «модернізація», а саме – по-

1 У соціологічній літературі існують навіть специфічні поняття: «запізніла модернізація», «модернізація навздогін» або, «наздоганяюча модернізація» ([див., напр.: 23]).

кращення, вдосконалення, «осучаснення» тих чи інших соціальних відносин, явищ, процесів.

Зазначимо, що, на відміну від поняття «трансформація», яким позначаються як стихійні, так і регульовані процеси суспільних перетворень, модернізація – це переважно свідомі, запрограмовані, скеровані процеси соціальних змін. У всякому разі у науковому вжитку модернізація сприймається саме у такому сенсі. Не випадково, коли йдеться про зміни в освітній системі, поняття «модернізація» та «реформування» часто використовуються як тотожні.

У своєму визначенні поняття «модернізація» у його застосуванні до аналізу процесів, що відбуваються у вищій школі України, ми намагалися синтезувати практично всі представлені вище дефініції цієї категорії.

Отже, говорячи про модернізацію системи вищої освіти в Україні, ми маємо на увазі її вдосконалення «відповідно до прийнятої шкали покращень», тобто у відповідності до сучасних європейських та світових освітніх стандартів, що здійснюється завдяки реалізації державної освітньої політики, основні напрями якої представлені у документах, розроблених владними структурами (законах та постановах про освіту, національних освітніх програмах, деклараціях, планах реформування тощо).

В чому ж виявляється модернізація вітчизняної освітньої системи, в тому числі вищої? Оскільки в завдання цієї статті не входить докладний аналіз феноменів модернізації вищої школи, обмежимося коротким переліком основних із них. Отже, до феноменів освітньої модернізації можна віднести: зміни кількісних та якісних характеристик системи вітчизняної освіти, зокрема збільшення кількості вищів всіх рівнів акредитації, терміну одержання середньої та вищої освіти; перехід на двоступеневу систему підготовки фахівців (бакалавріат та магістратура); розширення номенклатури спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищій школі, приведення їх у відповідність до запитів сучасного етапу цивілізаційного розвитку та ринку праці; зміни у змісті навчальних програм та формах викладання у вишах; дигіталізацію навчального процесу; демонополізацію освіти, тобто появу небюджетного (приватного) освітнього сектору в Україні; комерціалізацію освітніх послуг у державних навчальних закладах; приєднання України до Болонського процесу, зокрема кредитно-модульну організацію навчального процесу та модульно-рейтин-

гову систему оцінки знань студентів; вступ до вищів за результатами зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО); демократизацію внутрішньовузівського життя; розвиток суб'єкт-суб'єктних, партнерських відносин між викладачами і студентами; зростаючий рівень автономізації вищої школи тощо.

На жаль, модернізація вітчизняної вищої освіти, як і українського суспільства в цілому, відбувається далеко не за тими сценаріями, які передбачались. Перелічені вище феномени є, скоріше, номінальними, запровадження деяких освітніх інновацій має не тільки позитивні, але й негативні наслідки чи взагалі блокується дією низки об'єктивних і суб'єктивних чинників. При цьому головними бар'єрами модернізації системи освіти в Україні є, на наш погляд, не тільки і не стільки перманентна криза в економіці і політиці, скільки особливості масової свідомості, наш менталітет, ціннісні пріоритети українців, які далеко не завжди відповідають західній аксіосистемі, тобто головними гальмами модернізації є соціокультурні чинники. Адже, як вважає Ш. Ейзенштадт, модернізація повинна мати адекватну культурі країни ціннісну основу, інакше розбіжність цілей і пріоритетів модернізації з фундаментальними цінностями цивілізації може зумовити наростання рухів протесту, в тому числі, в деяких випадках у формі революції [24, с. 68].

Саме тому в межах нашої дослідницької розвідки ми намагалися з'ясувати, наскільки сучасні українські студенти як суб'єкти освітнього процесу усвідомлюють, що саме освіта та знання є тим капіталом, який допоможе їм відповідати викликам часу та запитам ринку праці; які зусилля вони прикладають для того, щоб роки навчання у виші дозволили набути їм цей соціокультурний ресурс? Пошук відповідей на ці питання є головною метою нашої статті. Реалізуючи її, ми спиралися на результати досліджень, проведених кафедрою соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна протягом 2000-2012 років у ВНЗ України, які репрезентують студентів різних регіонів країни та основних профілів професійної підготовки².

2 Маються на увазі такі всеукраїнські та міжнародні дослідження, як «Сучасні університети як осередки формування інтелектуальної еліти українського суспільства» (2000–2001 рр.), «Вища освіта як фактор соціокультурних змін: порівняльне дослідження посткомуністичних суспільств» (2005 – 2007 рр.), «Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства» (2008–2009 рр.), «Духовний світ сучас-

Об'єктом нашого аналізу є навчальні практики українського студентства, предметом – чинники, що зумовлюють неготовність сучасних студентів до інтенсивної та результативної навчальної діяльності.

Зазначимо, що поняття «навчальні (або академічні) практики» ми визначаємо, виходячи з теоретичних побудов феноменологічної соціології, а саме з представлені в її межах «практичної парадигми» [25]. При цьому ми послуговуємось уже існуючим доробком з дефінування навчальних практик, зокрема визначенням цього поняття С. Щудло (див. [26, с. 230]). Уточнюючи сформульовану нею дефініцію, ми визначаємо навчальні практики студентів як їхні хабітуалізовані (узвичаєні) дії, спрямовані на опанування знаннями, вміннями та навичками з обраного фаху, які зумовлюються ціннісним ставленням вихованців

пов'язану з отриманою професією. Саме це, на нашу думку, становить соціокультурний бар'єр модернізації вищої освіти в Україні.

Досліджуючи навчальні практики сучасних українських студентів, ми перш за все звернулись до аналізу оцінок їхніх характеристик, наданих самими респондентами. Саме ці характеристики ми вважаємо головними індикаторами академічної активності студентів, їхніх навчальних практик (див. табл. 1).

Досить дивним на перший погляд, є те, що чверть респондентів (а в деяких випадках і більше) ухилились від однозначної відповіді на питання щодо своєї повсякденної поведінки в навчальній сфері. Скоріше за все, це можна пояснити не свідомим бажанням уникнути такої відповіді, а такою оцінкою свого ставлення до навчання, яке посідає проміжну позицію у шкалі: «сум-

Таблиця 1

Характеристики навчальних практик студентів (у самооцінках)
(% від числа тих, хто відповів)

Вважають, що...	Це так	Скоріше, так	Важко відповісти однозначно	Скоріше, не так	Абсолютно не так
... вчать в повну міру своїх сил та здібностей	12,6	38,3	25,2	20,3	3,6
... учитись їм цікаво	27,0	42,6	23,2	5,7	1,5
... засвоєння навчального матеріалу дається їм без особливих труднощів	11,3	40,1	34,1	12,0	2,5
... систематично навчаються протягом семестру	21,2	38,3	24,4	13,1	2,9
... регулярно відвідують всі заняття	29,6	40,3	18,4	9,1	2,5
... у повному обсязі виконують навчальні завдання	14,6	43,2	26,5	12,8	2,8
... працюють понад установлену норму	5,9	15,9	27,2	34,0	17,0

вишів до освіти та знань, а також нормами навчальної діяльності, поширеними як у безпосередньому студентському оточенні, так і в суспільстві в цілому.

Соціологічні дослідження та наш власний досвід багаторічних спостережень студентської молоді свідчать про те, що навчальні практики значної частини її представників не є достатньо інтенсивними та ефективними, такими, що у подальшому забезпечать професійну самореалізацію, кар'єрне зростання тощо. За нашою гіпотезою, модальний тип студента вітчизняного вищу характеризується формальним ставленням до освіти, недостатньою інтенсивністю та результативністю навчальних практик, академічною нечесністю, орієнтованістю на післявузівську діяльність, не

лінне виконання навчальних обов'язків – нехтування ними». Зазначимо, що останнє притаманно відносно меншій частині студентів. Адже, якщо дещо «стиснути» використану шкалу, об'єднавши повну («це так») та часткову («скоріше, так») згоду з наведеними характеристиками, то виявляється, що переважна більшість студентів більш-менш відповідально ставиться до своєї навчальної діяльності: кожен другий вважає, що навчається в повну міру своїх сил та здібностей; вказують, що більш-менш систематично працюють протягом семестру, близько 60%; майже 70% більш-менш регулярно відвідують заняття. Звертає увагу той факт, що дві третини студентів зазначають, що вчитись їм цікаво, при цьому кожному другому засвоєння навчального матеріалу дається без особливих труднощів, тобто вони мають достатній рівень підготовки до опанування новими знаннями.

ного українського студентства: національні джерела та глобальні орієнтири» (2010–2011 рр.) (науковий керівник досліджень – проф. Сокурянська Л.Г.)

Але якщо з усього масиву опитаних виокремити тих, хто цілком однозначно погоджується із наведеними характеристиками їхніх навчальних практик (а саме ця група цікавить нас перш за все з точки зору головної мети нашого дослідження), то ситуація виглядає менш оптимістичною: в повну силу своїх сил та здібностей вчиться лише одна восьма частина студентів, лише кожний сімнадцятий (6 %) працює понад установлену норму.

Одним із феноменів модернізації вищої освіти України, як зазначалось вище, є запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу, яка перш за все спрямована на інтенсифікацію навчальної діяльності студентів шляхом збільшення питомої ваги самостійної роботи, забезпечення систематичного контролю за її результатами. Наскільки спрацює ця інновація, чи дійсно завдяки їй вдалось змінити усталену орієнтацію багатьох поколінь студентської молоді на життя «від сесії до сесії»? Відповідаючи на це питання, звернемось до порівняння характеристик навчальних практик студентів, які стали об'єктом нашого дослідження у 2001 та 2009 роках, тобто до і після впровадження кредитно-модульної системи (див. рис. 1).

Виявилось, що більш-менш помітні позитивні зрушення відбулись лише стосовно таких показників, як напруженість навчальних практик (на 10 % більше стало тих, хто

67 % у 2009 році), а також чисельності тих, кому засвоєння навчального матеріалу дається без особливих труднощів (з 71% до 51%, відповідно)³.

Рис. 1. Зміни у характеристиках навчальних практик студентів до і після впровадження кредитно-модульної системи у ВНЗ України (наведений кумулятивний відсоток відповідей «це так» та «скоріше, так»)

Спроба пояснити останній з наведених фактів зниженням рівня загальноосвітньої підготовки тих, хто став студентом в останні роки, не знайшла підтверджен-

Таблиця 2

Динаміка шкільної та вузівської академічної успішності українського студентства (% до тих, хто відповів)

		Навчались...				
		тільки на «відмінно»	на «відмінно та добре»	на «добре»	на «добре та задовільно»	на «задовільно»
У школі	2001	14,6	54,4	21,2	8,8	0,9
	2009	17,2	63,0	15,2	4,1	0,5
У ВНЗ	2001	7,0	40,1	30,1	19,7	3,0
	2009	9,8	56,9	24,0	7,9	1,5

вчиться у повну силу) та систематичність роботи протягом семестру (зростання на 14%). Однак збільшення обсягу навчальних завдань (що є однією зі складових нової системи організації навчального процесу) призвело до того, що кількість студентів, які їх обов'язково виконують, помітно зменшилось (майже на 12 %).

Особливу увагу привертає зниження інтересу до навчання (з 77% у 2001 році - до

ная. Навпаки, спостерігається тенденція зростання показників шкільної успішності. Так, якщо у 2001 році серед зареєстрованих до вишів було 15% відмінників, то у 2009 р. – 17%, а чисельність тих, хто в школі навчався на «добре та відмінно», зросла з 54% до 64%, відповідно (див. табл. 2).

3 Подана сума відповідей «так» та «скоріше, так».

Однак у нас є підстави поставити під сумнів відповідність таких оцінок реальному рівню знань тих, хто вступає до вищої школи. Адже далеко не всі, хто мав високі оцінки у своїх шкільних атестатах, продемонстрували такий же рівень успішності в процесі навчання у ВНЗ. Так, у два і більше разів зменшується число відмінників (з 15 % до 7 %, за даними дослідження 2001 року та з 17 % до 7%, за даними 2009 року). Така ж ситуація спостерігається і відносно чисельності тих, хто навчався на «добре та відмінно» у школі й має такі ж оцінки у своїх залікових книжках.

Не тільки ці факти, а й педагогічний досвід свідчать, що з кожним роком рівень загальноосвітньої підготовки студентського контингенту помітно знижується, а оцінки в шкільних атестатах усе менш адекватно відбивають реальний рівень знань, спроможність їх засвоювати. Саме цим ми схильні пояснити зростання на 20 % чисельності студентів, які посилаються на те, що навчання дається їм важко.

Повертаючись до аналізу впливу кредитно-модульної системи на зміни у навчальних практиках студентів, не можна обминути увагою той факт, що поточний контроль, хоча й змусив студентів працювати більш систематично, у передбачений строк виконуючи навчальні завдання та атестаційні роботи, одночасно породив й таке явище, як профанація самостійної роботи. Показово, що пошук готових рефератів, курсових робіт тощо є найбільш поширеною метою використання Internet-ресурсів (це визнали 62% наших респондентів). Звернення

них (52,8 %), у 2009 – абсолютна більшість (92 %). Це ж можна сказати і про мету звертання до цього інформаційного ресурсу. Якщо на початку століття він перш за все використовувався як джерело, що допомагає у навчальних та наукових пошуках студентів, то останнім часом усе більше стає засобом міжособистісної комунікації і, що є найбільш тривожним, засобом обману викладачів, які очікують від студентів самостійного осмислення проблем, що передбачені навчальним завданням, а отримують від них «запозичені» у всесвітнього павутиння роботи без жодних ознак власного бачення обраної проблеми.

Зазначимо, що при відсутності широко доступних методик розпізнання плагіату, поширена в студентському середовищі практика «скачування» атестаційних робіт останнім часом перетворилась у конвенційну норму, яка, хоча й не орієнтує, однак й не заперечує можливість зекономити таким чином інтелектуальні зусилля в процесі навчання, одержати неадекватну оцінку своїх знань. Якщо до цього додати усталену серед багатьох поколінь учнівської молоді практику використання шпаргалок та списування контрольних робіт у своїх товаришів – практику, яку навіть витончені зусилля викладачів не дають змогу цілковито викоренити, то є підстави говорити про специфічну для українського та, мабуть, і для усього пострадянського студентства ментальну особливість.

Йдеться про таку деформацію ціннісно-нормативної системи, як позитивне та навіть схвальне ставлення до спроб оминати

Таблиця 3

Мета використання студентами Internet-ресурсів (% до числа тих, хто відповів)

	2001	2009
Читання газет, сайтів новин	41,4	33,5
Пошук готових рефератів, курсових робіт тощо	42,7	61,8
Спілкування з друзями та знайомими	29,6	70,3
Пошук інформації з наукових проблем, що цікавлять	56,3	47,4
Відпочинок, відвідування розважальних сайтів	37,8	30,6
Пошук інформації про конференції, школи, гранти, можливості навчання за кордоном тощо	18,2	8,1
Для заробітку	10,7	6,4
Пошук інформації про трудові вакансії	0	11,1

само до цього ресурсу за частотою поступається лише частоті використання Internet для спілкування з друзями та знайомими (див. табл.3).

Досить симптоматичною є динаміка показників доступності до Internet: у 2001 році можливість користуватися ним мав лише приблизно кожний другий з опита-

нормативні вимоги щодо навчальної діяльності, намагання досягти якомога кращих результатів (перш за все у вигляді більш-менш високих оцінок у заліковій книжці) за докладанням мінімуму зусиль. Якщо послатись на спостереження тих викладачів та студентів ВНЗ України, які мають досвід педагогічної праці чи навчання у вишах

Західної Європи та Північної Америки, то можна побачити, що там спроби плагиату, списування тощо, якщо вони виникають, суворо караються, а, головне, є практично неможливими через цілковите несприйняття такої поведінки студентською спільнотою. Саме ці відмінності у ставленні українського студентського загалу до проявів академічної нечесності є, на наш погляд, значним соціокультурним бар'єром, який заважає модернізації вітчизняної вищої школи, її наближенню до західних зразків.

Те, що намагання досягти якомога кращих показників академічної успішності, не докладаючи для цього необхідних зусиль, може розглядатись як ментальна особливість значної частини українського студентства, підтверджує й його ставлення до корупційних практик.

У даному разі ми можемо послатись на результати загальнонаціонального опитування, проведеного у ВНЗ України у 2011 році й оприлюдненого О. Злобіною та І. Бекешкіною [27]. Дослідження мало за мету встановити поширеність корупційних практик в освітньому процесі і спробу їхнього пояснення. Як підкреслюють автори зазначеної публікації, отримані результати виявились досить несподіваними: попри традиційне уявлення про те, що у продукуванні корупційних практик в освітній системі активна роль належить передусім адміністрації та викладачам, які використовують свою владу задля збагачення, встановлено, що можливість «купівлі оцінок» досить часто проковується самими студентами.

На думку переважної більшості опитаних (61,7 %), вдаватись до корупційних дій їх спонукає власне бажання, мотивоване тим, що «легше заплатити, аніж щось вивчити». Чинниками хабарництва 45,8 % опитаних називають лінощі студентів та небажання вчитися; 15,8 % пояснюють це знеціненням самої вищої освіти, яке виражається в тому, що студенту потрібний лише диплом; нарешті, 22,8% вважають, що студенти, які працюють паралельно з навчанням, беруть участь у корупційних практиках через нестачу часу [27, с. 438].

Автори цитованого дослідження доходять висновку, що серед студентства відбувається процес поступової «нормалізації» явища корупції у ВНЗ. При цьому вони вважають (ми повністю солідаризуємося з їхньою думкою), що «боротьба з корупційними практиками лише всередині вищів практично приречена, бо апеляція до моральності сама по собі не зможе створити у студентського загалу мотивації до навчан-

ня. Необхідне формування запиту на знання з боку суспільства, що стане можливим лише за умови справжньої фахової конкуренції на ринку праці» [27, с. 438].

Чинники ставлення до навчальної діяльності

Правомірним, мабуть, є припущення, що ставлення студентів до навчання та його результати певною мірою закладаються вже на етапі, який передує початку студентського життя, а саме на етапі прийняття рішення щодо вступу до ВНЗ та усвідомлення тієї головної мети, якої особистість таким чином прагне досягти.

Як правило, таке цілепокладання артикулюється у вигляді визначення мотивів вступу до ВНЗ. Дослідження їхньої структури є досить інформативним засобом аналізу ціннісно-орієнтаційних підстав навчальних практик й може пояснювати різну міру їхньої інтенсивності та результативності.

Здійснений нами аналіз мотивів вступу до ВНЗ різних поколінь українського студентства (див. табл. 4) засвідчує, що найбільш розповсюдженими поясненнями свого рішення одержати вищу освіту є *прагнення стати висококваліфікованим спеціалістом в обраній галузі та забезпечити собі стабільний матеріальний достаток у майбутньому*. Саме такими міркуваннями керувався приблизно кожний другий з опитаних, вирішуючи проблему вибору свого життєвого шляху. При цьому у порівняльному плані спостерігається тенденція деякого підвищення значущості першого із зазначених мотивів і зниження чисельності тих, хто сподівається, що вища освіта забезпечить їм матеріальний добробут. Цей, хоча й малопомітний, зсув у ієрархії мотивів може пояснюватись, у тому числі, й більш реалістичною оцінкою існуючої у нашій країні системи оплати праці та ситуації на ринку праці.

Досить розповсюдженими (від 1/3 до половини опитаних) є такі мотиви вступу до вишу, як *прагнення підвищити свій соціальний статус, стати культурною, високоосвіченою людиною, сподівання на те, що диплом про вищу освіту знадобиться у житті*. Інші мотиви вказувались відносно меншою частиною респондентів й були, скоріше, супутніми до зазначених вище.

Оскільки процедура опитування надавала можливість респондентам вказати декілька мотивів їхнього вступу до ВНЗ, вибір яких, скоріше за все, не є випадковим, здійснений

Таблиця 4

**Мотивація вступу до ВНЗ різних поколінь українського студентства
(% до тих, хто відповів, та ранг)**

	2001		2009	
	%	Ранг	%	Ранг
Хотіли стати висококваліфікованим спеціалістом в обраній галузі	47,7	2	53,0	1
Хотіли підвищити свій соціальний статус, мати більш престижну позицію у суспільстві	42,3	3	37,6	3
Хотіли забезпечити собі стабільний матеріальний достаток у майбутньому	55,6	1	51,1	2
Думали продовжити роки учнівства, безтурботного існування (не йти працювати, не служити в армії тощо)	11,6	7	5,2	8
Вважали, що диплом про вищу освіту (все одно, яку) знадобиться у житті	37,0	4	35,7	4
Сподівалися зустріти майбутнього супутника (супутницю) життя	2,5	9	2,9	9
На цьому наполягли батьки	7,1	8	8,4	7
Думали, що вища освіта забезпечить цікаве коло спілкування в теперішньому і майбутньому	27,1	6	13,9	6
Вважали, що вища освіта надасть можливість стати культурною, високоосвіченою людиною	29,5	5	26,6	5
Хотіли успадкувати професію батьків	2,2	10	2,2	10
Важко відповісти	2,5	9	1,6	11

нами двомірний розподіл даних дозволив виокремити три групи взаємопов'язаних між собою пояснень рішення щодо одержання вищої освіти. Головною особливістю цих груп є не сам по собі перелік мотивів вступу до ВНЗ (вони здебільше повторюються), а їхня відносна значущість для тих студентів, які віднесені до тієї чи іншої типологічної групи. Тобто йдеться про ієрархію мотивів, пов'язаних із сутнісною ознакою групи. Саме за цим принципом представлені наведені нижче дані.

Першу типологічну групу утворюють мотиви, що відповідають основним функціям вищої професійної освіти. Структуроутворюючим тут є прагнення стати висококваліфікованим фахівцем в обраній галузі (53% опитаних). Така налаштованість сполучається зі сподіванням представників цієї мотиваційної групи *забезпечити матеріальний достаток, підвищити свій соціальний статус, стати високоосвіченою людиною та мати просто диплом*.

Другу типологічну групу утворює першочергова орієнтація на *одержання будь-якого диплому про вищу освіту*, а супутніми є *прагнення забезпечити матеріальний достаток* (44% проти 51% за масивом), *стати висококваліфікованим фахівцем* (35% проти 53% за масивом), *підвищити свій соціальний статус* (33% проти 38% за масивом).

Сутність третьої типологічної групи можна визначити як інфантилізм. Усі взаємопов'язані між собою мотиви групуються навколо такої спонукальної причини вступу до ВНЗ, як *бажання відстрочити входження до дорослого життя, продо-*

вжити роки учнівства. І хоча чисельність таких респондентів зменшилась в останні роки двічі (з 11,7% у 2001 році до 5,2% у 2009 році), все ж таки йдеться майже про кожного двадцятого студента. Ті, хто таким чином пояснюють своє рішення вступити до ВНЗ, одночасно посилаються й на *одержання диплому як самоціль, на бажання досягти стабільного матеріального достатку, підвищити свій статус*. Зазначимо, що у цьому мотиваційному комплексі вдвічі менше тих, хто посилається на *бажання стати висококваліфікованим фахівцем в обраній галузі* (25% проти 53% за масивом), та більш ніж у два рази тих, хто пояснює свій *вступ до ВНЗ рішенням їхніх батьків* (18% проти 8,4% за масивом).

Диференціація чинників, які приводять молодь на студентську лаву, певною мірою пояснюється різним рівнем їхньої загальноосвітньої підготовки. Хоча ядро мотивів залишається більш-менш стабільним, їхня значущість змінюється. Простежується досить стала тенденція: ті студенти, які мали високі оцінки у своїх шкільних атестатах, у переважній більшості прийшли до вищу, маючи кінцеву мету стати висококваліфікованим спеціалістом в обраній галузі. Навпроти, у випускників шкіл із низькими показниками успішності порівняно більшу значущість набуває самоцінність диплому про вищу освіту. Зростає чисельність тих, хто пояснює свій вступ до ВНЗ тиском з боку батьків, посилення на супутні навчання у вищій школі *сподівання зустріти майбутнього супутника життя, жити і навчатись у великому місті* тощо.

Первісно визначена кінцева мета навчан-

ня у виші стає однією з детермінант його точних результатів. Зокрема, порівняння груп студентів, які передусім прагнули одержати якісну фахову підготовку, й тих, хто був налаштований перш за все на те, щоб отримати посвідчення про вищу освіту, виявилось досить показовим: чисельність представників першої із зазначених груп знижується з мірою зниження показників академічної успішності, у той час як відносно другої групи спостерігається протилежна тенденція. Це досить наочно можна побачити на рис. 2.

Можна припустити, що різні мотиви вступу до ВНЗ стають не тільки фактором, що зумовлює академічну успішність, але й визначають дієвість інших чинників ставлення до навчання. Їхній перелік та оцінка значущості для сучасних студентів представлені в табл. 5.

Як можна побачити, у загальній ієрархії чинників ставлення до навчання верхні позиції займають *інтерес до предметів, що вивчаються* (1 рангове місце), а також нала-

врахувати чисельність тих, хто вважає запропоновані для оцінки чинники найбільш впливовими, то до перелічених додається й *урахування оцінок при призначенні сти-*

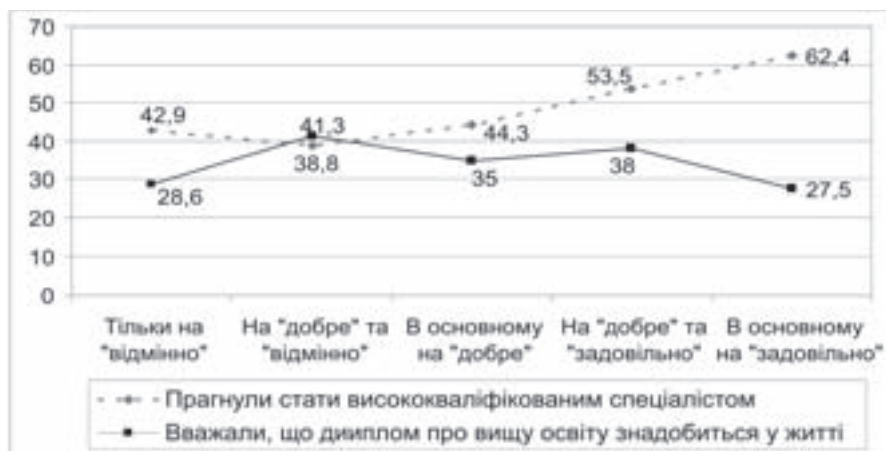

Рис. 2. Рівень академічної успішності студентів у залежності від їхньої мотивації вступу до ВНЗ (% до тих, хто відповів)

пендій: 7-е місце у ієрархії, побудованій на підставі середніх показників, і 3-є місце серед найбільш впливових.

Порівняльний аналіз детермінант ставлення до навчання різних поколінь студентської молоді засвідчив лише деякі, однак досить симптоматичні зміни (див. рис.3). Йдеться про зростання чисельності тих, хто керується перш за все прагматичними міркуваннями, а саме урахуванням академічної успішності

Таблиця 5

Чинники ставлення до навчання (% до тих, хто відповів, середні та ранг)

	Впливає найбільшою мірою	Частково впливає	Важко відповісти однозначно	Майже не впливає	Не впливає	Середнє	Ранг
Інтерес до предметів, що вивчаються	44,2	42,9	9,8	2,1	0,9	4,274	1
Вимогливість викладачів	26,3	50,0	15,9	6,1	1,7	3,931	5
Урахування оцінок при призначенні стипендій	42,8	21,6	7,5	4,2	23,8	3,554	7
Урахування успішності при майбутньому працевлаштуванні	32,9	36,9	17,6	8,6	4,0	3,861	6
Почуття власної гідності – не хочеться «пасти задніх»	35,8	41,5	12,2	6,5	4,0	3,988	4
Прагнення краще підготуватися до майбутньої діяльності, стати висококваліфікованим спеціалістом	43,7	36,0	13,2	4,9	2,3	4,139	2
Прагнення забезпечити собі фахову кар'єру	41,1	35,7	14,1	5,3	3,8	4,050	3
Контроль із боку батьків	7,7	22,4	15,8	23,9	30,2	2,534	8
Плата, внесена за навчання	13,9	17,2	9,3	9,3	50,3	2,350	9

штованість на кінцевий результат навчання: *прагнення краще підготуватись до майбутньої діяльності* (2 місце) та *забезпечити фахову кар'єру* (3 ранг). Однак, якщо

при призначенні стипендій (найбільш впливовою цю обставину вважали 27,5% опитаних у 2001 році й 43% у 2009 році) та при працевлаштуванні (20% та 33%, відповідно).

Наш подальший аналіз був спрямований на перевірку сформульованого вище припущення щодо детермінованості значущості

нення стати висококваліфікованим спеціалістом в обраній галузі (I гр.), та тих, для кого диплом про вищу освіту був самоціллю (II гр.), та простежили, що саме найбільшою мірою впливає на їхні навчальні практики. Результати порівняльного аналізу (див. табл. 6) виявились досить показовими.

Виявилось, що бажання стати висококваліфікованим спеціалістом в обраній галузі як мотив вступу до ВНЗ зумовлює дієвість тих стимулів до навчання, які безпосередньо спрямовані на досягнення цієї мети. Для більш ніж половини представників цієї групи найбільш дієвою сполукою є не тільки прагнення краще підготуватись до майбутньої діяльності та забезпечити собі фахову кар'єру, але й інтерес до предметів, що вивчаються.

Стосовно другої з виокремлених груп, то перш за все звертає увагу той факт, що серед її представників суттєво менше тих, хто оцінює перелічені у табл. 6 фактори як такі, що найбільшою мірою впливають на їхнє ставлення до навчання. Набагато частіше вони обирають позицію «скоріше впливає», а також ухиляються від однозначної відповіді. І тільки за чисельністю тих, хто керується таким стимулом, як *урахування оцінок при призначенні стипендій*, ця група дещо випереджає першу.

Узгодженість між мотивами і стимулами навчання у виші дозволяє говорити про існування двох досить відмінних й найбільш поширених типів диспозицій, притаманних сучасним студентам: навчання заради того, щоб

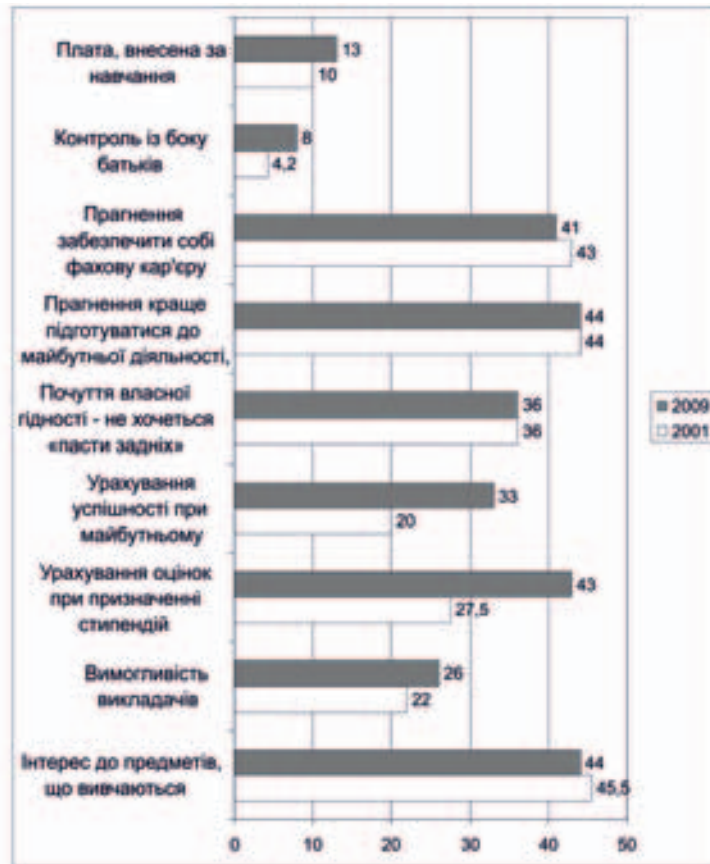

Рис. 3. Чинники ставлення студентів до навчання (за результатами дослідження 2000-2001 та 2008-2009 років) (% до тих, хто відповів)

різних стимулів до навчання усвідомленням того, для чого й заради чого прийняте рішення вступити до ВНЗ.

З цією метою ми виокремили дві групи студентів: тих, для кого мотивом було праг-

Таблиця 6
Стимули ставлення студентів до навчання в залежності від їхньої мотивації вступу до ВНЗ* (% до тих, хто відповів, ранг)

Найбільшою мірою впливають...	I гр. (n = 1596)		II гр. (n = 1076)	
	%	Ранг	%	Ранг
Інтерес до предметів, що вивчаються	50,6	3	37,6	2
Вимогливість викладачів	26,5	7	24,7	7
Урахування оцінок при призначенні стипендій	43,3	4	47,8	1
Урахування успішності при майбутньому працевлаштуванні	40,3	5	27,1	6
Почуття власної гідності - не хочеться «пасти задніх»	39,7	6	32,5	3
Прагнення краще підготуватися до майбутньої діяльності, стати висококваліфікованим спеціалістом	57,2	1	32,0	4
Прагнення забезпечити собі фахову кар'єру	51,7	2	31,8	5
Контроль із боку батьків	7,6	9	7,3	9
Плата, внесена за навчання	13,8	8	14,3	8

* I група – ті, хто прагнув стати висококваліфікованим спеціалістом в обраній галузі; II група – ті, хто прагнув одержати будь-який диплом про вищу освіту.

Таблиця 7

**Професійні плани студентів у залежності від їхньої мотивації вступу до ВНЗ
та по масиву у цілому (% до тих, хто відповів)**

	В цілому по масиву	Ті, хто «хотів стати висококваліфікованим спеціалістом в обраній галузі» (n=1589)	Ті, хто вважає, що «диплом про вищу освіту знадобиться у житті» (n=1073)
Викладацька робота в школі, ліцеї тощо	6,8	7,4	7,5
Викладацька робота в технікумі, коледжі	2,9	3,3	2,1
Викладацька робота у ВНЗ	8,6	10,8	6,0
Науково-дослідницька робота	6,8	8,9	4,9
Практична діяльність за фахом (інженер, перекладач, економіст тощо)	32,4	40,1	29,2
Адміністративно-управлінська діяльність	13,0	13,3	12,6
Політична, громадська діяльність	8,0	8,6	7,2
Створення власного бізнесу	30,8	28,8	31,7
Байдуже, чим займатися, аби платили гроші	4,5	2,6	6,2
Бажання присвятити себе сім'ї, вихованню дітей	3,1	2,1	4,0
Чітких планів немає	15,4	11,5	19,8
Інше	12	1,1	2,0

самореалізуватись у статусі висококваліфікованого фахівця в обраній галузі, та навчання заради отримання документа про вищу освіту.

Причини виникнення останнього типу диспозицій значною мірою зумовлені існуючою ситуацією на вітчизняному ринку праці. Загальновідомо, що він дуже обмежений не тільки через кризовий стан економіки країни, але й через незбалансованість між попитом і пропозиціями. Сьогодні вищі навчальні заклади готують таку кількість фахівців (перш за все гуманітарного, юридичного та економічного профілю), яка не потрібна українському суспільству на сучасному етапі його розвитку. За цих умов починає працювати механізм саморегуляції ринку праці та запобігання безробіття серед випускників вишів. Диплом про вищу освіту стає умовою доступу до тих посад та сфер діяльності, які не потребують високого рівня професійної підготовки. На перший погляд це виглядає як безумовне свідчення девальвації цінності вищої освіти, а з позицій ефективності діяльності вищої школи – як її очевидні нераціональні витрати. Але, мабуть, слід врахувати, що виші дають своїм випускникам не тільки фахову підготовку, але й сприяють розвитку загальної культури особистості, її комунікативних навичок. У ситуації, коли відбуваються структурні зміни у сфері економіки, зокрема розширення сфери соціальних послуг, торгівлі тощо, загальнокультурні та комунікативні компетенції працівників стають усе більш затребуваними. Відсіля й зростання значущості диплому про вищу освіту як умови доступу до такого типу робочих місць.

Так, ті, хто вступає до ВНЗ перш за все заради одержання диплому, мислять до-

сить раціонально, хоча така орієнтація заздалегіть знижує рівень їхніх професійно-статусних домагань, а головне – інтенсивність та результативність їхньої навчальної праці, про що йшлося вище.

Залежність професійно-статусних домагань від первісно визначеної кінцевої мети навчання у виші підтвердили наведені у табл. 7 результати порівняльного аналізу. Серед тих, хто з самого початку був орієнтований на диплом як самоцінність, помітно менша частка (у порівнянні з орієнтованими на професійну самореалізацію) планує після закінчення ВНЗ займатись практичною діяльністю за фахом, бачить себе в майбутньому викладачем чи науковцем. Одночасно серед представників цієї мотиваційної групи майже в три рази більше тих, кому «байдуже, чим займатись, аби платили гроші», приблизно у два рази більше тих, хто не має наміру працювати, а бажає присвятити себе сім'ї, вихованню дітей. Відносно більше їх й серед тих, хто поки що не має чітких планів щодо свого професійного майбутнього.

Оскільки питання анкети передбачало 12 варіантів відповідей на питання щодо бажаного виду діяльності після закінчення ВНЗ (із можливістю вибору декількох з них) для більш чіткого їхнього структурування була застосована процедура «стиснення» одержаної інформації⁴.

4 Ця процедура здійснена Л.Г. Профатіловою й докладно описана у попередній публікації (див: [28, с. 252-253]). Оскільки ознака «практична діяльність за фахом» комбінувалась майже з усіма іншими ознаками було доведено, що як самостійний тип професійної орієнтації її розшлядати недоцільно.

У результаті було виокремлено шість груп, які у відповідності до змісту бажаної діяльності одержали такі умовні назви:

рархії, правомірною, на наш погляд, є їхнє потрактування як професійно-статусних домагань. Визначення чинників, що зумов-

Таблиця 8

**Групи за професійно-статусними домаганнями
(за даними досліджень 2001 та 2009 років)***

	2001	2009
«Вчителі»	10,2	9,5
«Науково-педагогічні працівники»	17,7	14,4
«Керівники»	31,0	19,5
«Бізнесмени»	42,1	32,3
«Заробітчани»	14,0	4,8
«Домогосподарки»	4,0	3,2
Не мають чітких планів	20,0	15,4

* Оскільки представники кожної із груп у більшості випадків обирали декілька запропонованих відповідей, їх зарахування до тієї чи іншої групи здійснювалось на підставі переваг, які вони надавали тому чи іншому виду діяльності

«вчителі» (ті, хто прагне стати викладачем у школі, ліцеї, технікумі, коледжі тощо); «науково-педагогічні працівники» (ті, хто збирається займатись науково-дослідною роботою або викладати у ВНЗ); «керівники» (ті, хто бажає присвятити себе адміністративно-управлінській або політичній діяльності); «бізнесмени» (ті, хто збирається створити власний бізнес); «заробітчани» (ті, кому байдуже, чим займатися, аби платили гроші); й «домогосподарки» (ті, хто орієнтований на сім'ю, а не роботу за фахом). Окрему групу утворили ті респонденти, які поки що не визначились щодо діяль-

люють спрямованість професійно-статусних домагань випускників вишу [див.: 28], дозволило довести, що при всій значущості «зовнішніх» факторів (таких, як ситуація на ринку праці, розмір матеріальної винагороди тощо) вибір свого життєвого шляху не є випадковим, має вагому внутрішньо-особистісну зумовленість. Як виявилось, підставою цього вибору є, з одного боку, система цінностей особистості, з іншого – усвідомлення нею своєї спроможності виконувати відповідні функції, у тому числі з огляду на рівень своєї професійної підготовки, володіння необхідними якостями.

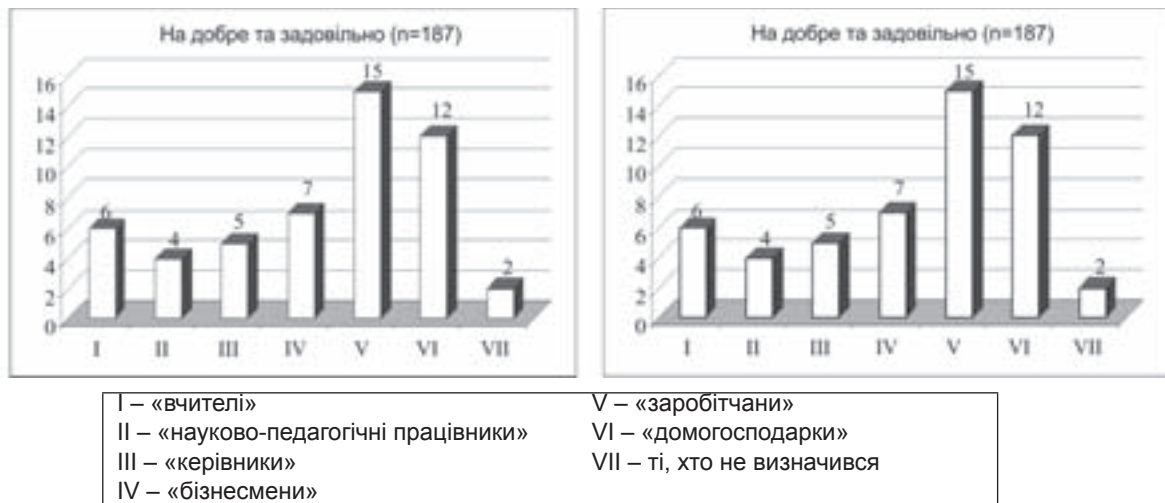

Рис. 4. Чисельність відмінників й тих, хто навчається переважно на «добре та задовільно», серед студентів з різними соціально-статусними домаганнями (% до тих, хто відповів)

ності після закінчення вишу. Розподіл на ці групи за результатами досліджень 2001 та 2009 наведений у табл. 8.

Оскільки в усіх перелічених групах (крім останньої) йдеться не тільки про вибір бажаного виду діяльності, але й про прагнення посісти певне місце у суспільній іє-

Проілюструємо це лише одним прикладом, а саме – диференціацією за рівнем академічної успішності представників виокремлених груп (див. рис. 4). Найбільш показовими є результати співставлення за чисельністю у кожній з них відмінників (n=227) та чисельністю тих, у кого акаде-

мічна успішність оцінюється переважно на «добре та задовільно» (n=187).

Як бачимо, простежується досить показова тенденція: більше всього відмінників (майже кожний п'ятий) серед тих, хто орієнтується на статус науково-педагогічного працівника. Мірою переходу до наступних груп за соціально-статусними домаганнями цей показник стабільно знижується, досягаючи мінімуму (2 %) у групі «домогосподарок».

Протилежна тенденція спостерігається серед тих, хто демонструє досить помірні успіхи в навчанні. Серед них найбільш представлені «заробітчани», найменш – орієнтовані на науково-педагогічну діяльність.

І у першому, і у другому випадку чи не єдиним виключенням є «вчителі». Однак, як було показано у нашій попередній публікації [див.: 28, с. 257], претенденти на цей статус при достатньо сумлінному ставленні до своєї навчальної діяльності на загальному фоні вирізняються такою якістю, як *невибагливість, скромність, помірність у потребах і запитах*, у той час як за розвитком інших особистісних якостей, перш за все вольових, вони поступаються представникам інших професійно-статусних груп. І саме це значною мірою визначає вибір ними того професійного статусу, який, на жаль, є недостатньо престижним у сучасному українському суспільстві.

Саме існуючими у суспільній свідомості уявленнями щодо престижності тих чи інших видів діяльності можна пояснити орієнтацію на статус «керівника» та «бізнесмена»: адміністративно-управлінською або політичною та громадською діяльністю бажав би зайнятися кожний п'ятий вихovanець вишу, створити власний бізнес – кожний третій. А ось працювати у технікумах, коледжах тощо прагне лише кожний десятий, хоча потреба у вчителів постійно залишається не задоволеною.

Звертає також увагу невідповідність між вибором виду діяльності, якій збираються присвятити себе майбутні випускники вишів, та профілем спеціалізації, що вони отримують. Так, зокрема, бізнесменами бажали би стати 42% студентів, що навчаються за економічними спеціальностями, 31% – за технічними спеціальностями, 26% студентів природничих факультетів і 25% гуманітарієв.

Амбітні претензії посісти управлінські посади, займатись політичною, громадською діяльністю висловлюють 30 % опитаних на факультетах економічного профілю, 14% гуманітарієв, 15% майбутніх випускників технічних факультетів, 10%

тих, хто опановує природничі спеціальності. У той же час на науково-дослідну роботу орієнтуються лічені одиниці: по 3% економістів та гуманітарієв, 6% серед тих, хто одержує технічні спеціальності, і дещо більше (12%) майбутніх фахівців природничого профілю.

І все ж особливу увагу привертає достатньо значна чисельність тих, хто поки що не усвідомив свій професійний вибір (18,6% опитаних на гуманітарних факультетах, 17% – на природничих, 16% – на технічних, 9% – на факультетах економічного профілю), а також ті, кому байдуже, чим займатися після закінчення ВНЗ, аби платили гроші.

Хоча у порівнянні з попереднім дослідженням їхня чисельність зменшилась майже у тричі (з 14% у 2001 році до близько 5% – у 2009 р.), система їхніх диспозицій не відповідає тим завданням, які на сучасному етапі має вирішувати вища школа. Адже на загальному тлі група «заробітчани» вирізняється достатньо значною чисельністю тих, хто прийшов до вишу заради того, щоб одержати будь-який диплом про вищу освіту, розглядаючи роки навчання як засіб віддалити термін вступу до трудового життя, уникнути служби в армії. Звідси досить помірні показники їхньої академічної успішності, а значущість майже усіх стимулів навчальної діяльності є помітно більш низькою, ніж у представників інших груп за професійно-статусними домаганнями. Лише за чисельністю тих, хто надає найбільшу значущість урахуванню оцінок при призначенні стипендій (43%), «заробітчани» не поступаються іншим групам. Однак, якщо серед «вчителів», «науково-педагогічних працівників» цей фактор за значущістю знаходиться, відповідно, на 4-ому та 5-тому місцях, то серед тих, для кого не має значення, де й ким працювати, аби платили гроші, останнє (тобто, гроші) домінує з-поміж усіх інших стимулів до навчання (див. табл. 9).

Аналіз наведених у табл. 9 даних дає підстави для такого висновку: орієнтація на вид майбутньої діяльності є тим фактором, що визначає значущість різних стимулів до навчання та їхню ієрархію. Так, у групі, що позначена як «науково-педагогічні працівники», домінує⁵ така спонука, як *інтерес до предметів, що вивчаються*; у «керівників» – *прагнення краще підготуватись до майбутньої діяльності*; у «бізнесменів» –

5 В усіх перелічених випадках йдеться лише про відносну більшість тих, хто визначив даний фактор як найбільш впливовий.

Таблиця 9

Чинники ставлення студентів до навчання в залежності від їхніх професійно-статусних домагань* (% до тих, хто відповів)

	«Вчителі» n = 170	«Науково-педагогічні працівники» n = 411	«Керівники» n = 555	«Бізнесмени» n = 919	«Заробітчани» n = 137	«Домогосподарки» n = 91	Ціткі плани відсутні n = 461
Інтерес до предметів, що вивчаються	45,2	57,9	43,6	40,0	32,8	36,3	35,6
Вимогливість викладачів	29,9	30,3	25,4	26,0	27,4	19,8	26,0
Урахування оцінок при призначенні стипендій	42,9	42,8	41,1	43,4	42,6	37,1	45,2
Урахування успішності при майбутньому працевлаштуванні	37,3	40,6	36,8	33,8	17,6	23,1	25,8
Почуття власної гідності - не хочеться «пасти задніх»	42,7	45,4	38,4	36,1	22,1	25,9	30,2
Прагнення краще підготуватися до майбутньої діяльності, стати висококваліфікованим спеціалістом	49,4	54,5	46,6	42,7	22,5	26,1	30,0
Прагнення забезпечити собі професійну кар'єру	47,0	49,0	43,7	44,3	28,1	25,0	26,2
Контроль із боку батьків	5,7	11,7	6,9	5,7	8,8	5,4	6,9
Плата, внесена за навчання	15,2	15,0	15,5	14,5	14,0	14,3	10,5

* У таблиці наведені відсоток тих, хто вважає кожний із перелічених чинників найбільш впливовим.

прагнення забезпечити собі професійну кар'єру; в групі тих, хто поки що не визначився, як і у «заробітчани», – урахування оцінок при призначенні стипендій.

Завершуючи аналіз чинників, що впливають на ставлення сучасного українського студентства до навчання, не можна оминати увагою такі найбільш впливові фактори, як ситуація на ринку праці та практика працевлаштування. Обмеженість робочих місць для фахівців майже усіх спеціальностей породжує у багатьох майбутніх випускників вищів невпевненість у тому, що їм вдасться знайти роботу, яка б їх влаштувала. Принаймні, 13% опитаних студентів висловлюють у цьому сумнів, а кожний десятий впевнений у тому, що йому це не вдасться.

Якщо до цього додати, що сам процес працевлаштування значною мірою базується на системі проктекціонізму (наразі, за нашими даними на допомогу батьків, родичів, знайомих розраховують майже 60% опитаних), то стає очевидним, що за цих умов досягти суттєвих змін у ставленні студентської молоді до своєї навчальної праці навряд чи можливо.

Перевіряючи сформульовану нами гіпотезу щодо модального (найбільш розповсюдженого) типу студента з огляду на особливості його навчальних практик, ми звернулись до результатів факторного аналізу, здійсненого за характеристиками цих практик. Вони

засвідчили існування трьох груп факторів – показників навчальної активності сучасних українських студентів. Найбільш навантаженими в першій групі виявились такі характеристики навчальних практик, як *регулярне відвідування всіх занять, активна робота на них (0,833), систематичні заняття протягом семестру (0,820) та виконання навчальних завдань у повному обсязі (0,666)*; у другій групі – *засвоєння навчального матеріалу без особливих труднощів (0,939)*; у третій – *робота понад встановлену програму (0,835), навчання в повну міру сил та здібностей (0,599) та інтерес до навчання (0,569)*.

Ці результати були покладені ними в основу типологічного аналізу, завдяки якому були виокремлені групи студентів, які відрізняються різними характеристиками навчальних практик. При цьому в якості типотворюючих ознак були визначені зазначені вище характеристики навчальних практик з найбільшим факторним навантаженням. Отже, за критерієм регулярності відвідування занять та активної роботи на них були виокремлені групи студентів, які позначені нами як «сумлінні» та «несумлінні»; за критерієм засвоєння навчального матеріалу без особливих труднощів – «здібні» та «нездібні»; за критерієм роботи понад установлену програму – «понаднормовики» та «нероби».

Розглянемо кількісні та якісні характеристики виокремлених нами типологічних

груп. Перш за все зазначимо, що до групи «сумлінних» (тих, хто відповів, що регулярно та, скоріше, регулярно відвідує заняття) в цілому по масиву опитаних увійшли близько 69% респондентів, відповідно, до групи «несумлінних» (тих, хто відповів, що нерегулярно та, скоріше, нерегулярно відвідує заняття) – близько 12%. Окрім того, майже кожний п'ятий з опитаних⁶ не зміг визначитися з відповіддю на питання щодо регулярності відвідування занять.

У групі «здібних» (тих, хто без особливих труднощів та, скоріше, без особливих труднощів засвоює навчальний матеріал) виявилось 50% респондентів, «нездібних» (тих, кому засвоєння навчального матеріалу дається важко та, скоріше, важко) – більше 14%.

Групу студентів – «понаднормовиків» (тих, хто працює та, скоріше, працює понад установлену програму) склали 22% опитаних, групу «нероб» (тих, хто не працює та, скоріше, не працює понад установлену норму) – 50%.

А тепер звернемось до порівняльного аналізу виокремлених нами пар типологічних груп. Перш за все проаналізуємо мотивацію вступу до вишу представників цих груп, оскільки, згідно з нашою гіпотезою, невмотивованість навчання у ВНЗ є одним із найпотужніших бар'єрів на шляху модернізації вітчизняної вищої освіти.

Як виявилось, для «сумлінних» студентів головними мотивами отримання вищої освіти є прагнення *стати висококваліфікованим фахівцем* (на цей мотив вказали близько 59% представників цієї групи) та *досягти матеріального достатку* (близько 54%). Натомість серед «несумлінних» перший мотив визначив лише кожний третій, другий – близько 41% опитаних, що увійшли до цієї групи. Як довів наш аналіз, більшість «несумлінних» прийшла до вишу перш за все *заради диплому*: саме цей мотив зазначили більше 46% респондентів цієї групи.

Для «здібних» головним мотивом вступу до вишу також є бажання *стати висококваліфікованим фахівцем* (більше 53%). Серед «нездібних» – цей мотив позначили лише близько 41% опитаних. Стільки ж студентів цієї групи прийшли до вишу щоб одержати диплом. Серед «здібних» на такий мотив вказали лише 31% опитаних студентів.

З-поміж «понаднормовиків» просто заради диплому навчаються 29% опитаних. Голо-

вним мотивом їхнього вступу до вишу є прагнення *стати висококваліфікованим спеціалістом*, професіоналом в обраній галузі (так відповіли більше 64% «понаднормовиків»).

Отже, найбільш вмотивованими до отримання вищої освіти серед усіх виокремлених нами груп є саме «понаднормовики», які заради одержання якісної освіти докладають чималі власні зусилля, працюючи понад установлену програму.

Це знаходить своє відображення в академічній успішності представників цієї групи. Серед «понаднормовиків» більше (у порівнянні з іншими групами) відмінників – 17,4%. З-поміж них немає жодного, хто навчався тільки на «задовільно» та лише 2,6% тих, хто вчиться на «добре і задовільно». Серед «здібних» тільки на «відмінно» навчаються близько 15% студентів, серед «сумлінних» – 11,6%. Водночас трієчників більше всього, як і можна було б очікувати, серед «нездібних» – майже 7%. Серед «несумлінних» в основному на «задовільно» навчаються близько 6%; ще 17% студентів цієї групи навчаються на «добре і задовільно».

Що ж спонукає до навчання студентів, які належать до виокремлених нами груп. Виявилось, що головними стимулами навчальних практик «сумлінних» є *прагнення краще підготуватися до майбутньої діяльності* (це притаманно половині студентів цієї групи), *інтерес до предметів, які вивчаються* (близько 48%) та *врахування оцінок при призначенні стипендії* (більше 47%). «Несумлінних» перш за все стимулює *інтерес до навчальних дисциплін* (це зазначив майже кожний третій із них). Мабуть, саме відсутністю інтересу до предметів, що вивчаються, у значної частини представників цієї групи можна, в тому числі, пояснити те, що вони нерегулярно відвідують заняття та не працюють на них.

А от для «здібних» інтерес до предметів, що вивчаються, є найголовнішим чинником їхньої навчальної активності (більше 51% представників цієї групи дали саме таку відповідь на наше питання). Друге місце в цій групі посідає такий чинник, як *прагнення краще підготуватися до майбутньої діяльності* (більше 50%), третє – *бажання забезпечити собі професійну кар'єру* (близько 46%). Щодо «нездібних», то у них на першому місці – *врахування оцінок при призначенні стипендії* (більш 36%), на другому – *інтерес до предметів, що вивчаються* (близько 34%), на третьому – *прагнення краще підготуватися до майбутньої діяльності*.

Саме останній чинник перш за все визначив ставлення до навчання студентів – «понаднормовиків» (більш ніж 63% із них за-

6 Ця та відповідні групи респондентів, виокремлені ще за двома зазначеними вище критеріями, потребують окремого аналізу, який буде представлений у наших подальших публікаціях.

значили, що намагаються *краще підготуватися до майбутньої професійної діяльності*. До найважливіших для студентів цієї групи також увійшли такі чинники, як *прагнення забезпечити собі професійну кар'єру* (більше 58%) та *інтерес до предметів, що вивчаються* (більше 52%). Для студентів, які належать до альтернативної групи, головним чинником є *врахування оцінок при призначенні стипендії* (близько 42%).

Отже, представлені вище дані свідчать про те, що і *прагнення краще підготуватися до майбутньої діяльності*, і *інтерес до предметів, що вивчаються*, і *бажання забезпечити собі професійну кар'єру* перш за все відрізняють студентів, які працюють понад установлену норму. Їхнє ставлення до навчання у виші можна визначити як *стратегічно спрямоване*, тобто націлене на досягнення бажаних результатів у відносно віддаленій життєвій перспективі (після закінчення вищого навчального закладу).

Незважаючи на те, що до головних чинників навчальної активності «здібних» увійшли такі ж чинники, як і у «понаднормовиків», їхня ієрархія і їхня напруженість у «здібних» дещо відрізняються. Ставлення до навчання представників цієї групи можна визначити як *частково стратегічно спрямоване*, оскільки найважливішим стимулом для них є сьогоdnішній *інтерес до дисциплін*, що вивчаються.

Що стосується «сумлінних», то їхнє ставлення до навчання ми визначили як тактично спрямоване (тобто націлене на вирішення поточних проблем), адже воно значною мірою зумовлюється прагненням отримувати стипендію. Враховуючи матеріальне становище значної частини наших студентів, ми у жодному разі не засуджуємо таке бажання, воно є абсолютно нормальним, якщо, звичайно, регулярне відвідування занять (а саме за цим показником була виокремлена група «сумлінних») не пов'язується в першу чергу, з цим прагненням.

Про спрямованість «понаднормовиків» та «здібних» на вирішення стратегічних цілей свого навчання – *стати висококваліфікованим спеціалістом*, справжнім професіоналом, здатним відповідати на виклики часу, свідчать дані про їхнє прагнення опанувати іноземні мови. Так, додатково до занять у вишу вивчають іноземну(і) мову(и) (з репетитором, на курсах, у спеціальних центрах тощо) кожний четвертий «понаднормовик» та 22% «здібних». Серед «сумлінних» таких студентів менше – 18%; серед представників альтернативних зазначених вище груп ще менш – 15%, 12% та

16%, відповідно. Аналіз сфер використання іноземних мов студентами, які належать до виокремлених нами груп, показав, що «понаднормовики» частіше звертаються до них з метою накопичення свого освітнього капіталу. Зокрема, більше 26% із них читають іноземну літературу з отримуваного фаху. Серед «здібних» таким чином використовують свої знання іноземної мови 20%, серед «сумлінних» – 19%. В альтернативних групах оригінальну іноземну літературу зі спеціальності читають, відповідно, 15%, 12% та 15% студентів.

Такі ж тенденції зафіксовані нами при аналізі відповідей на питання щодо мети використання інтернету. Так, для пошуку інформації з проблем обраної галузі наукового знання використовують інтернет більше 60% «понаднормовиків», 53% «здібних» та 51% «сумлінних». В альтернативних групах, відповідно, 41%, 37% та 38%.

У цьому контексті зазначимо, що представники всіх виокремлених груп звертаються до інтернету в пошуках готових рефератів, курсових робіт тощо: 54% – серед «понаднормовиків»; 57% – серед «здібних» та 61% – серед «сумлінних». Представники альтернативних груп частіше, що не дивно, звертаються до інтернету саме з цією метою: більше 66%, 68% та близько 68%, відповідно. Отже, така характеристика навчальних практик, як мінімізація інтелектуальних зусиль при підготовці тих чи інших навчально-наукових завдань, відрізняє абсолютну більшість сучасних студентів, є усталеною, узвичаєною практикою представників усіх виокремлених нами груп.

З огляду на зазначені вище особливості ставлення студентів різних груп до свого навчання, цікавим є аналіз соціально-професійних планів наших респондентів. Як виявилось, серед «понаднормовиків» на такі інтелектуально насичені види діяльності, як викладацька робота у виші та науково-дослідна діяльність, орієнтуються, відповідно, 14% та близько 13% опитаних у цій групі. Зазначимо, що у випадку з науково-дослідною роботою це вдвічі більше, ніж по масиву в цілому, у випадку з викладацькою роботою у ВНЗ – більше на 6%. Що стосується «здібних» та «сумлінних», то їхня націленість на роботу у виші та наукову діяльність у кількісному вимірі практично не відрізняється. В обох групах прагнуть стати викладачами у ВНЗ близько 10% студентів, займатися науковою роботою – близько 8%. У всіх альтернативних групах намір займатися саме такими ви-

дами діяльності висловили вдвічі менше респондентів.

Відносно всіх інших видів діяльності після закінчення вишу, представлених у нашому інструментарії, значущих відмінностей у відповідях представників виокремлених нами типологічних груп не було зафіксовано. Їхні соціально-професійні орієнтації практично не відрізняються від орієнтацій студентів по всьому масиву опитаних. Виключенням є лише група «несумлінних»: 36 % її представників планують у майбутньому створити власний бізнес, що на 6% більше, ніж по масиву в цілому та ніж в інших групах.

Аналізуючи плани наших респондентів на майбутнє, ми звернули увагу на їхні еміграційні настрої, зокрема на прагнення продовжити своє навчання за кордоном. Як показали отримані нами дані, такі плани є у кожного четвертого з «понаднормовиків», у кожного п'ятого із «здібних» та у 18% «сумлінних». Окрім того, кожний третій із представників усіх виокремлених нами груп хотів би після закінчення вишу працевлаштуватися за кордоном. Що стосується планів виїзду за кордон на постійне місце проживання (ПМП), то тут лідирують «понаднормовики» (18,5% із них хотіли б назавжди покинути Україну). В альтернативній до цієї групи таке бажання висловили трохи більше 13% опитаних. Серед «здібних» прагнуть поїхати на ПМП в іншу країну близько 16% респондентів, серед «нездібних» - близько 14%. Серед «сумлінних» на такий крок готові піти більше 13% студентів, серед «несумлінних» - більше 16%.

Хоча опитані нами студенти перш за все нацелені на академічну еміграцію, здійснений нами аналіз довів, що це бажання надзвичайно тісно корелює з прагненням виїзду за кордон на ПМП. А, отже, для України проблема «відтоку мізків», інтелектуальної еміграції усе ще є надзвичайно актуальною, адже, як зазначилось вище, хочуть поїхати з нашої країни студенти з достатньо високими показниками освітнього капіталу, чії навчальні практики відрізняються інтенсивністю та результативністю.

Вивчаючи внутрішні детермінанти навчальних практик вітчизняного студентства, ми перш за все звернулись до аналізу його ціннісного профілю, зокрема дослідили орієнтації студентів на таку термінальну цінність, як *освіченість, знання*. Як виявилось, серед «здібних» найвищу значущість цієї цінності зазначили близько 59% респондентів, серед «сумлінних» - більш ніж 60%, серед «понаднормовиків» - 70%.

У всіх альтернативних групах *освіченість та знання* таким же чином цінують вдвічі менше респондентів.

Що стосується такої цінності, як *високе службове та суспільне становище*, то на неї перш за все орієнтуються «понаднормовики» (більше 45% із них підкреслюють, що це є дуже цінним). З огляду на це, стає зрозумілим висока значущість для студентів цієї групи такого чинника їхнього ставлення до навчання, як прагнення забезпечити собі професійну кар'єру. Серед «здібних» та «сумлінних» на високу ціннісну значущість службової кар'єри вказали, відповідно, близько 37% та більше 32%. Підкреслимо, що для «несумлінних» кар'єрні прагнення є також дуже цінними (принаймні, для 31% із них). Серед «нездібних» високе службове та суспільне становище є дуже цінним для 26%, серед «нероб» - для більш ніж 29%.

Аналіз орієнтацій на інструментальні цінності (особистісні якості) студентів, які належать до різних груп, виокремлених за характеристиками їхніх навчальних практик, засвідчив, що «здібні» перш за все орієнтуються на необхідність розвитку таких якостей, як *рішучість, готовність до ризику, підприємливість* (більш 60% опитаних), *освіченість, професіоналізм* (більше 58 %), *доброта, доброзичливість, готовність допомогти людям* (близько 55%) *та творчий підхід до справи, здатність впроваджувати щось нестандартне, нове* (більше 52%). Водночас на таку важливу в сучасних умовах якість людини, як *прагнення до самореалізації, особистих досягнень* орієнтується лише кожний четвертий представник цієї групи. При цьому цей показник навіть дещо нижчий, ніж у групі «нездібних» (серед них прагнення до самореалізації вважають необхідною якістю сучасної людини більше 26%). В цілому орієнтації на зазначені вище інструментальні цінності (особистісні якості) «нездібних» практично не відрізняються від орієнтацій «здібних». Виключенням є лише орієнтація на таку якість, як *творчий підхід до справи, здатність впроваджувати щось нестандартне, нове*. Якщо серед «здібних», як зазначалось вище, на цю якість орієнтуються більше 52% студентів, то серед «нездібних» - близько 39%.

Визначаючи якості, які перш за все потрібні сучасній людині, «сумлінні» на перше місце поставили *освіченість, професіоналізм* (близько 61%), на друге - *відповідальність* (більше 56%), на третє - *рішучість, готовність до ризику, підприємливість*

(близько 54%). Цікаво, що орієнтація «несумлінних» на останню із зазначених якостей є дещо вищою, ніж у «сумлінних» (серед «несумлінних» високу значущість цієї якості підкреслили 58% опитаних). Натомість «несумлінні» значно нижче орієнтуються на таку інструментальну цінність, як *освіченість, професіоналізм* (42% проти 61% серед «сумлінних»).

Показовою є ієрархія орієнтацій на особистісні якості студентів – «понаднормових». Перш за все вони зорієнтовані на необхідність формування такої якості, як *освіченість, професіоналізм* (більше 70%; це найвищий показник серед усіх виокремлених нами груп). Далі ієрархія їхніх орієнтацій вибудовується таким чином: друге місце посідає така якість, як *доброта, доброзичливість, готовність допомогти людям* (майже 66%), третє – *впевненість у собі* (більше 59%), четверте – *рішучість, готовність до ризику, підприємливість* (більше 56%), п'яте – *творчий підхід до справи, здатність впроваджувати щось нестандартне, нове* (близько 52%), шосте – *працьовитість, уміння напружено працювати* (50%). Як бачимо, така характеристика навчальних практик студентів цієї групи, як *робота понад установлену норму*, має відповідне ціннісне підґрунтя. В альтернативній до цієї групи орієнтації на зазначені вище інструментальні цінності практично не відрізняються від орієнтацій «понаднормовиків» (за винятком такої якості, як *освіченість, професіоналізм*: у цій групі на неї орієнтуються понад 45% студентів проти більш ніж 70% у групі «понаднормовиків»).

З огляду на фокус нашого дослідження, важливо було проаналізувати самооцінки студентів розвитку перелічених у нашому інструментарії якостей (інструментальних цінностей). Перш за все зазначимо, що наші респонденти були досить критичними в оцінці тих якостей, які найбільш цікавили нас у контексті обраної дослідницької проблеми. Так, близько 31% «здібних» (за самооцінками) у повній мірі притаманна тема якості, як *освіченість, професіоналізм*. Серед «сумлінних» таку ж самооцінку цій якості дали близько 29% студентів; серед «понаднормовиків» – більше 39%. В альтернативній до останньої групи вважають себе в повній мірі освіченими 17,5% опитаних; серед «несумлінних» – близько 21%, серед «нездібних» – близько 22%. Останнє наводить на роздуми щодо уявлень значної частини сучасних студентів про те, кого можна вважати освіченою людиною та професіоналом. Що стосується

такої якості, як *висока загальна культура, ерудиція*, то, за самооцінками «сумлінних», близько 24% із них ця якість притаманна в повній мірі. Такий же рівень розвитку цієї якості засвідчили близько 32% «здібних» та близько 35% «понаднормовиків». Серед тих, хто не працює понад установлену норму, та серед «нездібних» вважають себе в повній мірі культурними та ерудованими по 15% студентів; серед «несумлінних» – 18%.

Зазначимо, що самооцінки студентів виокремлених нами груп рівня розвитку зазначених вище якостей корелюють з такими показниками їхніх навчальних практик, як академічна успішність та ставлення до навчання, які були проаналізовані нами вище.

Продовжуючи аналіз ціннісного підґрунтя навчальних практик сучасного українського студентства, ми звернулись до його уявлень про чинники життєвого успіху, які за своєю суттю також є інструментальними цінностями. Для «здібних» студентів головними виявились такі чинники життєвого успіху, як *власний інтелект, здібності* (на це вказали близько 65% від загальної чисельності цієї групи), *професіоналізм, ділові якості* (більше 46%), *впливові друзі, родичі, наявність зв'язків* (близько 45%), *ділова хватка* (близько 38%). Натомість «нездібні» перш за все назвали такі чинники життєвого успіху, як *впливові друзі, родичі, наявність зв'язків* (близько 56%), *власний інтелект, здібності* (53%), *уміння використовувати будь-які засоби для досягнення поставленої мети* (близько 36%) та *везіння, доля, щасливий випадок* (35%). Майже для 15% представників цієї групи надзвичайно важливим чинником успіху є *зовнішність* (серед «здібних» на цей чинник вказав лише кожний десятий). Отже, уявлення про чинники життєвого успіху представників цих двох альтернативних груп («здібні» та «нездібні») відповідають головним характеристикам їхніх навчальних практик: «здібні» розраховують перш за все на себе, «нездібні» – на знайомства та везіння.

У «сумлінних» на першому місці такий чинник життєвого успіху, як *власний інтелект, здібності* (близько 63%), на другому – *впливові друзі, родичі, наявність зв'язків* (майже 48%), на третьому – *професіоналізм, ділові якості* (майже 45%), на четвертому – *ділова хватка* (близько 37%). «Несумлінні» вважають, що досягти життєвого успіху перш за все можливо завдяки *наявності зв'язків* (близько 53%), *власному інтелекту* (майже 49%), *везінню, щасливому випадку* (близько 35%) та *наявності початкового капіталу, власності* (майже 35%).

Таким чином, не відвідуючи чи рідко відвідуючи заняття, а отже, не накопичуючи свій освітній капітал, «несумлінні» студенти ставлять життєвий успіх у залежність не тільки від цього виду капіталу, а й від його економічної та соціальної форми, а також від везіння.

Ієрархія чинників життєвого успіху з погляду «понаднормовиків» повністю співпадає з уявленнями про них «здібних» студентів: на першому місці – *власний інтелект, здібності* (близько 67%); на другому – *професіоналізм, ділові якості* (близько 49%); на третьому – *впливові друзі, родичі, наявність зв'язків* (46%); на четвертому – *ділова хватка* (38%). Що стосується альтернативної групи, то тут перше місце посідає *власний інтелект* (57%), друге – *потрібні зв'язки* (більше 50%), третє – *професіоналізм* (близько 40%).

А тепер з'ясуємо деякі об'єктивні характеристики студентів виокремлених нами груп, які можуть здійснювати вплив на їхні навчальні практики, тобто бути чинниками останніх. Почнемо з такого чинника, як місце проживання до вступу у ВНЗ.

Як виявилось, мешканців столиці та обласних центрів більше всього серед «здібних» (більше 75%). Натомість, серед «нездібних» більше всього вихідців із села (28%), що зайвий раз свідчить про вади підготовки абітурієнтів у сільських школах. Менше всього колишніх сільських мешканців серед тих, кого ми віднесли до групи «несумлінних» студентів (18%). Водночас 23% із них є вихідцями із столиці та обласних центрів.

Що стосується «понаднормовиків», то серед них кожний четвертий народився та виріс у селі і тільки кожний п'ятий (це найменший показник серед усіх виокремлених груп) є мешканцем столиці чи обласного центру. В альтернативній до цієї групи досить високий відсоток вихідців із великих міст (обласних центрів та столиці) (24%) та особливо невеликих міст (більше 27%). Таким чином, наше дослідження підтвердило висновки деяких вітчизняних дослідників стосовно того, що сільське походження та зумовлений ним дефіцит соціального та у певній мірі культурного (в тому числі освітнього) капіталу провокує більш результативні навчальні практики цієї частини студентської молоді. Це, зокрема, засвідчують характеристики навчальних практик «сумлінних» студентів та ще більшою мірою «понаднормовиків».

Високоурбанізований спосіб життя як хабітуалізований життєвий досвід сприяє,

скоріше, актуалізації навчальних практик, які відрізняють альтернативні до зазначених вище груп студентів.

Звичайно, доходячи таких висновків, ми усвідомлюємо, що виявлений нами взаємозв'язок між місцем проживання до вступу у ВНЗ та навчальними практиками студентів є лише певною тенденцією, яка під дією інших чинників може не актуалізуватися. Одним із таких чинників є освітній капітал родини, що яскраво виявилось у порівнянні таких груп студентів, як «здібні» та «нездібні». Нагадаємо, що серед останніх відносно більшість складають вихідці із сільської місцевості (28%). Водночас саме вони походять із родин з найнижчими (у порівнянні з усіма іншими групами) показниками освітнього рівня батьків.

В інших парах виокремлених нами груп студентів значущих відмінностей в освітньому рівні їхніх батьків не зафіксовано, а, отже, вважати освітній капітал родин, з яких походять представники цих груп, нарядчи можливо.

Аналіз матеріального становища студентів, які належать до різних (з огляду на характеристики навчальних практик) груп, виявив, що найбільш забезпеченими є «несумлінні» студенти (51,3% із них віднесли родини своїх батьків до високозабезпечених та багатих), найбільш бідними – «понаднормовики» (кожний п'ятий із них є вихідцем із злиденних та бідних сімей). На нашу думку, це багато в чому пояснює ставлення до навчання та в цілому навчальні практики представників цих груп.

Як засвідчують одержані нами дані, саме серед «несумлінних» студентів більше всього тих, хто постійно або час від часу «підробляє» (майже 50%). Мабуть, цією обставиною можна, в тому числі, пояснити їхнє нерегулярне відвідування занять у виші.

Що стосується «понаднормовиків», то серед них поєднують навчання з роботою більше 41%. А от серед «нездібних», яких також можна віднести до найбільш бідних студентів, «підробляють» лише 30%. Якщо згадати, що абсолютна більшість із них є вихідцями з села, селища міського типу та маленького міста, а отже, не володіє соціальним капіталом, необхідним, у тому числі, для того, щоб знайти місце роботи, відносно низький показник економічної активності представників цієї групи не може дивувати.

Практично такий же відсоток працюючих студентів (31%) і серед представників групи «сумлінних», що не заважає їм більш-менш регулярно відвідувати заняття.

Таким чином, здійснений нами аналіз навчальних практик сучасного українського студентства підтвердив наше припущення про те, що одним із головних бар'єрів на шляху модернізації вищої школи є невмотивованість отримання молоддю вищої освіти. Це детермінується, як підкреслювалось вище, багатьма чинниками об'єктивного та суб'єктивного ґатунку, найвпливовішими з яких є перманентна економічна та політична криза (наслідком якої є, в тому числі, розбалансованість ринку праці) та зміни у ставленні суспільства до освіти та освіченості як до цінностей. Інтеріоризація значною частиною сучасної молоді інструментального (як до засобу) та особливо формального (аби мати диплом про закінчення будь-якого вишу) ставлення до освіти знаходить своє безпосереднє відображення у навчальних практиках українського студентства.

Виокремлені нами за характеристиками цих практик групи студентської молоді, демонструючи до певної міри відмінні дії з опанування знаннями, вміннями та навичками з обраного фаху, тим не менш мають чимало спільних, негативних (з огляду фокусу нашого дослідження) рис, перш за все прагнення до мінімізації інтелектуальних зусиль у процесі навчальної діяльності, тобто хабітуалізовану протягом багатьох десятиліть вітчизняної історії ментальну особливість українського студентства.

Як довів наш аналіз, бар'єром модернізації вітчизняної вищої освіти є не тільки навчальні практики тих студентів, яких ми визначили як «несумлінних», «нездібних» та «нероб», але й частини тих, хто віднесе-

ний нами до групи «сумлінних» (згадаємо, що їхнє регулярне відвідування занять та активність на них значною мірою стимулюється таким чинником, як стипендія), а також до «здібних» та «понаднормовиків», які попри свої природні здібності до навчання, ініціативність та самостійність, прагнення знати більше, ніж це передбачено освітніми програмами, тим не менш не цураються плагіату, зокрема такої хибної практики, як «скачування» з Інтернету готових рефератів, курсових робіт тощо, тобто відрізняються академічною нечесністю.

Звичайно, не тільки навчальні практики українського студентства, точніше, тієї його частини, яка представляє модальний тип сучасного студента, гальмують процес модернізації вітчизняної системи вищої освіти. Серйозним бар'єром на цьому шляху є обскурантизм влади, зокрема суттєве зниження фінансування вищої школи, в тому числі та перш за все вузівської науки; суспільні стереотипи щодо ролі освіти у досягненні людиною життєвого успіху (на жаль, сучасність дає чимало прикладів того, що успіх досягається не завдяки освіченості, а всупереч їй); діяльність вузівських педагогічних колективів, їхні викладацькі, виховні та дослідницькі практики, які далеко не завжди відповідають викликам часу, сприяють впровадженню нових освітніх технологій, інноваціям в освіті тощо. Наші подальші наукові розвідки ми плануємо спрямувати на вивчення саме цих бар'єрів модернізації вищої освіти, зокрема на дослідження місця та ролі професорсько-викладацького складу українських вишів у цьому процесі.

Література

1. Штомпка П. Социология социальных изменений / Петер Штомпка ; перевод с англ. под ред. проф. В. А. Ядова. – М., 1996. – 416 с.
2. Заславская Т. И. Социальный механизм посткоммунистических преобразований в России / Т. И. Заславская // Россия, которую мы обретаем / отв. ред. Т. И. Заславская, З. И. Калугина. – Новосибирск : Наука, 2003. – С. 93 – 109.
3. Заславская Т. И. Посткоммунистические трансформации в свете классических теорий развития / Т. И. Заславская // Россия, которую мы обретаем / отв. ред. Т. И. Заславская, З. И. Калугина. – Новосибирск : Наука, 2003. – С. 15 – 30.
4. Ядов В. А. Россия как трансформирующееся общество: Резюме многолетней дискуссии социологов / В. А. Ядов // Куда идет Россия? Власть, общество, личность. – М. : МШСЭН, 2000. – С. 21 – 29.
5. Заславская Т. И. Пространство посткоммунистических трансформаций / Т. И. Заславская // Россия, которую мы обретаем / отв. ред. Т. И. Заславская,
6. З. И. Калугина. – Новосибирск : Наука, 2003. – С. 30 – 40.
6. Machonin P. Social Transformation and Modernization: To Constructing the Theory of Social Changes in the Postcommunist Countries / Pavel Machonin. – Praha, 1997. – 155 p.
7. Wnuk-Lipinski E. The Radical Transformation of a Social System and Its Contradictions / E. Wnuk-Lipinski // Societal Conflict and Systemic Change. The Case of Poland. 1980-1992 / ed. by Władysław Adamski. – Warsaw : IFiS Publishers, 1993.
8. Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні / Є. І. Головаха. – К. Фонд «Демократичні ініціативи», 1997. – 156 с.
9. Постсоветская динамика украинского общества в европейском контексте: Общая дискуссия // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – №3. – С. 186 – 198.

10. Заславская Т. И. Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция. – 2-е изд., исправленное и дополненное / Т. И. Заславская. – М. : Дело, 2003. – 568 с.
11. Epstein S. Economic Development and Social Change in South India / T. Scarlett Epstein. – Bombay : Oxford University Press, 1962. – 353 p.
12. The European Values Study: A Third Wave. Source book of the 1999/2000 European Values Study Surveys / Loek Halman. – Tilburg : EVS, WORC, Tilburg University, 2001. – 389 p.
13. Лэйн Д. Трансформация России и Украины: социальные основы реформ и антиреформ / Д. Лэйн // Мир России. – 2007. – № 2. – С. 3 – 24.
14. Руткевич Н. Трансформация социальной структуры российского общества [Электронный ресурс] / Н. Руткевич. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/405/945/1216/004.RUTKEVICH.pdf>.
15. Вишневикий Ю. Общество и реформы. Модернизация и контрмодернизация: чья возьмет? [Электронный ресурс] / Ю. Вишневикий. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/01/11/1214867075/Vishnevski.pdf>.
16. Кильдюшов О. Модернизация институтов как теоретическая и практическая проблема: адекватность, трансфер, интеграция [Электронный ресурс] / О. Кильдюшов. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/text/16215389.html>.
17. Погосян В. Модернизация как фактор сохранения социального гомеостаза [Электронный ресурс] / В. Погосян. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/11/11/1214795579/pogosyan.pdf>.
18. Трубицын Д. «Модернизация» и «негативная мобилизация» конструкты и сущность [Электронный ресурс] / Д. Трубицын. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/11/19/1214821145/Trubitsin.pdf>.
19. Яницкий О. Модернизация в России и вокруг [Электронный ресурс] / О. Яницкий. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/09/20/1267451155/Yanitsky.pdf>.
20. Соколова Г. Модернизация как технологический и социальный феномен: Беларусь-Россия [Электронный ресурс] / Г. Соколова. – Режим доступа : ecsocman.hse.ru/data/2012/09/11/1265232898/Sokolova.pdf.
21. Васильева Н. Модернизация как поиск новой идентичности России: арктическая модель [Электронный ресурс] / Н. Васильева. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/09/08/1267443159/3.pdf>.
22. Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода: монография / Л. Г. Сокурянская. – Х. : ХНУ имени В.Н.Каразина, 2006. – 576 с.
23. Козловский В. В. Запаздывающая модернизация: ее основные черты и социальные следствия / В. В. Козловский, Н. Ф. Наумова // Влияние переходных социокультурных структур на социальные качества человека / отв. ред. Н. Ф. Наумова. – М. : ИС АН СССР, 1991. – 287 с.
24. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Шмуэль Ной Эйзенштадт; пер. с англ. А. В. Гордона; под ред. Б. С. Ерасова. – М. : Аспект-Пресс, 1999. – 416 с.
25. Волков В. В. Теория практик / В. В. Волков, О. В. Хархордин. – СПб. : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. – 298 с.
26. Щудло С. Вища освіта у пошуку якості : quo vadis : монографія / Світлана Щудло. – Харків – Дрогобич : Коло, 2012. – 340 с.
27. Злобіна О. Г. Студентство як суб'єкт продукування корупційних практик / Злобіна Олена Геннадіївна, Бекешкіна Ірина Еріковна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х., 2011. – Вип. 17. – С. 431–438.
28. Арбеніна В. Л. Професійно-статусні домагання сучасного студентства та їхні суб'єктивні чинники / Арбеніна Віра Леонідівна, Профатілова Людмила Геннадіївна // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи».– 2009. – №844. – Вип. 23. – С. 251 – 259.

УДК 316.74:37

Віталій Лукащук*доктор соціологічних наук, доцент, декан соціологічного факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна***Vitaliy Lukashchuk***Doctor of Sociological Sciences, Associate Professor, Dean School
of Sociology, V.N. Karazin Kharkiv National University*

УПРАВЛІННЯ РЕФОРМАМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

У статті узагальнюється європейський досвід управління реформуванням вищої освіти. Автором визначено й проаналізовано загальні тенденції в реформуванні ключових елементів управління вищою освітою. Зазначається, що останнім часом найбільшою мірою на національну освітню політику посилився вплив промисловості, бізнесу й інших, «зовнішніх» зацікавлених учасників, при цьому держава не тільки не послабила, але навіть підсилила свій вплив на освітню діяльність вищих навчальних закладів.

Ключові слова: вища освіта, системи управління освітою, якість освіти, освітня політика, автономізація вищого навчального закладу.

The European experience of the reform of higher education management is analyzed in the article. The author has identified and analyzed the general trends in the reform of key elements of higher education management. It is noted that in recent years the influence of industry, business and other «external» actors has increased on the national education policy. In the same time the state has increased influence on the educational policy of higher education institutions.

Keywords: higher education, education management systems, the quality of education, educational policy, autonomy of higher education institutions.

В статье обобщается европейский опыт управления реформированием высшего образования. Автором выделены и проанализированы общие тенденции в реформировании ключевых элементов управления высшим образованием. Отмечается, что в последнее время в большей степени на национальную образовательную политику усилилось влияние промышленности, бизнеса и других, «внешних» заинтересованных участников, при этом государство не только не ослабило, но даже усилило свое влияние на образовательную политику высших учебных заведений.

Ключевые слова: высшее образование, системы управления образованием, качество образования, образовательная политика, автономизация высшего учебного заведения.

За сучасних умов вища освіта має стати середовищем, сприятливим для реалізації творчого потенціалу особистості. У документах Організації Об'єднаних Націй підкреслюється, що сьогодні найбільш значущими ресурсами є знання, винахідливість людей, толерантність й добра воля. Вирішальну роль у розвитку цих якостей відіграє освіта. Саме освіта в умовах становлення інформаційного суспільства є чинником

ефективного функціонування суспільної й державної системи. З огляду на це, набувають особливої значущості питання управління системою освіти.

Теоретико-методологічні проблеми управління системою освіти, пошук шляхів їхнього розв'язання в умовах реформування українського суспільства, визначення оптимальної структури управління, засобів підвищення її ефективності перебувають у

полі зору вітчизняних і закордонних учених протягом тривалого часу. Сьогодні існує велика кількість наукових публікацій із зазначеної проблематики. Відзначимо ті з них, які є найбільш значущими для нашого дослідження.

Роль освіти в розвитку суспільства досліджували з різних позицій П. Бурдье, М. Вебер, В. фон Гумбольдт, Е. Дюркгейм, К. Керра, Р. Коллінз, О. Конт, К. Маннгейм, К. Маркс, Л. Морган, Дж. Ньюмен, Х. Ортега-і-гассет, Т. Парсонс, Бр. Саймон, П. Сорокін, Т. Спенсер, Ф. Теніс, А. Турен, Л. Уайт, Л. Уорд, та інші.

У контексті обраної нами проблеми особливе значення мають дискусії щодо ролі держави в управлінні системою освіти, зокрема ідеї З. Бжезинського, К. Поппера, Ф. Хайека, які виступають проти будь-якого втручання держави в управління соціальними інститутами, в тому числі й освітою. Спроби прихильників неоліберальних реформ поширити ці ідеї на реформування вітчизняної системи освіти зумовлюють серйозну дискусію в науковій спільноті.

Серед робіт вітчизняних учених слід відзначити публікації В. Астахової [1], яка займається вивченням становлення та розвитку приватної освіти, І. Гавриленка, О. Скідіна [2], В. Чепак [3], дослідницький інтерес яких спрямований на розробку теоретико-методологічних засад соціології освіти, а також на її реформування, І. Шеремет [4], в роботах якої розглядаються проблеми безперервної освіти та соціальної справедливості, Л. Сокурянської [5], яка обґрунтовує роль освіти як чинника консолідації суспільства, В. Воловича [6] та В. Бакірова [7], які вивчають питання формування європейського освітнього простору і демократизації вищої освіти. В роботах українських соціологів наголошується на необхідності узагальнення досвіду європейських країн щодо управління реформуванням вищої освіти, який є вкрай важливим для оптимізації практичних механізмів її удосконалення в нашій країні згідно з вимогами сучасності, євроінтеграційних та глобалізаційних процесів. Саме це і визначило *мету статті* – узагальнити досвід та схарактеризувати тенденції управління розвитком вищої освіти в країнах Європейського Союзу.

Сучасна вища освіта в Західній Європі знаходиться під впливом другої хвилі реформ, викликаних такими глобальними тенденціями, як масовізація, інтернаціоналізація освітніх послуг (і зростання конкуренції, що супроводжує її як на внутрішніх

(внутрішньонаціональних), так і на зовнішньому, міжнародному ринку) та автономізація. Остання з перерахованих тенденцій проявляється по-різному в різних країнах, але в цілому її можна схарактеризувати як надання вузам більшої самостійності в прийнятті управлінських рішень.

Перша хвиля реформ, що прийшла на останні десятиліття минулого століття, була викликана, насамперед масовізацією, завдяки якій задовольнялася суспільна потреба зробити вищу освіту більш доступною широким верствам населення, закріпити за нею роль соціального ліфта, що забезпечує одержання путівки до європейського (і американського) середнього класу. Найбільш істотним результатом реформ першої хвилі стало підвищення рівня середньої спеціальної освіти до рівня вищої, а також підвищення статусів вузів не університетського типу. Відбулося повсюдне перетворення технологічних інститутів, професійних шкіл і коледжів на вищі навчальні заклади (ВНЗ), часто зі статусом університетів. При цьому, на відміну від традиційних університетів, де рівень внутрішньої автономії, насамперед у сфері визначення змісту програм навчання й досліджень, завжди був досить високим, глибина й деталізація управління й контролю з боку державних органів у ВНЗ неуніверситетського (у традиційному розумінні) типу мало змінилися зі зміною їхнього статусу. З погляду управління, у період першої хвилі реформ автономізація більшою мірою торкнулася саме традиційних ВНЗ, відкривши їм більше можливостей щодо залучення до процесів масовізації шляхом надання різного роду програм додаткової професійної підготовки й перепідготовки, підвищення кваліфікації тощо.

Друга хвиля реформ управління, що почалася в останнє десятиліття, у значно більшій мірі пов'язується з розвитком автономізації, яка актуалізується для всіх типів ВНЗ. Це зумовлено як економічними, так і соціальними й політичними факторами. По-перше, у більшості європейських країн немає достатніх державних ресурсів для підтримки необхідного рівня фінансування сектору вищої освіти, який з роками все більш зростає. По-друге, підвищуються вимоги до якості освіти. Причому під якістю розуміється не тільки рівень підготовки фахівців, але й різноманітність спеціалізацій, за якими вони здобувають освіту. Нарешті, окрема проблема, також пов'язана з автономізацією, – посилення ролі університетів як науково-дослідних центрів в економіці, заснованих на знаннях.

Недостатність державного фінансування сфери вищої освіти, її зростання майже у всіх західних країнах змушують шукати розв'язок проблеми в залученні інших джерел – бізнесу, благодійних організацій, місцевих співтовариств (при цьому в країнах ЄС вища освіта й без того фінансується головним чином з регіональних бюджетів) і, нарешті, коштів тих, хто навчається. Держава й ВНЗ в умовах розмаїття джерел фінансування змушені змінювати організацію управління, зокрема й у зв'язку з тим, що бізнес і місцеві громади поступово починають брати усе більш активну участь у формуванні освітньої політики ВНЗ, зокрема у визначенні місії, спектру й змісту освітніх програм і їхньої якості. І якщо раніше під якістю розумілася, насамперед, відповідність програм певним навчальним стандартам, що встановлювалися державою, то сьогодні під якістю розуміється відповідність потребам усіх зацікавлених учасників – від роботодавців до студентів. Це зовсім не означає відхід держави зі сфери вищої освіти, де її роль не тільки не зменшується, але навіть підсилюється; мова йде про зміну цілей і механізмів управління й участі. Суттєво підвищується роль держави й загальноєвропейських, наддержавних інституцій у сприянні зміцненню ролі університетів як науково-дослідних центрів в економіці знань. Широко визнано, що здійснення фундаментальних досліджень і розробок неможливо без державної підтримки, оскільки пов'язане з необхідністю збору й інвестування великих обсягів фінансових ресурсів з невизначеним строком та ймовірністю їхньої окупності.

Управління системою освіти в різних європейських країнах має свою специфіку, відрізняється за своїми формами та моделями. Згідно з дослідженнями, проведеними групою експертів на замовлення Єврокомісії [8] університетський сектор Великобританії й, деякою мірою, Нідерландів традиційно залишається набагато більш автономним з погляду залучення держави до управління порівняно з більшістю європейських країн. Для університетів Німеччини й Франції автономізація стала серйозним випробуванням.

Попри специфічні особливості державного управління освітньою сферою країн Західної Європи, можна виявити деякі тенденції, притаманні всім країнам ЄС, що зумовлюється процесом реформування цієї сфери у контексті створення загальноєвропейського простору вищої освіти й загальноєвропейського науково-дослідного простору. За

минуле десятиліття найбільшою мірою на національну освітню політику підсилюється вплив промисловості, бізнесу й інших, «зовнішніх» зацікавлених учасників. Проте, держава не тільки не послабила, але навіть посилила свій вплив на політику, виконуючи роль арбітра, що визначає й контролює виконання «правил гри», створюючи умови для залучення нових гравців. Ще однією тенденцією є стабільне зростання конкуренції щодо залучення кваліфікованого персоналу й значної конкуренції за залучення студентів і пов'язаних із цим розподілом державних коштів на навчання й дослідження.

Зазначимо, що впровадження ринкових, конкурентних механізмів в освіту має супроводжуватися послабленням державного регулювання діяльності ВНЗ, що не завжди відбувається на практиці й не завжди призводить до позитивних результатів у масштабах усієї системи.

Одним із важливих чинників ефективності функціонування системи вищої освіти, поза сумнівом, є організація й управління її фінансуванням. Найбільш відчутні реформи в системах фінансування окремих країн пов'язані з переходом від кошторисного фінансування до фінансування у вигляді блок-грантів на період 3 роки й більше, причому обсяг фінансування і на навчання, і на дослідження визначається на конкурсній основі з урахуванням у першу чергу певних показників результативності (з урахуванням, зрозуміло, і кількості студентів). Проте на європейських міжуніверситетських форумах усіх рівнів постійно обговорюються питання про надмірну зарегульованість, бюрократизацію фінансового контролю [9]. Незважаючи на те, що фінансування вищої освіти з державних джерел у країнах ЄС залишається стабільним, у результаті триваючої масовізації обсяг коштів, у розрахунку на одого студента скорочується. За цих умов для вирішення проблем фінансування, крім залучення коштів з недержавних джерел, розглядаються два напрями: введення плати за навчання й підвищення організаційної ефективності системи. Заходи, спрямовані на підвищення організаційної ефективності, включають об'єднання вишів, створення низьковитратних ВНЗ або підвищення кількості студентів на одного викладача. Однак, усі ці заходи можуть привести до зниження якості освіти, що, природно, нікого не може влаштувати. З іншого боку, введення плати за навчання (у більшості європейських країн плата за навчання на основних програмах не стягується) створює певні со-

ціальні проблеми. Сьогодні у ВНЗ багатьох країн вводять платні програми додаткового навчання. Така політика, як правило, знаходить підтримку у органів влади, при цьому підвищуються незалежність і фінансова стабільність вишів.

Одним із ключових елементів системи управління вищою освітою є забезпечення якості. Загальними тенденціями в організації забезпечення якості є передача функції контролю якості незалежним агентствам, створення, зміцнення й розвиток внутрішніх систем контролю якості навчального процесу й науково-дослідної діяльності ВНЗ.

Ці тенденції ще раз свідчать про розвиток автономії ВНЗ в ключових галузях управління вищою освітою.

Слід зазначити (і це не раз підкреслювалося на міжнародних форумах [9]), що міжнародні системи забезпечення якості поки не одержали широкого поширення. Контроль якості продовжує здійснюватися головним чином у національних межах, мабуть, з урахуванням традицій освіти й процедурної практики, що склалася на основі акредитації або оцінки, або сполучення елементів двох систем.

У Західній Європі зберігається значне розмаїття в організаційних управлінських структурах на рівні ВНЗ й участі в управлінні представників зацікавлених сторін. У деяких країнах структура управління ВНЗ й повноваження представників інших зацікавлених сторін жорстко регламентовані в законодавствах, тоді як в інших країнах ВНЗ мають можливість визначати систему й процедури управління самостійно.

Разом з тим слід зазначити, що останнім часом колективні органи управління ВНЗ (які з більшою або меншою мірою аналогії можна співвіднести із вченими радами) усе більше втрачають виконавчі повноваження й відіграють консультативну, нарадчу роль. Тим самим підвищується роль виконавчих органів управління ВНЗ (ректорів і керівного персоналу), а також роль зовнішніх колективних органів (підклубальних, наглядацьких рад, правлінь із зовнішньою участю тощо). Очевидно, що ця тенденція відбиває, насамперед, економічні реалії, коли ВНЗ усе більше доводиться боротися за залучення недержавних фінансових джерел і усе більш жорстко визначати ефективність академічної діяльності на основі економічних показників.

Виходячи з вищевикладеного можна визначити загальні тенденції в реформуванні ключових елементів управління вищою освітою на рівні ВНЗ.

У багатьох країнах державні органи зберігають прерогативу у визначенні місії ВНЗ й стратегії її реалізації. Це пояснюється тим, що саме держава несе відповідальність за ефективну витрату бюджетних коштів, політику з підготовки кадрів для національної економіки й загальний рівень освіти в країні. Однак, як показують результати опитування, найбільш важливим за значущістю й впливом при визначенні місії й стратегії ВНЗ учасником управлінських процесів в освіті є керівництво ВНЗ (ректори, президенти та ін.). Їхній істотний вплив визнали 73% респондентів (проти 57% в урядових органах). При цьому вплив професорсько-викладацького складу (ПВС) на ці ключові аспекти визнали дуже значним лише 20%, а сильний вплив з боку зовнішніх «гравців», зокрема бізнес і промисловість, ще менше число респондентів – 18% [8].

У ще одному ключовому компоненті управління – рішенні про розробку нових програм навчання – за ступенем впливу також виділяються три лідери: керівництво вузами (72% опитаних), ПВС (52%) і урядові органи (38%). Слід зазначити, що сильний вплив зовнішніх «гравців» визнали лише 16% респондентів, а вплив самих студентів – 9%. Правда, «певний вплив» за студентами й зовнішніми «гравцями» визнало близько 40% опитаних [8]. Якщо спробувати коментувати ці результати, то, з одного боку, цілком логічно очікувати, що в рішенні про створення нових програм провідну роль повинні відіграти їхні виконавці – викладачі й дослідники ВНЗ. З іншого боку, відповідність змісту нових програм інтересам роботодавців і студентів поки залишається проблемою, у розв'язку якої істотно організаційно-посередницьку роль продовжує відіграти держава.

Держава продовжує зберігати організаційну роль в іншому найважливішому компоненті управління вищою освітою – забезпеченні якості. Тут, однак, на думку експертів [8], підсилюється тенденція до незалежності. Тобто ВНЗ в усе більшому ступені починають брати на себе відповідальність за процедури забезпечення якості, тоді як держава більшою мірою забезпечує зовнішній контроль і допомагає організувати зовнішню експертизу через незалежні агентства. Крім того, експерти відзначають велику різноманітність практик забезпечення якості не тільки на національних рівнях, але й у різних ВНЗ однієї країни. При цьому існує певна тенденція в поширенні практики акредитації, що, з одного боку, забезпечує системний підхід, з іншого боку –

веде до бюрократизації, можливо, зайвому обважненню, зволіканню й подорожччанню самих процедур. Цікаво також відзначити, що якщо контроль якості навчання на рівні ВНЗ існує повсюдно, то контроль якості дослідницької діяльності має місце лише в окремих вишах.

У цілому лідерство в забезпеченні якості також залишається за керівництвом вузів, за яким з деяким відставанням йдуть ПВС і уряд.

Більшість західноєвропейських ВНЗ користуються широкою самостійністю в розподілі засобів усередині вищого навчального закладу. Керівництво ВНЗ в цій сфері за ступенем впливу значно випереджає урядові органи, а вплив ПВС на процес розподілу навіть трохи нижче, ніж вплив адміністративного апарату й, згідно з оцінками, не перевищує 10% [8]. Експерти відзначають, що в переважній більшості випадків механізм розподілу засобів усередині ВНЗ повторює механізм розподілу державних засобів вищим навчальним закладам, де панує тенденція видачі певної суми на всю діяльність ВНЗ у вигляді блок-гранту без розбивки за статтями витрат (відмова від кошторисного фінансування). При цьому сума блок-гранту визначається формульним шляхом, тобто за розрахунками на підставі певних фінансових і якісних показників. Лише в деяких ВНЗ має місце більш гнучкий перерозподіл коштів по підрозділах з урахуванням стратегічних пріоритетів розвитку. Важливо відзначити, що в тих країнах, де навчання платне (Великобританія, Нідерланди), уряди зберігають твердий контроль над рівнем сплати за навчання громадян ЄС, тоді як плата за навчання студентів, що не є громадянами ЄС, залишається на розсуд ВНЗ.

Ще один важливий критерій рівня незалежності ВНЗ – керування людськими ресурсами. Слід відзначити, що ВНЗ останнім часом одержують усе більшу самостійність в політиці підбору персоналу й визначення заробітної плати. У більшості європейських країн вживаються спеціальні заходи щодо підвищення привабливості роботи у ВНЗ для молодих фахівців, а також відзначається зростання заклопотаності старінням ПВС, необхідність забезпечення зміни поколінь. Провідна роль керівництва ВНЗ у цьому питанні значно випереджає вплив урядів, які, як правило, встановлюють лише межеві умови. Разом з тим, слід зазначити, що проблеми створення в ПВС мотивації до прийняття інновацій, проблеми старіння ПВС і залучення молодих викла-

дацьких і дослідницьких кадрів ще далекі від вирішення, наприклад, у таких найбільших національних європейських системах вищої освіти, як німецька й французька.

Не менш важливим критерієм є визначення умов прийому студентів, зокрема процедури відбору студентів, їх кількість. І тут при середньому співвідношенні впливу між урядом і керівництвом ВНЗ мають місце істотні відмінності. У деяких країнах умови прийому повністю визначаються урядом або незалежними агентствами, що розподіляють студентів по ВНЗ, в інших країнах ВНЗ суттєво й безпосередньо впливають на прийом, у третій випадку уряд визначає загальні умови прийому, але прийом здійснюють самі вищі навчальні заклади. Загальне зрушення намічається у бік розширення повноважень ВНЗ щодо визначення умов прийому студентів.

Що стосується ще одного критерію самостійності вишів – партнерства з бізнесом, то в цій сфері відзначається у цілому відносно низька активність. Ініціатива в цій сфері виходить у першу чергу від керівництва ВНЗ, про що красномовно свідчать результати соціологічного дослідження: 75% респондентів визнали, що керівництво вузів у встановленні партнерства відіграє найбільш важливу роль; при цьому вплив самого бізнесу й уряду на створення партнерств оцінюється на рівні 25% [8].

Таким чином, в результаті проведених реформ управління вищою освітою керівництво ВНЗ західноєвропейських країн набуває усе більшого впливу у тих галузях, які визнані ключовими. У цьому зв'язку можна відзначити тенденцію наближення стилю керівництва вищим навчальним закладом до керівництва бізнесом, де виконавчі органи, як правило, відіграють головну роль у прийнятті стратегічних і оперативних рішень, виступають ініціаторами розвитку.

Що стосується держави, то вона зберігає безумовну роль каталізатора й, значною мірою, замовника як освітніх послуг для населення, так і змін у процесах управління вищою освітою. У майбутньому повсюдно слід очікувати більш чіткий розподіл відповідальності за якість і ефективність освіти між урядом і ВНЗ. Ієрархічна модель відносин змінюється на модель відносин партнерства, до участі в якому держава також прагне залучити й інших зацікавлених учасників – бізнес і місцеві співтовариства.

Університети залишаються досить консервативними організаціями, що важко піддаються управлінським змінам. Оче-

видно, це пов'язано з тим, що результати інновацій у секторі ВНЗ починають проявлятися через певний час, якщо йдеться про вплив на економіку й рівень освіти (рівень і якість кваліфікації робочої сили) у країні в цілому.

Навіть приклади найбільш динамічного розвитку окремих ВНЗ, не говорячи про системи освіти, представляють не менше п'яти, а то й десяти років послідовної цілеспрямованої політики з реалізації певної

стратегії змін і розвитку. Це, безумовно, висуває підвищені вимоги до якості розробки й підвищує відповідальність вибору певної стратегії розвитку як на рівні ВНЗ, так і на рівні всієї системи вищої освіти.

Тим важливіше й актуальніше стає вивчення закордонного досвіду, який нині широко представлений на європейському рівні, а також більш активне залучення України до міжнародного обміну досвідом з питань управління вищою освітою.

Література

1. Астахова В. Експеримент із запровадження безперервної освіти: (з досвіду Народної української академії) / Валентина Астахова // Вища школа. – 2010. – № 2. – С. 5–13.
2. Гавриленко І. М. Соціологія освіти : навч. посіб / І. М. Гавриленко, О. Л. Скідін. – Запоріжжя : ЗТТА-ПРЕСС, 1998. – 396 с.
3. Чепак В. В. Сучасні соціологічні концепції освіти як теоретико-методологічна альтернатива класичним підходам / Чепак Валентина Василівна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 15. – С. 570–575.
4. Шеремет І. І. Соціальні виклики безперервної освіти / Шеремет Ірина Іванівна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – 2009. – Вип. 15. – С. 587–592.
5. Сокурянська Л. Г. Ціннісні засади громадянської ідентифікації сучасного українського студентства / Сокурянська Людмила Георгіївна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2010. – № 891. – Вип. 26. – С. 116–122.
6. Волович В. І. Болонський процес і нова парадигма освіти в Україні / В. І. Волович // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 189–199.
7. Бакіров В. С. Світові тенденції розвитку університетської освіти / В. С. Бакіров // Соціологічні дослідження : зб. наук. праць / Східноукраїнський нац. ун-т імені В. Даля. – № 8. – 2009. – С. 9–15.
8. The extent and impact of higher education governance reform across Europe : final report to the Directorate-General for Education and Culture of the European Commission : Part Three: Five case studies on governance reform / Enders Jurgen and File. – Enschede : Center for Higher Education Policy Studies, 2007. – 69 p.
9. European Quality Assurance Forum [Електронний ресурс] / European University Association. – Режим доступу: <http://www.eua.be/eua-work-and-policy-area/internationalisation-of-he-and-research.aspx> (18.12.2012). – Назва з екрану.

УДК 316.752

Елена Злобина*доктор социологических наук, заведующая отделом социальной психологии Института социологии НАН Украины***Olena Zlobina***Doctor of Sociology, Director of Department of Social Psychology of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine***Любовь Бевзенко***доктор социологических наук, ведущий научный сотрудник отдела социальной психологии Института социологии НАН Украины***Lubov Bevzenko***Doctor of Sociology, Senior Research Fellow, Department of Social Psychology of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine*

ЦЕННОСТНЫЕ ОСНОВАНИЯ ОБРАЗОВ ЖИЗНЕННОГО УСПЕХА – РЕЗУЛЬТАТ ВИЗУАЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье приводятся результаты исследования ценностных оснований образов жизненного успеха. Авторами разработана и апробирована оригинальная визуальная методика, применение которой дало возможность определить неотрефлексированные ценностные платформы, на которые проецируются образы успеха. Было выявлено три относительно независимые переменные в ценностном пространстве, которые в реальном образе успеха начинают присутствовать как области трех центров притяжения, создающие внутреннее напряжение между символической притягательностью (а, значит, и ценностью) «Денег», «Семьи» и «Свободы».

Ключевые слова: ценностные ориентации, образы успеха, визуальное исследование

The article presents the results of research value grounds of images of success in life. The authors have developed and tested the original visual technique, the use of which has made it possible to determine the value unreflected platform on which are projected images of success. It was found three relatively independent variables in the space of values that are in the real image of success begin to be present as a field of three centers of gravity, creating internal tension between the symbolic appeal (and hence value), «Money», «Family» and «Freedom».

Keywords: value orientation, images of success, visual studies

У статті наводяться результати дослідження ціннісних засад образів життєвого успіху. Авторами розроблена і апробована оригінальна візуальна методика, застосування якої дало можливість визначити невідрефлексовані ціннісні платформи, на які проєктуються образи успіху. Було виявлено три відносно незалежні змінні в ціннісному просторі, які в реальному образі успіху починають бути присутніми як області трьох центрів тяжіння, що створюють внутрішнє напруження між символічною привабливістю (а, значить, і цінністю) «Грошей», «Сім'ї» і «Свободи».

Ключові слова: ціннісні орієнтації, образи успіху, візуальне дослідження

Проблема осмысления ценностных оснований поведения в русскоязычной социологической традиции теоретически была оформлена достаточно давно В. Ядовым в концепции диспозиционной регуляции поведения. Именно тогда были артикулированы идеи структуризации системы ценностных ориентаций на ядро, периферию и некоторые промежуточные слои [1]. Тогда же украинские социологи М. Е. Кунявский, В. Б. Моин и И. М. Попова обозначили причины возможных расхождений между декларируемыми ценностными конструктами сознания и реально побуждающими деятельность человека личностными ценностями. Среди выделенных ими причин наше особое внимание привлекли две. Одна связывалась авторами с тем, что реально действующие ценности не всегда адекватно осознаются и вербализуются субъектом в силу ограниченности его интеллектуальных возможностей, действия защитных механизмов и др. Вторая указывала на то, что адекватно осознаваемые ценности могут неадекватно вербально репрезентироваться в силу речевых табу и другого рода преград [2]. И хотя с момента осознания неких ограничений, связанных с процессом вербализации, прошло почти 30 лет, до сих пор не предпринимались попытки каким-то образом обойти эти препятствия.

Как известно, Ядов в качестве методического инструмента исследования ценностей использовал модификацию инструментария, предложенного М. Рокичем. По сути та же исходная идея Рокича, правда, серьезно трансформированная и обогащенная, была положена в основу опросников Ш. Шварца; на нее же ориентировались разработчики методики, использовавшейся для изучения базовых ценностей россиян в известном мониторинговом исследовании под руководством Н. Лапина [3]. Фактически именно появление методики Рокича знаменовало практически повсеместное переключение исследователей, работающих с пространством ценностных ориентаций, на структурированные опросники.

Среди методических проблем, традиционно фиксирующихся при их применении, можно отметить наличие жесткого набора ценностей, часть из которых может быть неприемлемой для респондента, в то время как значимые ценности в перечень не попадут. Существенной проблемой является подверженность влиянию социальной желательности [4]. Однако одно из наиболее существенных ограничений, на которое практически не указывают исследователи, заключается в том, что опросник воссоздает

ситуацию структуризации системы ценностных ориентаций в режиме дискретности. Респондент оценивает предложенные ценности изолированно друг от друга, и даже процедура ранжирования, предложенная Рокичем, не позволяет преодолеть эту дискретность в полной мере. Игнорируется характерная тенденция психики к организации опыта в доступное пониманию целое, на основе чего формируется гештальт, представляющий собой структуру, выводимую из составляющих ее компонентов.

Рефлексивные методы выявления ценностей, основанные на том, что респондент сам устанавливает жизненные приоритеты, позволяют преодолеть это ограничение, дают возможность рассмотреть структуру ценностных ориентаций в координатах, задаваемых самим человеком, а не навязанных исследователем.

Однако, что касается ограничений, связанных с процессом вербализации, то они не только не снимаются, а даже возрастают при переходе от количественного исследования к качественному, поскольку пространство свободно продуцируемых смыслов крайне велико, а интерпретация полученных описаний остается целиком за исследователем.

Стремление преодолеть сформулированные выше методологические трудности и ограничения подтолкнуло авторов к применению принципиально иного подхода к исследованию ценностных ориентаций, основанного на использовании в методике не вербального, а визуального материала.

Задачей проведенного авторами исследования было обнаружение с помощью визуальной матрицы символических проекций тех представлений об успешной жизни, которые регулируют практики успеха в актуальной для нас социокультурной ситуации. Целостность продуцируемого образа авторы попытались задать самой формулировкой задания. Респондентов просили «представить себе мир успешного человека», что давало возможность минимизировать дискретность восприятия представленного визуального материала. При этом авторы опирались на тезис Шюца, согласно которому «типическое истолкование поведения в более широком окружении означает такую интерпретацию своего ближнего и его поведения, словно он такой же человек, как и вот этот, как вот Вы, а его поведение – как это, как Ваше» [5, с. 932]. Исходя из этой посылки результаты трактовались как проекция респондентами в осуществляемых выборах ценностных оснований собственного мира.

Одна из проблем, которую авторы при этом решали, может быть сформулирована следующим образом: *Если пытаться перевести на язык ценностей полученные в результате исследования образы успеха, то каковы те часто неотрафлексированные ценностные платформы, на которые они проецируются? Можно ли представить это в виде единого непротиворечивого комплекса, или же это многофокусное образование, состоящее из противоречивых ценностных установок, что и делает индивидуальные практики успеха часто внутренне напряженными и противоречивыми?*

Как выяснилось, статистически обобщенная ценностная платформа, на которой базируются образные представления об успешной жизни, в основе своей противоречива, что порождает обнаруженный нами эффект ее многофокусности.

Остановимся на этих результатах детальнее.

Сначала несколько слов о самом исследовании. Подробно оно описано в работе авторов [6]. Искомая символическая проекция мира успешного человека конструировалась нашими респондентами из матрицы-конструктора, включающей 34 картинки-символы. В этот базовый набор были включены картинки-символы, отображающие разные составляющие мира человека и позволяющие конструировать мир успеха с высокой степенью вариативности. В словах эти картинки можно описать как: семья, брак, любовь, карьера, власть, слава, деньги, досуг, дружба, образование, награда, признание, карьера и т.д. Но особенность визуальной методики в том и состоит, что эти словесные аналоги очень условны, диапазон смыслов, которые могли картинкам-символам соответствовать, был достаточно широк. И что важно – эта широта диапазона принципиально неустранима. Смысловые нагрузки по каждому символу – продукт встречи респондента с картинкой, а по сути – встречи конкретной человеческой биографии с ситуацией работы с предложенным визуальным материалом. Здесь и появляется тот момент, где мы можем протянуть логическую связку между символическими проекциями мира успеха и ценностными основаниями их появления. Биография – это то, что продуцирует наши ценностные системы. Правда, нас они интересовали, скорее, в том виде, который можно соотнести с системами релевантностей у Шюца [7] или габитусом у Бурдьё [8]. Это не те ценности, которые мы готовы назвать, а те, которые мы готовы воплотить в практи-

ках. Картинки, символы нам кажутся куда более адекватным (по сравнению с анкетными словесными опросами) инструментом для «схватывания» ценностей именно на уровне практик.

Процедура конструирования более детально выглядела как трехкратное пошаговое удаление лишних картинок. На первом шаге респондента просили удалить 10 менее значимых, с его точки зрения, символа и оставить 24 картинки, на втором этапе – еще 10 лишних символов и оставить 14. На третьем шаге – еще 5 и в результате оставить 9 итоговых символов, которые и давали гештальт-образ искомого мира успешного человека¹.

В данной статье мы хотим остановиться на одном из результатов, который был получен на основе обработки данных по ответам 160 респондентов². Корреляционный анализ полученных результатов показал сложное структурирование предложенного нами базового пространства символического выбора (34 упомянутых символа). Как выяснилось, в нем появляются три относительно независимых центра символического притяжения. Одним таким притягивающим символом оказались деньги (и централизованные вокруг символы объективного успеха – власть, слава и т.д.). Тех, чьи образы успеха притягивались к этому символу, мы условно назвали материалистами. А вот для других, кого мы обозначили как идеалистов, одного уверенно центрирующего всю картину символа не оказалось. Выяснилось, что в заданном символическом наборе для них, в свою очередь, есть два притягивающих символических «скопления», в фокусе которых находятся символы многопоколенной семьи и символ свободы.

Мы предположили, что, с одной стороны, обнаружение корреляционных связей между символами позволит найти те метасимволы или метасмыслы, которые эту корреляцию обеспечивают. С другой стороны, поместив в центр корреляционной звезды тот или иной символ, мы можем понять, какой же смысл реально он обретал в процессе опроса. Нужно сказать, что по ряду символов мы получили очень неожиданные для нас результаты.

Анализировались парные корреляции между всеми работающими в опроснике символами. Основанием для анализа послу-

¹ Респонденты фиксировали порядок удалений, что дало возможность осуществить корреляционный анализ.

² Группа опрашиваемых была сбалансирована по полу и возрасту.

жили все три итерации удалений и девятка итоговых символов. При этом нами принимались во внимание как положительные, так и отрицательные корреляции, что вылилось в довольно красноречивые картины притяжений – отталкиваний между символами. Полученная матрица парных корреляций дала возможность увидеть, каковы связи между всеми представленными символами. Рассмотрим эти связи подробнее.

Оказалось, что достаточно четко различаются несколько групп символов, которые согласованно сохраняются/удаляются респондентами. Причем группы эти часто друг друга взаимно исключают. Если остаются одни символы, то с высокой вероятностью можно ожидать, что будут удалены другие. Очевидно, именно эти группы и составляют основу внутренне связанных, по-разному сконструированных символических пространств успеха.

На рис. 1 дана первая группа символов, связанных в прочный корреляционный узел. Как видим, в центре этого узла деньги. Вокруг – вполне ожидаемые символы внешнего, объективного успеха. Можно сказать, что наша конкретная культурная ситуация перерабатывает этот кро-

скультурный «джентельменский набор» маркеров успешности в сторону доминирующего маркера – денег. Если попытаться высказать это в терминах ценностей, то это явно ценности глубоко материальные и это то ценностное ядро, которое направляет все выборы, связанные с внешним успехом. Если говорить об этом в терминах доминирующих практик, то это будет «иметь». Это не столько «иметь деньги», сколько «иметь возможность тратить деньги на...». Практики потребления, демонстративного потребления здесь оказываются вполне логичной практической доминантой. Если использовать термины габитуса, то это габитуальная, телесно и бессознательно укорененная настроенность на практики статусного, престижного потребления и практики увеличения богатства. Центрированный таким образом габитус противится всяким благотворительностям, самосовершенствованиям и всему, что не поможет продемонстрировать наличие денег или приблизиться к их приобретению. Ни помощь нищим, ни братья наши меньшие в этот круг притяжения не попали.

На рис. 2 дана вторая группа этих символов. И вот тут появилась та неожиданная

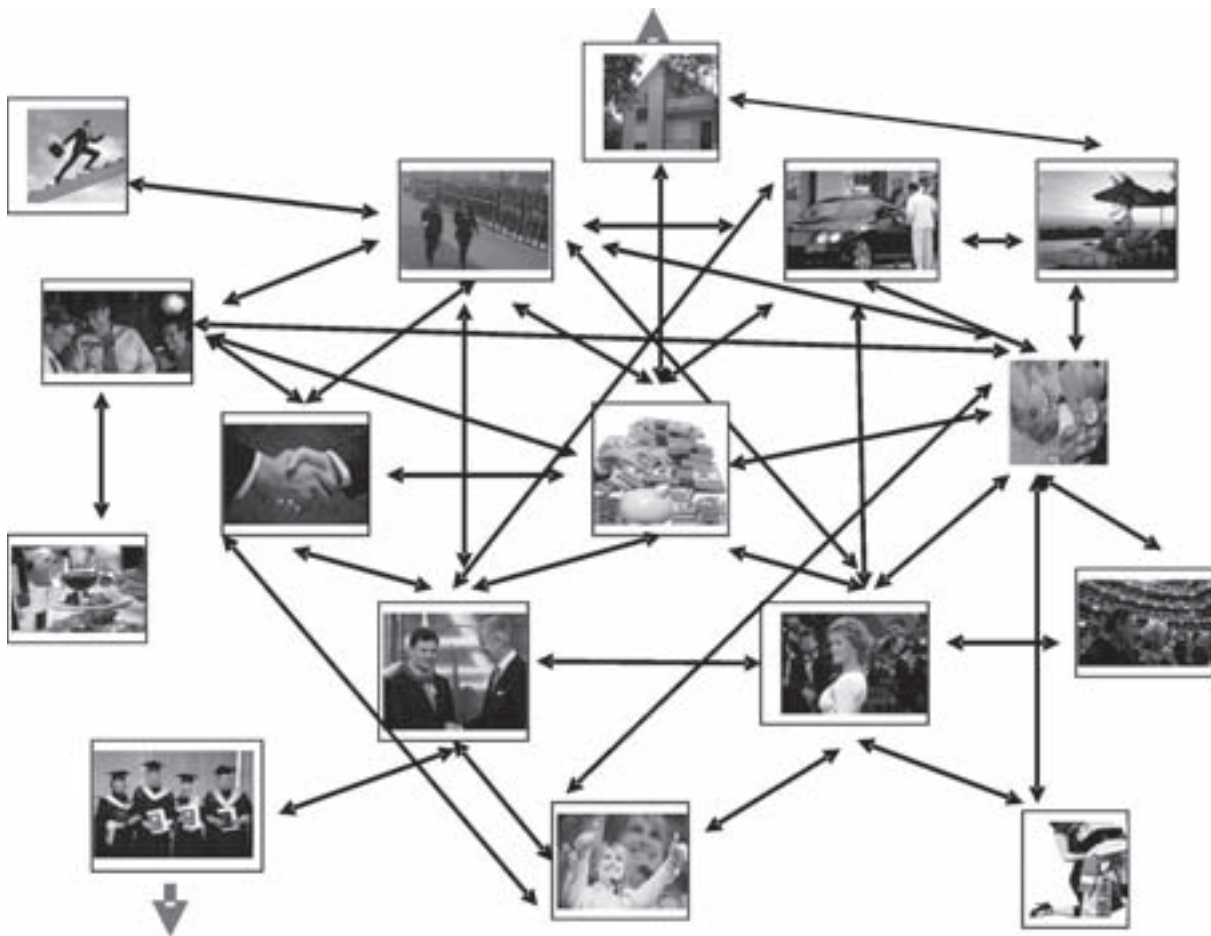

Рис. 1. Символическое пространство образов «внешнего» (объективного) успеха

децентрация группы символов, на которую ориентировались наши условно названные раньше идеалисты. Здесь действительно не присутствует все то, что присутствует в мире успеха объективного, так сопряженного с успехом материальным. Но в отличие от этого материального успеха, здесь не виден единый центр. Вся картинка как бы распадается на два центра притяжения – в фокусе одного находится большая семья, а в фокусе другого – свобода.

Если внимательно посмотреть на то, что окружает эти две картинки, что ими центрируется, то это два разных модуса понимания, а скорее – переживания субъективного успеха. В терминах ценностей это можно назвать ценностью семьи и ценностью свободы и творчества.

В терминах практик об этих центрах можно сказать следующее. Тот центр, который обозначен большой семьей, и соответствующий ему габитус в общем виде можно обозначить словами «любить, заботиться, оберегать, быть любимым, быть вместе, дружить по жизни, а не по бизнесу (работе)». Другой же центр здесь указывает на значительно более индивидуализированно настроенный габитус, устремляющий его носителя к творчеству, невозможному без свободы. Если пер-

вый порождает у своего носителя стремление к созданию вокруг себя прочного коммуникативного социального пространства, то у второго коммуникация – это скорее самокоммуникация. Это общение с собой, самопогружение, трансцендирование, общение с Богом. Здесь вокруг свободы и творчества кольцом присутствуют картинки, отображающие молитву, йогу, общение с природой, не отягощенное гламурным обрамлением путешествия. В терминах практик это может звучать так: «искать себя, молиться, совершенствоваться». Что интересно, почти ни с чем не коррелирующий бегун, который, как нам казалось, указывает на здоровье, хотя и на периферии, но появляется именно в окрестности этого центра.

Что касается связи между этими двумя центрами субъективного успеха, то они общаются через милосердие, любовь к братьям меньшим. Оба эти центра можно объединить словом «любить». Но любовь там разная, в первом случае более социально ориентированная, во втором – более трансцендентально, если так можно сказать.

Рассмотрим подробнее, как работали здесь все предложенные нами символы.

Используя в качестве интерпретационной рамки концепт А. Шюца, можно

Рис. 2. Символическое пространство образов «внутреннего» (субъективного) успеха

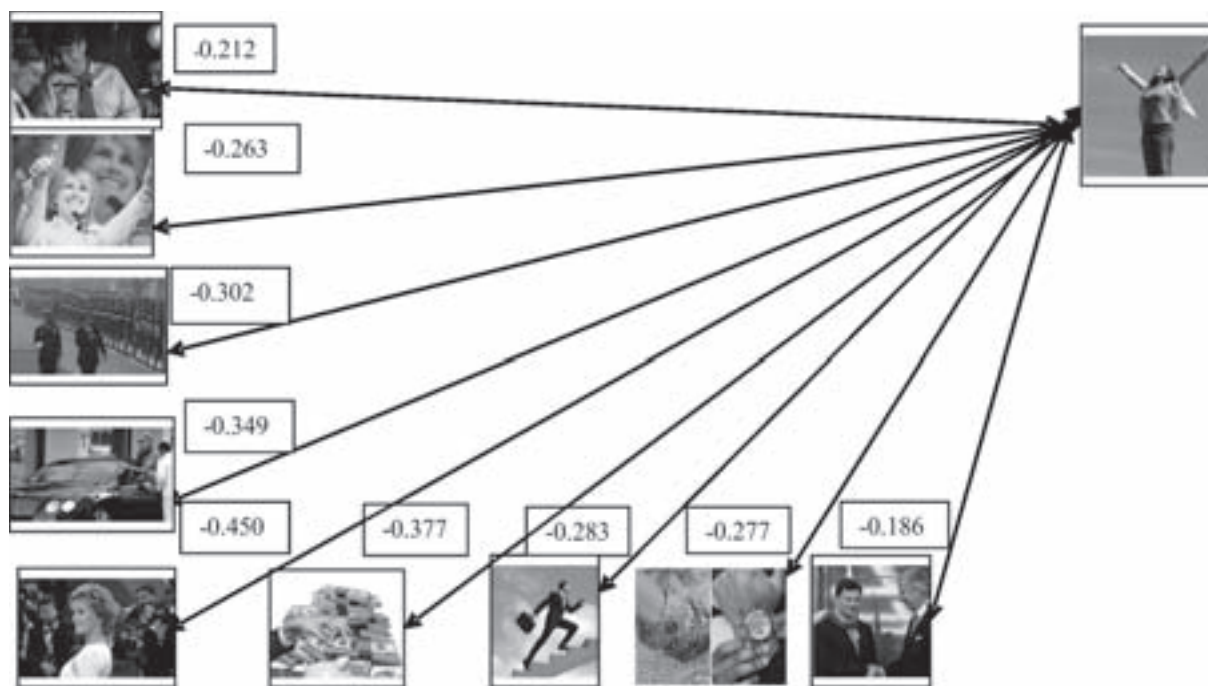

Рис. 3. Символ «свобода» и его отрицательные корреляции с символами внешнего успеха

назвать изображенную на рис. 1 картину «конечной областью значений» для того образа успеха, который там отражен. Перед нами фактически половина предложенных респонденту образов (16 из 34), и при этом лишь три наиболее периферийных из них имеют какую-то связь с иным пространством успеха, отображенным на рис. 2. Это образование, дом и экзотический отдых. Поскольку образы эти «переходные», то можно предположить, что они по-разному «читаются» в этих разных смысловых мирах. В мире статуса и богатства (внешнего объективного успеха) образ дома (пусть даже усредненный) является как бы материализацией финансового успеха и в этом качестве вполне уместен. Наличие в этом мире образования отражает признание его в качестве атрибута успешности.

Что касается мира, отображенного на рис. 2, то в этом символическом пространстве насчитывается 17 образов, два из которых – образование и дом входят и в мир успеха внешнего. Причем символы эти в обоих мирах оказались периферийными. Образование, связанное во внешнем мире с наградой, в мире внутреннем связалось с книгой, олицетворяющей мир знаний в широком смысле слова, и связанной далее с ядерными конструктами свободы и большой семьи. А дом, связанный в мире внешнем с образом богатства, в мир личностный включился через малую семью, совершенно точно отразив два главных прочтения, выявленные при тестировании образа: его чи-

тали либо как символ благосостояния, либо как «родной дом». По большому счету, это иной по отношению к отраженному на рис. 1 конечный мир значений: мир свободы и личностных связей, мир личного счастья, не требующий внешних атрибутов и статусных маркеров

Посмотрим теперь на отношения между этими центрами притяжения в общем пространстве успеха более пристально.

Для того, чтобы определить, что же находится «за горизонтом» власти, славы и богатства, мы попробовали определить те ключевые образы, которые наиболее явно диссонировали в представлениях респондентов с уже рассмотренным выше миром объективного успеха. Критерием поиска служило наличие наиболее сильных отрицательных корреляций с образами ядра мира «внешнего успеха». И наиболее явное взаимное отрицание обнаружилось довольно быстро. Символ, который отрицательно скоррелировал с 5-ю центральными и 4-мя периферийными образами пространства «внешнего успеха», был символом который мы для себя обозначали как «свобода».

Все выглядит очень красноречиво даже при взгляде на изображение (рис.3) обнаруженного в ходе анализа корреляционной матрицы противостояния свободы, с одной стороны, и всех символов успеха из списка внешнего успеха – с другой. Мир социально признанного успеха притягивает своей насыщенностью, полной материальной и эмоциональной жизни. Но в нем при этом чувствуется при-

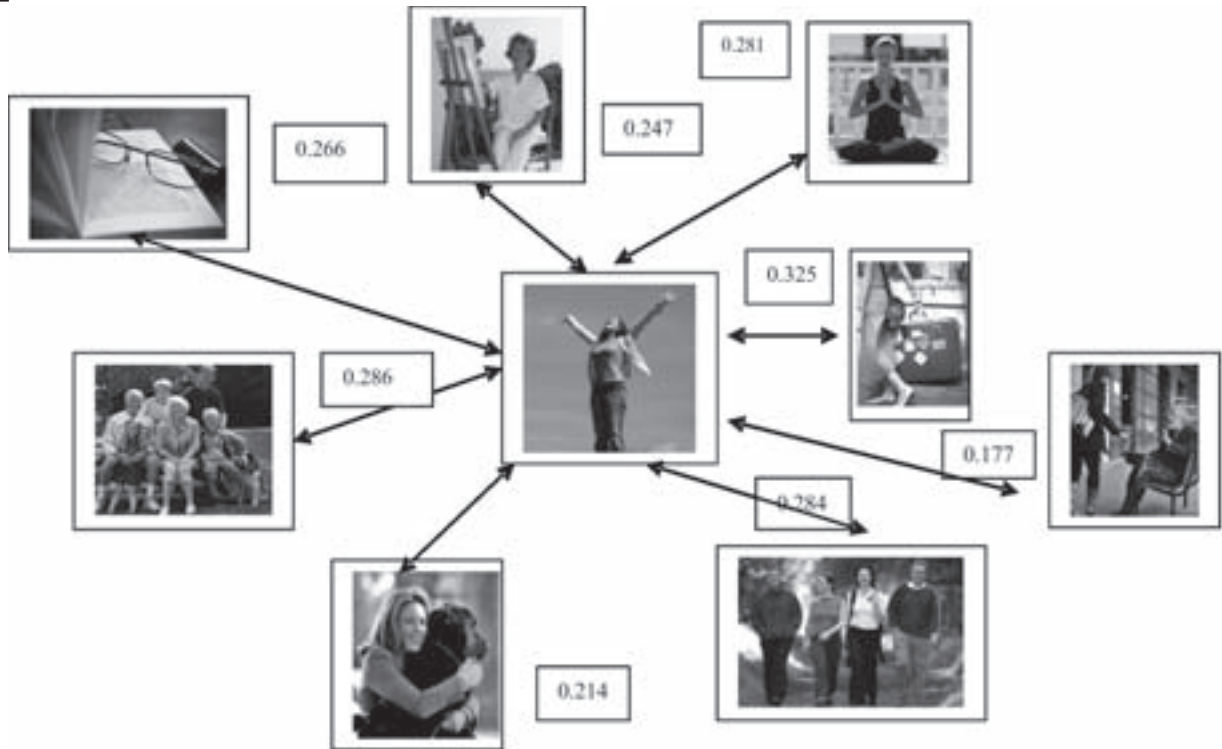

Рис. 4. Символ «свобода», положительные корреляции с другими символами

земленность, даже движение вверх по карьерной лестнице тормозится оттягивающим руку кейсом. И все это очень явно на фоне обращенной вверх, как бы летящей «свободы».

Очевидно, что для тех, кто мыслит и переживает успех в координатах внутренних (субъективного успеха), а не внешних, символическое пространство, центрированное

вокруг свободы, должно быть наполнено чем-то иным, нежели роскошь и власть. Как мы уже показали на рис. 2, наш исходный набор символов позволил респондентам сконструировать этот альтернативный мир успеха достаточно внятно.

Посмотрим на внутреннее устройство этого альтернативного мира несколько де-

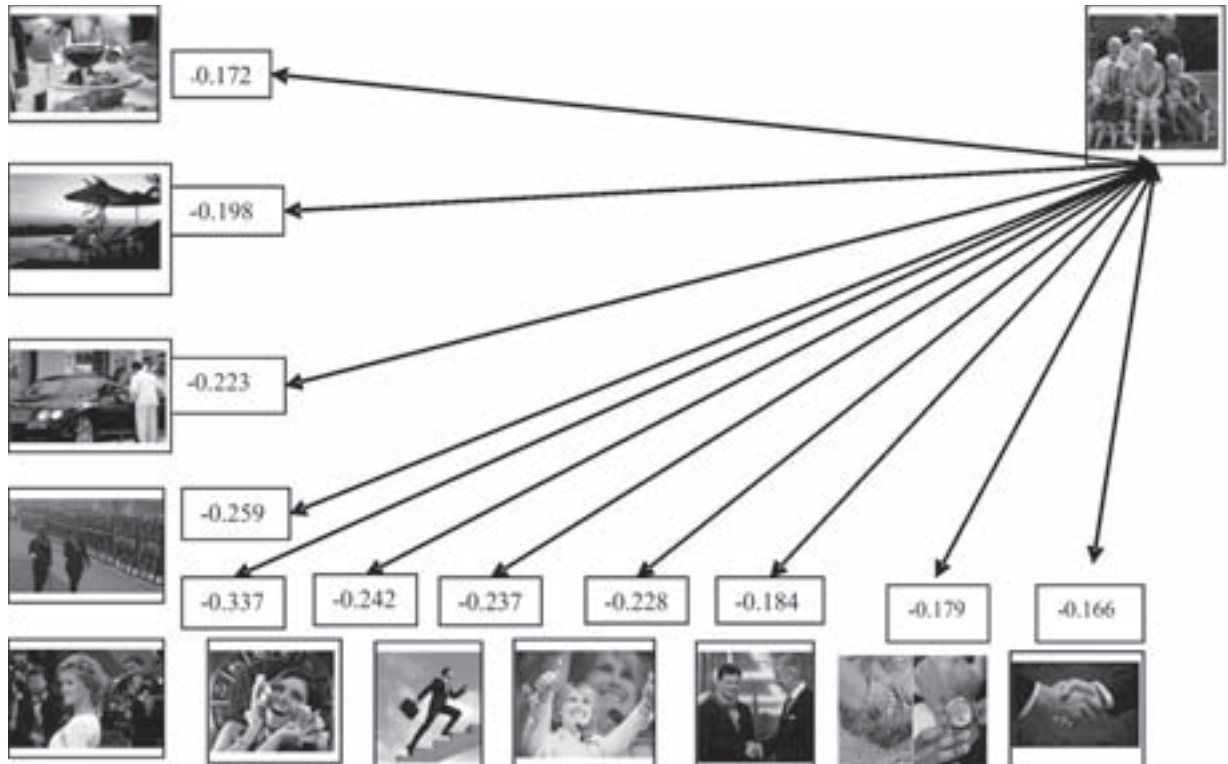

Рис 5. Символ «многопоколенная семья». Отрицательные корреляции

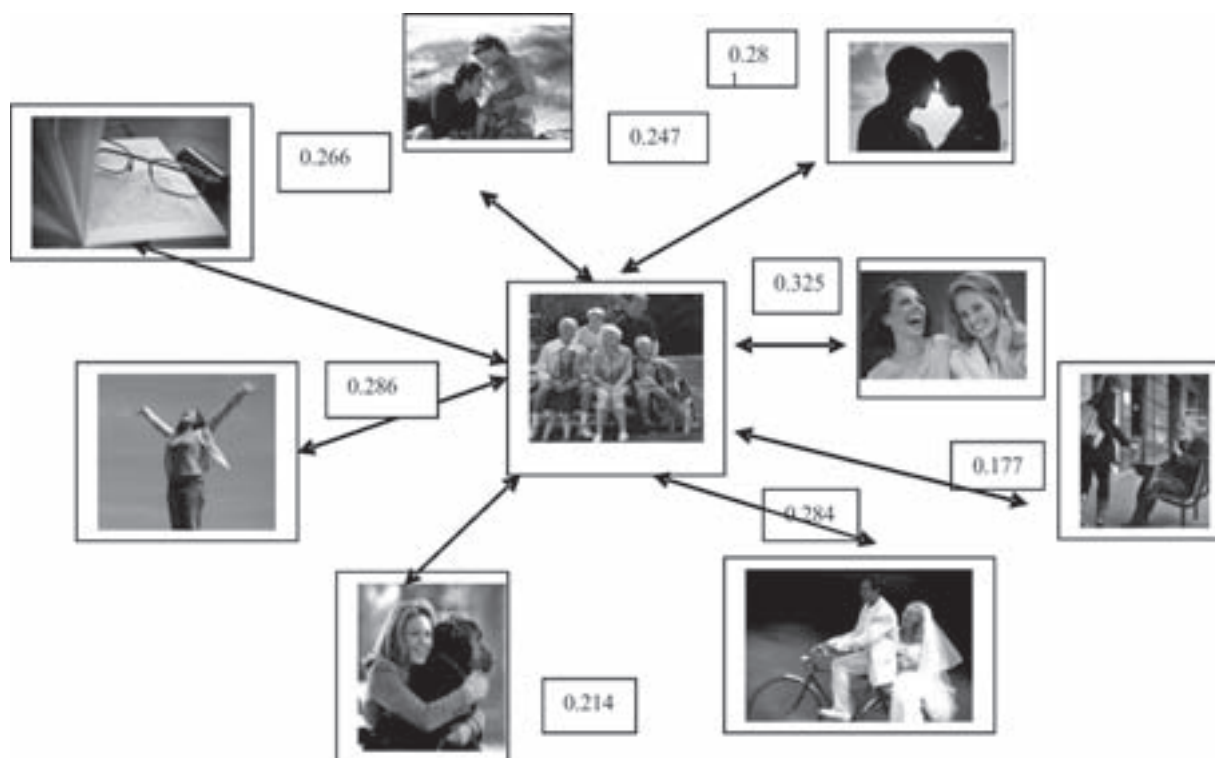

Рис. 6. Символ «многопоколенная семья». Основные положительные корреляции

тальнее. Обратимся теперь к символам, которые положительно коррелировали со свободой (рис. 4).

Об этом можно сказать: это мир «Я», для которого центральной темой является саморазвитие. Способами самосовершенствования и духовного роста выступают творчество, книги, медитация, способами открытия мира – слияние с природой, путешествия, а выражением достигнутого духовного уровня – бескорыстная помощь (сырым и бессловесным). Другие люди (друзья, семья) здесь как бы подчеркивают эту личностную гармонию. Конечно, это не обязательно мир конкретного респондента, но это мир, который в сознании по крайней мере части из опрошенных является внутренне непротиворечивым выражением ключевого ценностного устремления. Очевидно, что он также является миром «конечных значений», построенным из предложенного в матрице материала.

Интересно посмотреть более пристально и на другой центр притяжения из отображенных на рис.2 корреляционных связей. Здесь логично было в центр внимания поставить символ большой семьи. Анализ корреляционной матрицы показал, что наибольшее количество как положительных, так и отрицательных корреляций с другими образами давал именно этот символ большой разнопоколенной семьи. Причем его полярность миру успеха внешнего была столь же очевидна, как и полярность

образа свободы. Образ семьи отрицательно скоррелировал с 11 символами мира, власти, славы и наград, не дав значимой отрицательной корреляции только с одним ключевым образом – богатством (рис. 5).

Символическое пространство, центрированное символом «многопоколенной семьи» и полученное путем анализа положительных корреляций, представлено на рис. 6. Оказалось, что его конфигурация частично совпадала с пространством личным, однако отличалась акцентированием темы личностной близости, о чем уже говорилось выше. Для такой модели успеха любовь идеальная, представленная символами, центрированными вокруг свободы, поступилась местом любви земной, здесь явно просматривается желание любить и быть любимым. И в этом контексте важна не только любовь пары или любовь к ребенку, но и любовь к животным, дружеская близость, милосердие.

В итоге можем сказать: речь идет о трех относительно независимых переменных в ценностном пространстве, которые в реальном образе успеха начинают присутствовать как области трех центров притяжения, создающие внутреннее напряжение между символической притягательностью (а, значит, и ценностью) «Денег», «Семьи» и «Свободы». (Конечно, семантика этих символов может варьироваться; как вариант – «Финансовая независимость», «Социальная укорененность», «Стремление к самореа-

лизации и творчеству»). Напряженность между этими символическими центрами (и отвечающими им ценностями) делает часто противоречивыми те символические регуляторы практик успеха, которые мы получаем в каждом отдельном случае. У кого-то деньги подтягиваются ближе к семье,

у кого-то семья подтягивается ближе к самореализации. Правда, самореализация и деньги, как показали корреляционные картины, сближаются с трудом. Обнаруженная напряженность в пространстве символическом, как можно ожидать, сказывается и на реальных практиках успеха.

Литература

1. Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В. А. Ядов // Методологические проблемы социальной психологии. – М., 1975. – С. 89 – 106.
2. Кунявский М. Е. Сознание и трудовая деятельность (ценностные аспекты сознания, вербальное и фактическое поведение в сфере труда) / М. Е. Кунявский, В. Б. Моин, И. М. Попова. – Киев-Одесса : Вища школа, 1985. – 187 с.
3. Динамика ценностей населения реформируемой России / под ред. Н. И. Лапина и Л. А. Беляевой. – М. : Эдиториал УРСС. – 1996. – 224 с.
4. Карандашев В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство / В. Н. Карандашев. – СПб. : Речь. – 2004. – 70 с.
5. Шюц А. Основы теории понимания чужого / Альфред Шюц // Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом : пер с нем. и англ. / Альфред Шюц. – М. : РОССПЭН. – 2004. – С. 802 – 855.
6. Злобина Е. Образы успеха: опыт визуального исследования / Е. Злобина, Л. Бевзенко. – К. : ІС НАНУ, 2012. – 236 с.
7. Шюц А. Размышления о проблеме релевантности / Альфред Шюц // Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом : пер с нем. и англ. / Альфред Шюц. – М. : РОССПЭН. – 2004. – С. 235 – 398.
8. Бурдьё П. Структура, габитус, практика / П. Бурдьё // Журнал социологии и социальной антропологии. – Том I, 1998. – № 2. – С. 44 – 59.

УДК 316.004

Ольга Кислова

кандидат соціологічних наук, доцент, доцент
кафедри методів соціологічних досліджень со-
ціологічного факультета Харківського національного универ-
ситета імені В.Н. Каразіна

Olga Kyslova

Ph.D. in Sociology, Associate Professor, Department of Methods of
Sociological Researches at V.N. Karazin Kharkiv National University

ТРАНСФОРМАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ЗНАННЯ В ЕПОХУ ІНТЕРНЕТА

В статті проаналізована трансформація концепції знання, обумовлена еволюцією Інтернету. Показана взаємозв'язок етапів розвитку Всесвітньої павутини та змін у трактуваннях знання, послідовно сменяючих друг друга: знання як інформація (на етапі Web 1.0); знання як результат комунікації та знання як продукт колективного (людського) розуму (Web 2.0); знання як продукт колективного людсько-машинного розуму (Web 3.0). Зроблено висновок, що трансформація розуміння сутності знання призводить до необхідності, по-перше, включення цифрових методів вивчення нової техно-соціальної реальності в практику соціологічного аналізу, по-друге, звернення до концепції суспільства мудрості, яка є логічним продовженням попередніх версій теорії інформаційного суспільства.

Ключевые слова: знання, комунікативний розум, колективний розум, інтелектуальні агенти, інформаційне суспільство, суспільство знання, комунікативне суспільство, суспільство мудрості.

The article deals with the transformation of the concept of knowledge caused by the evolution of the Internet. The papers presents the interrelation of the successive stages of development of the World Wide Web and the changes in the different interpretations of knowledge replacing each other: knowledge as information (Web 1.0 stage); knowledge as a result of communication and knowledge as a product of collective (human) mind (Web 2.0 stage); knowledge as a product of collective human and machine intelligence (Web 3.0 stage). It is concluded that transformation of the understanding of essence of knowledge leads to the need, first, to enable digital methods of studying of the new technological and social reality in the practice of sociological analysis, and second, to use the society of wisdom concept, which is the logical continuation of the previous versions of the information society theory.

Keywords: knowledge, communicative intelligence, collective intelligence, intelligent agents, information society, society of knowledge, communicative society, society of wisdom.

У статті проаналізовано трансформацію концепції знання, що обумовлена еволюцією Інтернету. Показано взаємозв'язок етапів розвитку Всесвітньої павутини та змін у трактуваннях знання, які послідовно замінюють одне одне: знання як інформація (на етапі Web 1.0), знання як результат комунікації та знання як продукт колективного (людського) розуму (Web 2.0), знання як продукт колективного людсько-машинного розуму (Web 3.0). Зроблено висновок, що трансформація розуміння сутності знання призводить до необхідності, по-перше, включення цифрових методів вивчення нової техно-соціальної реальності в практику соціологічного аналізу, по-друге, звернення до концепції суспільства мудрості, яка є логічним продовженням попередніх версій теорії інформаційного суспільства.

Ключові слова: знання, комунікативний розум, колективний розум, інтелектуальні агенти, інформаційне суспільство, суспільство знання, комунікативне суспільство, суспільство мудрості.

Было время, когда люди считали, что Интернет – иной мир. Теперь они понимают, что Интернет – инструмент, который мы используем в этом мире.

Тим Бернерс-Ли, изобретатель Всемирной паутины

Данная статья является продолжением нашей предыдущей публикации [1] и преследует *цель* экспликации особенностей трансформации концепции знания в связи с неуклонно нарастающей тотальной интервенцией Интернета практически во все сферы жизни современного человека, особенно в научную деятельность. Актуальность такого исследования обусловлена тем, что знание, попав в Интернет, приобрело новые черты. Понимание знания как системы устоявшихся и согласующихся между собой истин, уступило место его восприятию как не устоявшегося до конца, не записанного полностью, не завершенного. Интернет, неограниченно тиражирующий противоречивые «знания», стал фактором усиления информационных потоков, в которых «тонет» современный человек. Это порождает состояние дезориентации, а достижение «истины» становится все более проблематичным. Дэвид Уэйнбергер, – один из наиболее видных исследователей изменений человеческого общества, обусловленных развитием Интернета, по этому поводу писал: «Мы привыкли думать, что знанием является то, что истинно, независимо от нас. Сейчас мы сталкиваемся с тем, что знание не является зеркалом, отражающим природу, но, скорее, сетью связи, которая проявляется в нас в зависимости от нашей отправной точки, точки зрения, и неизбежно включает человеческое ощущение того, что важно для нас. Мы надеялись, что знание не зависит от нас. Мы узнали, что это не так» [2, р. 180].

Так во что же трансформировалось знание в эпоху вездесущего Интернета? Прежде чем ответить на этот вопрос, подчеркнем, что в настоящее время, говоря об Интернете, чаще всего подразумевают не просто систему объединённых компьютеров, построенную на базе протокола IP и маршрутизации IP-пакетов, а Всемирную паутину (World Wide Web, WWW) – распределенную систему, предоставляющую доступ к связанным между собой документам, расположенным на миллионах web-серверов. И хотя Интернет в действительности является лишь физической основой для Всемирной паутины, в обыденном сознании он устойчиво ассоциируется с виртуальной реальностью, порождаемой существованием Сети, а не с ее технической базой (сетью вза-

имосвязанных компьютеров). Именно такое понимание Интернета в настоящее время стало наиболее распространенным, и мы, говоря об Интернете, тоже будем иметь в виду Web, Всемирную паутину, глобальное информационное пространство, в котором циркулируют информационные потоки, создаваемые человеческой цивилизацией.

Безусловно, Интернет появился в результате прогресса информационных технологий, однако он не может рассматриваться исключительно как техногенный феномен. Люди и только люди задали вектор развития Сети: создали ее, наполнили содержанием (информацией) и стали использовать для удовлетворения своих потребностей. При таком ракурсе рассмотрения Интернет из «детища технологии» превращается в социальный артефакт, что обуславливает интерес социологов к различным социальным аспектам функционирования Всемирной паутины и создает предпосылки для исследования Интернета как социального явления (см., например, [3-5]). Тем более, что сам Тим Бернерс-Ли, автор концепции Всемирной паутины и руководитель консорциума World Wide Web, координирующего дальнейшее развитие Интернета, в своей знаменитой книге «Плетя паутину: истоки и будущее Всемирной паутины» утверждал, что Интернет является, скорее, социальным, чем техническим изобретением, что он разрабатывался прежде всего для того, чтобы помочь людям сотрудничать [6].

Видимо поэтому австрийский социолог Кристиан Фукс, возглавляющий научно-исследовательскую сеть Европейской социологической ассоциации «Социология средств массовой информации и исследований в сфере коммуникации», предлагает рассматривать Всемирную паутину как техно-социальную систему [7], что позволяет не обходить вниманием две важнейшие характеристики Интернета: технический прогресс и связанные с ним социальные изменения. Мы полагаем, что такой подход является вполне релевантным в контексте формирования интеллектуального Веба, в котором, по прогнозам его разработчиков, в ближайшее время человеческий интеллект будет использоваться наряду с искусственным интеллектом. В связи с этим основной фокус нашего внимания будет сме-

щен на анализ того, как знание постепенно превращается в продукт коллективного человеко-машинного разума. Чтобы прояснить основания такого заявления нам необходимо обратиться к истории эволюции Интернета и исследованию сценария наиболее вероятного его развития, сосредоточившись на особенностях взаимодействия не только людей посредством Интернета, но и людей и Интернета.

Мы не станем «изобретать велосипед» и пытаться конкурировать с профессиональными футурологами, а обратимся к прогнозу Новы Спивака (см. рис. 1, [8]), ученого и предпринимателя в одном лице, благодаря чему его футуристические предвидения учитывают как тенденции развития науки, так и вероятность финансирования определенных научных направлений. Такой подход к прогнозированию позволяет принять во внимание фактор коммерциализации науки, что особенно актуально в исследовании потенциального развития ресурсоемких информационных технологий.

Поскольку основной функцией Интернета является информационная (предполагающая поиск информации и доступ к ней), то эволюцию Всемирной паутины имеет смысл рассматривать именно как эволюцию технологий поиска. На рис. 1 визуализировано изменение поисковых технологий – от «доисторической эпохи» разрозненных персональных компьютеров (PC Era или Web 0.0) до ближайшего будущего, связанного с интеллектуализацией Интернета. Можно увидеть, что примерно каждые десять лет концепция Всемирной паутины изменяется: Web, социальный Web, семантический Web, интеллектуальный Web. Эти изменения обусловлены стремлением разработчиков Интернета нивелировать недостатки предыдущих версий, усовершенствовать Сеть, предоставив человечеству новые возможности познания, общения, самовыражения и др.

Итак, обратимся к истории эволюции Всемирной паутины, акцентируя внимание не столько на технологических инновациях, сколько на том, как они способствовали трансформации взгляда на сущность знания.

Прежде всего отметим, что «нулевой» версией Всемирной паутины в настоящее время принято называть тот этап, когда Ин-

The Future of Search

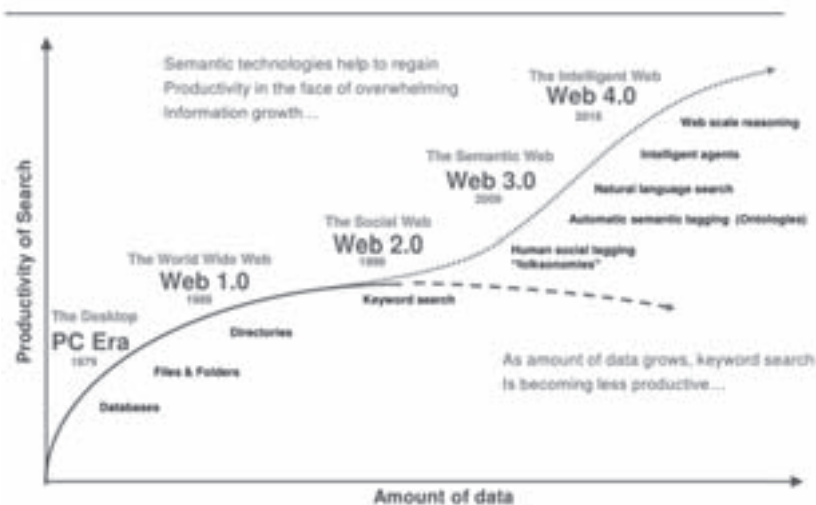

Рис. 1. Эволюция Всемирной паутины: прошлое настоящее и будущее [8]

тернетом пользовались в основном крупные научно-исследовательские институты, доступ к нему был крайне ограничен. Простые пользователи, не причастные к сакральным тайнам программирования, могли только мечтать о том, чтобы воспользоваться Интернетом для поиска какой-либо научной информации (мы подчеркиваем, только научной информации, поскольку другой в Интернете в то время просто не было). В это время активно развиваются гипертекстовые технологии, которые явились провозвестниками последующей трансформации концепции знания. Известно, что гипертекст разрабатывался как форма представления знаний¹. Однако всем нам известен диалектический закон единства формы и содержания. Знание, представленное в форме гипертекста, приобрело новые сущностные черты: нелинейность, иерархичность, ассоциативность. И хотя автор термина «гипертекст» Тед Нельсон обозначил этим названием всего лишь «ветвящийся» компьютерный текст, позволяющий по запросу пользователя осуществлять переход к связанным с ним ресурсам, идея гипертекста помимо «физической» реализации в виде документов HTML² нашла широкое применение в науках, далеких от компьютерных.

1 Здесь знание понималось как информация, накопленная человечеством в результате постижения действительности.

2 HTML – Hyper Text Markup Language, т. е. язык разметки гипертекста.

Гипертекст стал трактоваться как социокультурный феномен (см. труды Р. Барта, Ж. Бодрийяра, Ф. Гваттари, Ж. Делёза, Ж. Дерриды, Ж.-Ф. Лиотара, М. Кастельса, М. Фуко, У. Эко). В социологии наметилась тенденция рассмотрения гипертекста в различных ипостасях: как способа коммуникации и формы организации социального знания (И. Р. Купер); как модели современной культуры и генератора социальных интеракций (Н. С. Ларионова); как инструмента познания социального мира (Ю. А. Голубицкий). В это время в гуманитарном дискурсе актуализировались исследования гипертекстовой реальности Интернета как «постмодернистской среды» (см., например, [9; 10]). Таким образом, развитие Интернета и связанных с ним информационных технологий способствовало тому, что концепция знания постепенно начала трансформироваться от «знание = истина» к «знание = множество истин», т. е. *знание* превращается в *знания* (множество знаний), зависящих от контекста

Web 1.0 сложился в 1990-х годах прошлого века. К этому времени Сеть разрослась, информации в Интернете стало намного больше, она уже не была ограничена рамками научных исследований, а доступ к ней был облегчен.

Автор идеи WWW Тим Бернерс-Ли определил Web 1.0 как «Интернет только для чтения». Почему? Во-первых, контент Всемирной паутины в начале ее развития состоял прежде всего из текстов и, реже, числовых массивов. Во-вторых, Интернет позволял только искать информацию и читать ее. Путь для взаимодействия создателей сайта с пользователями практически не было. Создатели сайта просто транслировали информацию, а пользователи ее потребляли, естественно, если у них возникала такая потребность. Вся интерактивность при этом сводилась к гостевым книгам, чатам и форумам. Пользователи не имели возможности участвовать в создании интернет-контента и выступали только в роли его потребителей, т. е. «читателей». Именно это дало основания говорить, что Web 1.0 – «только для чтения».

В период времени, соответствующий Web 1.0, активизировалась «оцифровка» культурного наследия человечества, в первую очередь книжного³, поскольку до по-

явления Интернета именно книги являлись основным информационным носителем, позволяющим хранить и передавать знания от поколения к поколению.

Сеть разрастается и постепенно превращается в доступный и привычный инструмент поиска информации. Становится очевидным, что Интернет может служить не только научным целям или использоваться профессионалами-программистами (как было на заре его существования), но и удовлетворять обыденные нужды обычных людей. Любой обыватель получил возможность доступа к знаниям обо всем, что его интересует. Причем даже к тем знаниям, которые ранее были доступны только узкому кругу «избранных». Легкость доступа к сокровищнице знаний создала обманчивое впечатление, что знания уже не нужно «добывать», а можно просто получать или даже «потреблять» (увы, но появление «продвинутых» технологий никак не изменило Homo Consumens). Таким образом, в Web 1.0 познание стало мыслиться как получение информации, сведений, фактов, узнавание чего-либо нового, ранее неизвестного и, соответственно, на первый план вышло понимание знания как обладания информацией, а сам Web 1.0 воспринимался чаще всего как цифровой аналог традиционной (бумажной) библиотеки.

Возможности Web 1.0 позволили «накормить» знаниями (информацией) основную массу пользователей, удовлетворив их потребность в познании. Это привело к актуализации новых потребностей, в частности потребности в самовыражении. Просто читать статьи (т. е. потреблять контент) интернет-пользователям XXI-го века показалось недостаточным, возникло желание участвовать в создании информационного наполнения Сети. А поскольку Интернет создавался людьми и для людей, то его разработчики осознали, что настало время эволюционного скачка в развитии Всемирной паутины, время изменения концепции взаимодействия с пользователями, где потребности (и даже просто прихоти) людей были бы поставлены во главу угла, – настало время Web 2.0.

Одновременно с этим происходит четкое осознание того, что информация и знания не могут быть полностью отождествлены. Это ярко проявилось в том, что концепция информационного общества была трансформирована в концепцию общества знания. В 1990-х годах появились публикации, позволяющие говорить об отделении концепции общества знания от теорий постиндустриализма

историческую ценность.

3 Следует отметить, что процесс «оцифровки» продолжается до сих пор. Ярким примером тому служит проект Google, получивший название Google Books и имеющий целью обеспечить всему миру доступ через Интернет к книжным знаниям за счет создания цифровых копий самых разных книг, в том числе и труднодоступных, эксклюзивных, представляющих

и информационного общества: «Труд наций» Р. Райха [11], «Посткапиталистическое общество» П. Друкера [12]; «Знание, труд, собственность» Н. Штера [13]. Однако в контексте нашего исследования трансформации концепции знания представляет интерес не столько содержание дискуссий относительно того, уходят ли в прошлое капитализм и индустриальное общество, наступает ли качественно новый этап их развития, сколько сам факт актуализации этих дискуссий, демонстрирующий демаркацию понятий «информация» и «знание», «информационное общество» и «общество знаний».

В это же время (мы имеем в виду последнее десятилетие прошлого века) в социологическом сообществе осознается насущная потребность в разработке методологии социального познания, адекватной зарождающейся социальной реальности: «Новая социальная реальность порождает новые механизмы человеческого взаимодействия и общения, принципиально изменяет взаимоотношение личности и социума и вызывает к жизни новую методологию социального познания, новые способы применения его результатов» [14, с. 71]. Поиски такой методологии происходили под лозунгом коммуникации. Труды Н. Лумана и Ю. Хабермаса завоевали широкое признание, и социологический дискурс наполнился размышлениями о роли коммуникации в современном обществе, о соотношении знания, информации и коммуникации. В результате утвердилась концепция коммуникативного общества, потеснив теории информационного общества и общества знаний.

Коммуникация превратилась в одну из главных человеческих ценностей, люди жаждали общения, а Интернет создавал все новые возможности для этого, что особенно явно проявилось на этапе Web 2.0.

Web 2.0 назвали социальным Интернетом, Интернетом для всех и еще Интернетом для чтения и написания собственных текстов («The Read-Write Web»). Его появление, как мы уже отметили, обусловлено, в первую очередь, изменением концепции взаимодействия с пользователями. Естественно, технологическое развитие также сыграло определенную роль в становлении Web 2.0, но не оно было ключевым фактором. Многие технологии, используемые в Web 2.0, существовали и в Web 1.0, однако не были задействованы в полной мере. Именно изменение парадигмы использования технологий явилось основой формирования Web 2.0 и направило развитие Интернета в русло «великого упрощения», упрощения не самих технологий, а их применения. В среде представителей компью-

терных наук произошел «переворот со знания», сложная компьютерная техника перестала рассматриваться как инструмент для избранных. Простые пользователи получили приоритетный статус, поскольку, в конце концов, оказалось, что именно они представляют собой то большинство, для которого вся эта техника работает.

В Web 2.0 пользователи стали «участниками» информационных процессов, «просьюмерами»⁴ («производителями-потребителями»), активно создающими контент (информационное наполнение сети Интернет), которым они к тому же стали охотно делиться с другими. Именно поэтому Web 2.0 получил название социального Интернета.

Тим О'Рейлли, автор термина «Web 2.0», поясняя сущность данного этапа развития Интернета, обозначил его как «контент, генерируемый пользователями» [18, с. 9], и «постоянно обновляющийся сервис, который становится тем лучше, чем больше людей его используют ... создавая эффект сети через «архитектуру участия», выходя за пределы «страничного» формата Web 1.0» [18].

К сервисам, воплотившим концепцию Web 2.0, относятся: блоги; торренты; самая известная интернет-энциклопедия – Википедия; Google с его широкими возможностями; RSS-ленты; разнообразные социальные сети; YouTube, дающий возможность обмена аудио- и видео-информацией; ucoz.ru- web-интерфейс для создания сайтов; сервисы совместного редактирования документов. Возможности этих сервисов обусловили специфические характеристики Web 2.0, отличающие его от предыдущих этапов развития Интернета:

- *соединение «многих со многими»* благодаря социальным сетям (в противовес соединению «одного с многими», как в Web 1.0);
- *общение*, представляющее ценность для всех его участников (получатели сообщений имеют возможность узнать что-то новое, а отправители – возможность самовыражения и удовлетворения от чувства собственной значимости);
- *«культ дилетанта»* – значимость экспертного знания серьезно поколеблена, работу профессионалов часто выполняют не

4 Понятие «просьюмер» (от «producer + consumer») введено Элвином Тоффлером в книге «Третья волна» (1980), где оно употребляется в контексте прогноза появления экономики, в которой исторически сложившийся разрыв между производителем и потребителем будет стираться. В настоящее время термин «просьюмер» активно используется в контексте исследований социальных аспектов эволюции Интернета (см., например, [15-17]).

имеющие необходимых навыков любители (ярким примером тому служит Википедия), полемика часто превращается в демагогию, культура – в поп-культуру, общение – в пустой «треп» (см. [19]);

– *краудсорсинг*⁵, ознаменовавший поворот к новым экономическим взаимоотношениям;

– *информационные системы, использующие коллективный разум*, так называемую мудрость толпы (см., например, [16; 17; 21; 22]).

Во что же трансформировалось понимание «знания» на этапе развития Интернета, называемому Web 2.0? Во-первых, знание стало рассматриваться сквозь призму коммуникации и общения, что актуализировало исследования роли дискурса и специфичности «жизненных миров» творцов знания (Н. Луман, Ю. Хабермас и др.). Во-вторых, знание стало рассматриваться как фактор воздействия на само себя, а трансформация, переживаемая современным миром, стала связываться с технологиями обработки информации и коммуникацией (М. Кастельс). Таким образом, знание и коммуникация стали мыслиться как неразрывно связанные понятия, что, в частности, способствовало обращению Ю. Хабермаса к концепции коммуникативного разума – intersubjectively organized модели идеального сообщества свободных индивидов, где единство разума проявляется во множестве его голосов.

Ю. Хабермас отмечал: «Содержащийся в словах разумный потенциал сплетен воедино с ресурсами всякий раз особенного жизненного мира. Поскольку жизненный мир берет на себя функцию накопителя ресурсов, он приобретает признаки интуитивного, по-настоящему точного, холистического знания, которое нельзя усложнить по собственному усмотрению, – в этом отношении оно не является «знанием» в буквальном смысле слова. Скорее, перед нами совокупность невысказанных предположений, солидаристских намерений и навыков, способствующих приобщению к социальной жизни, которая образует консервативный противовес рискованным последствиям процессов взаимопонимания, происходящих в рамках вербального выражения притязаний тех или иных намерений на значимость-значение. В качестве потенциала, из

5 Термин «краудсорсинг» образован от слов «crowd» («толпа») и «sourcing» («использование ресурсов»). Он появился в 2006 году для обозначения процесса вовлечения через компьютерные сети множества людей для совместной деятельности, генерации идей, решения общественно значимых задач силами множества добровольцев (см. [20]).

которого участники интеракций заимствуют свои высказывания, помогающие выработать консенсус, жизненный мир образует эквивалент всему тому, что философия субъекта считает достижениями синтеза и заслугой сознания» [20, с. 336].

Взгляды Ю. Хабермаса коррелируют с интерпретацией «знания» в контексте исследований так называемого распределенного познания⁶, проводимых апологетами искусственного интеллекта. На уровне основополагающих идей можно найти параллели между «коммуникативным разумом» (communicative reason) Хабермаса и понятием коллективного разума (collective intelligence), которое актуализировалось в Web 2.0 и приобрело ключевое значение в Web 3.0.

Ю. Хабермас подчеркивает: «... коммуникативный разум, несмотря на свой чисто процедурный, свободный от любого религиозного и метафизического содержания характер, непосредственно вовлечен в происходящий в обществе процесс; акт взаимопонимания начинает выполнять функции механизма координации действий. Совокупность коммуникативных действий подпитывается ресурсами жизненного мира и одновременно образует среду, воспроизводящую конкретные жизненные формы» [20, с. 326]. И далее: «... коммуникативный разум выражается в связующей силе межсубъектного взаимопонимания и взаимного признания, он описывает универсум коллективной формы жизни» [20, с. 334].

Таким образом, знание, рассматриваемое сквозь призму коммуникации, стало пониматься как ее результат, как человеческое соглашение относительно того, что можно признать знанием (и, соответственно, что нельзя признать таковым). В научном сообществе возник интерес к исследованиям процессов конструирования знаний в результате коммуникации (см., например, [24]), пришло осознание, что знания являются одновременно индивидуальными и коллективными. Однако толкование знания, ограниченное лишь коммуникативными аспектами, было бы заведомо ущербным, поскольку оно не учитывало объем знаний, которым обладают участники коммуникации⁷. Именно поэто-

6 «Распределенное познание» (distributed cognition) – один из терминов, используемых сторонниками идеи расширения познавательной активности за пределы индивидуального разума. Аналогичный смысл имеют термины «коллективный разум» и «мудрость толпы».

7 Понятно, что коммуникация, в которой участвуют лишь те, кто обладает нулевыми знаниями, способна породить только потоки пустословия, т. е. информационного шума, что никак не может способствовать генерированию новых знаний.

му Ю. Хабермас вводит понятие «жизненно-го мира»,⁸ а представители компьютерных наук, стремящиеся к формализации, обращаются к концепции коллективного разума, которая интегрирует в себе теории коммуникации, информации, распределенных вычислений, искусственного интеллекта и др. (см. [17; 16; 20-22; 25-26]).

Понятие «коллективный разум» используется достаточно давно. Его истоки можно проследить в трудах Э. Дюркгейма, В. И. Вернадского, Н. Н. Моисеева и других видных мыслителей. Так, Э. Дюркгейм полагал: «Совокупность верований и чувств, общих в среднем членам одного и того же общества, образует определенную систему, имеющую свою собственную жизнь; её можно назвать коллективным или общим сознанием» [27, с. 87]. В. И. Вернадский считал: «В биосфере существует великая геологическая, быть может, космическая сила, планетное действие которой обычно не принимается во внимание ... Эта сила есть разум человека, устремленная и организованная воля его как существа общественного» [28, с. 288]. Н. Н. Моисеев, обращал внимание на то, что Коллективный (Мировой, Общечеловеческий) Разум (Интеллект) является природным феноменом, имманентно присущим человеческому сообществу: «Коллективный Интеллект – это система, объединяющая людей информационными связями, благодаря которой им становятся доступными общие знания, общее понимание ситуации. В результате неизбежно возникает единое видение происходящего как основа для общих решений и действий. Коллективный Разум объективно становится неким инструментом, управляющим (целенаправляемым) действиями людей. Будучи вооруженным всеми техническими новшествами информационных технологий последних десятилетий, он приобрел поистине удивительное могущество» [29, с. 79-80].

Однако ассоциации коллективного разума с групповым сознанием или с панпсихизмом, «мировой душой» и некими сверхъестественными явлениями в настоящее ушли на второй план. Современное понимание коллективного разума обусловлено развитием компьютерных коммуникационных технологий и современных «цифровых» методов исследования. Коллективный разум – термин, которым в Web 2.0 стали обозначать генерирование нового знания из объединенных мнений не-

которой достаточно большой группы людей. При этом, как подчеркивает Дж. Шуровьски, «коллективный разум» ни в коей мере нельзя приравнивать к «общепринятому суждению» [22, с. 59]. Коллективный разум является эмерджентным свойством, возникающим в результате сотрудничества и конкуренции многих людей и проявляющимся как консенсус в принятии решений, как знание, порождаемое благодаря взаимодействию между данными, информацией, знаниями, содержащимися в головах отдельных людей, объединившихся для решения некоей проблемы. Таким образом, знание превращается в результат функционирования коллективного разума. При этом следует отметить, что на заре Web 2.0 роль Интернета сводилась прежде всего к обеспечению коммуникации между людьми и, соответственно, знание мыслилось как продукт *человеческого* коллективного разума. Однако в последние годы Интернет стал чем-то большим, нежели просто средством связи. Он превратился в источник знаний, собеседника, оппонента ... В результате появился новый вид коллективного разума, включающий в себя наряду с людьми электронных помощников (интеллектуальных агентов), искусственный интеллект которых равноправно с человеческим интеллектом участвует в генерировании нового знания. Сами же компьютерные интернет-технологии постепенно из помощников (способов) коммуникации превратились в естественный атрибут человеко-компьютерных систем, а коллективный разум (как полагают сотрудники Центра Коллективного Разума Массачусетского технологического института) – в «объединение подключенных к Интернету людей и компьютеров, которые в совокупности делают умные вещи» [30]. Формирование человеко-машинного разума явилось провозвестником нового этапа развития Интернета, получившим название Web 3.0.

Концепция Web 3.0 – интеллектуальной Всемирной паутины – пришла на смену концепции Web 2.0, когда недостатки последней перевесили ее достоинства. При этом необходимо отметить, что все недостатки Web 2.0 представляют собой оборотную сторону тех преимуществ, ради которых Web 2.0 разрабатывался. Основным из них является «зашумленность» Интернета, обусловленная «творческой деятельностью» большого числа непрофессионалов, берущихся писать о том, в чем они слабо разбираются, и в результате генерирующих информационный мусор.⁹ Нова Спивак, ак-

8 Понятие «жизненный мир» может трактоваться как ресурс знания для мышления, как пища для коллективного разума. В теории информации ему соответствуют объем и содержание информационного ресурса.

9 Примером тому являются многие из статей в Википедии, которые из-за попыток «улучшения» со-

тивно работающий над развитием сервисов Web 3.0, в этом контексте отмечал следующее: «Люди, интенсивно работающие со знаниями и информацией, уже ощущают рост информационных перегрузок в последние десять лет. С этим явно надо что-то делать, или в ближайшие годы мы все будем похоронены под собственной информацией». И далее, характеризуя специфику Web 3.0, он отмечал: «Web 3.0 развивается в направлении открытости и интеллектуальности, включает в себя семантические технологии, распределенные базы данных, обработку естественного языка, машинное обучение и рассуждения, а также автономных агентов» [31]. Таким образом, семантическая и интеллектуальная составляющие современного Интернета интегрируются в единое целое. Реальное развитие Всемирной паутины показало, что семантический Web и интеллектуальный Web сложно разделить на отдельные этапы (см. рис. 1).

В концепции Web 3.0, которая уже работает сегодня, заложен принципиально новый подход к обработке информации, представленной во Всемирной паутине. Он состоит в сочетании экспертного модерирования интернет-контента с «машинной» обработкой информации (т. е. использованием «умных» технологий, методов интеллектуального анализа данных). Другими словами, Web 3.0 предполагает объединение усилий профессионалов, экспертов в определенной области с возможностями современных интеллектуальных технологий. Кратко рассмотрим эти аспекты.

Эксперты и экспертное знание, значимость которых была почти сведена к нулю в «демократичном» Web 2.0, вновь приобретают значение. Качественный контент превращается в лозунг Web 3.0. При этом отнюдь не умаляется возможность всех пользователей участвовать в информационном наполнении Всемирной паутины. Просто в Web 3.0 это наполнение будет предварительно проходить экспертизу на адекватность. Это позволит избежать ситуации, когда дилетанты (пусть даже с самыми благими намерениями) искажают реальные факты. Кроме того, персонализация пре-

держания дилетантами превращаются из источника знаний в «свалку информационного мусора». Для изменения такой ситуации в немецком разделе Википедии в настоящее время введены ограничения на редактирование неопытными участниками качественных статей: как только публикация прошла экспертное тестирование и редакторскую правку ее закрывают от последующих изменений. В настоящее время дискутируется необходимость подобных нововведений в других Википедиях.

счет возможности тенденциозного освещения фактов анонимами. В Web 3.0 уже нельзя будет, скрывшись за ником и аватаром, транслировать в Сеть заведомую ложь.

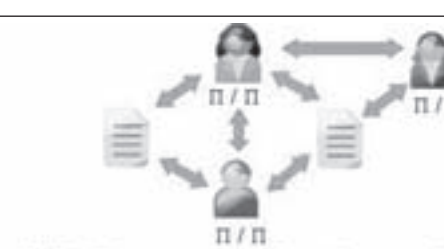
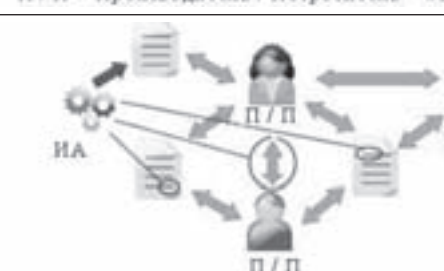
Что касается «умных технологий» (т. е. интеллектуальных агентов), то они вовсе не похожи на оруэлловскую думающую машину. Интеллектуальные агенты в настоящее время все активнее используются в современных компьютерах и поисковых системах Интернета, мы все уже давно пользуемся их услугами. Что же такое интеллектуальные агенты? Известно, что слово «агент» обозначает того, кто действует для кого-то или вместо кого-то. Соответственно, интеллектуальный агент представляет собой программу, самостоятельно выполняющую задание, указанное пользователем компьютера. Например, антивирусный агент, который после его установки на компьютере запускается автономно, в фоновом режиме. Он ищет и сам скачивает для себя обновления. Он «знает», когда в системе что-то меняется. Он действует самостоятельно, отправляя подозрительные файлы на карантин, или же сообщает пользователю о необходимости вмешаться в процесс. Такой агент ведет себя «разумно», освобождая человека от рутинных операций. «Разумность» или «интеллектуальность» в данном контексте понимается как способность приспосабливаться и обучаться с целью выполнения поставленной задачи, несмотря на заданный строгий алгоритм.

Web 3.0 с легкой руки Тима Бернерса-Ли часто называют «The Read-Write-Execute Web», подчеркивая, что в этой версии Интернета появляется новое свойство «execute» (в пер. с англ. – выполнять, осуществлять, доводить до конца). Это означает, что Web 3.0 в состоянии угадывать и самостоятельно осуществлять задуманное пользователем. Интернет стал «умным», поскольку в нем аккумулировано множество разнообразных интеллектуальных агентов, которые «понимают» информационные запросы пользователя и «исполняют» их. Для этого все данные переводятся в специальный формат, чтобы быть доступными не только для людей (естественный язык), но и понятными для программных агентов, которые служат помощниками пользователей в поиске, фильтрации и классификации информации.

В данном контексте нельзя не вспомнить труды Бруно Латура, который задолго до появления Web 3.0 осознал необходимость включения в фокус внимания социологов *нечеловеков (non-humans)*, влияющих на

Таблица 1

Эволюция Интернета и трансформация концепции «знание»

Этап эволюции Всемирной паутины	Визуальное сравнение Web 1.0, Web 2.0 и Web 3.0 по критерию взаимодействия с пользователями.	Понимание сущности знания	Концепции современного общества
Web 1.0 «The read-only Web»	 Производитель → Потребитель	Знание как информация, осведомленность о чем-либо	Информационное общество Общество знания
Web 2.0 «The read-write Web»	 П / П = Производитель / Потребитель = «Консьюмер»	Знание как результат коммуникации Знание как продукт коллективного (человеческого) разума	Коммуникативное общество
Web 3.0 «The read-write-execute Web»	 П / П = Производитель / Потребитель = «Консьюмер» ИА – интеллектуальный агент	Знание как продукт коллективного (человеко-машинного) разума	Общество мудрости?!

людей, их социальные отношения и даже способствующих появлению новых видов социальности. Так, рассуждая о том, чего же не хватает современной социологии, Латур писал: «... наши социальные отношения определяются, главным образом, тем, что безмолвно предписывается нам нечеловеками. Знание, мораль, профессиональное мастерство, принуждение, общительность являются качеством не людей, но людей, сопровождаемых целой свитой делегированных персонажей. Поскольку каждый из этих делегатов формирует связность какой-то части нашего социального мира, это означает, что изучение социальных отношений невозможно, если не принимать во внимание нечеловеков» [32, с. 19]. Эти рассуждения служат обоснованием вывода, что современной социологии «к обычным людям необходимо добавить теперь живой, очаровательный, благородный... обычный механизм» [32, с. 19]. Этот взгляд на социальные отношения приобретает особую актуальность в технотронную эпоху, эпоху компьютеров и Интернета, когда «обычные механизмы» приобрели «интеллектуальные» свойства.

Сегодня все большую популярность приобретают интеллектуальные агенты, добы-

вающие информацию в недрах Интернета (data mining agent). От них зависит, что именно (т.е. какие знания) станет основой для наших дальнейших рассуждений. Интеллектуальные агенты играют все более важную роль в процессе принятия коллективных решений и постепенно становятся незаменимым элементом коллективного разума, в связи с чем знание, генерируемое людьми с использованием Интернета, превращается в продукт коллективного **человеко-машинного** разума.

Резюмируя наше исследование трансформации концепции «знание» в эпоху Интернета, представим его результат в сжатом виде (см. табл. 1).

Мы постарались провести параллели между изменениями самого Интернета, трансформацией концепции знания и метаморфозами теорий информационного общества. Следует подчеркнуть, что изменения в трактовке сущности знания достаточно выражены коррелируют с определенными этапами развития Всемирной паутины, обозначенными ее автором Т. Бернерсом-Ли как «The read-only Web», «The read-write Web» и «The read-write-execute Web». Однако концепции информационного обще-

ства не вполне укладываются в эту временную шкалу, поскольку они появились до возникновения Интернета и сосуществуют практически одновременно. Несмотря на это, мы полагаем, что тенденция перехода на все более высокие уровни информационной иерархии¹⁰ прослеживается достаточно четко: информация = знания = мудрость; информационное общество = общество знания = общество мудрости.

Интернет в настоящее время является аккумулятором культурного наследия человечества, хранилищем знаний. Однако он отличается от всех существовавших ранее источников знаний. Интернет не просто библиотека, поскольку он динамичен и интеллектуален. Интернет не только хранит информационные ресурсы, он «рекомендует» их нам в зависимости от наших предпочтений, хранимых в Сети в виде «цифровых следов», оставленных нами в процессе путешествий по сайтам. Интернет «помнит» нас, анализирует нас, «знает» наши вкусы и сферы интереса. Поэтому, являясь инструментом нашего познания, он одновременно становится и «соавтором» генерируемых нами знаний. Таким образом, знание, получаемое с использованием Интернета, является продуктом человеко-машинного разума, где интеллектуальные агенты играют немаловажную роль.

Знание длительное время рассматривалось как венец информационной иерархии, однако несостоятельность данного взгляда становится очевидной, если сфокусировать внимание на множестве примеров применения знаний с целью достижения сиюминутной выгоды, которая в перспективе оборачивается катастрофами в общечеловеческом масштабе. Знания, как и технологии (компьюте-

ры, Интернет и др.), сами по себе не являются ни «добрými», ни «злыми». Они становятся таковыми в зависимости от цели, с которой их используют люди. Даже «умные» технологии, которые самостоятельно, «разумно» выполняют возложенные на них функции, все-таки подчиняются человеку, поскольку именно он определяет то, что эти технологии будут делать. Сегодня, когда знания доступны всем, когда «интеллектуальный» Интернет и «умные» компьютеры берут на себя все больше и больше когнитивных функций, ранее считавшихся прерогативой человека, на первый план выходят духовные и моральные императивы, задающие ограничительные рамки использования имеющихся знаний и технологических новшеств.

В заключение хотелось бы сказать несколько слов относительно того, что привносит в социологию появление знаний, являющихся порождением взаимодействия людей и Интернета. Во-первых, новые методы получения знаний – цифровые методы, которые являются не просто модификацией существовавших ранее методов социологических исследований, перенесенных из оффлайна в онлайн, а возникли в настоящее время, когда «... мы вступили в новую фазу, в которой интернет-активность не обязательно должна изучаться как нечто категорически отличное от реальности» [37]. Во-вторых, осознание того, что знание не является ни венцом информационной иерархии, ни конечной целью человека и/или человечества. Знание – хотя и необходимый, но только компонент мудрости. Это актуализирует анализ эвристического потенциала концепции общества мудрости, которая позволяет увидеть новые ракурсы решения гоббсовской проблемы порядка.

Литература

1. Кислова О. Н. Концепция знания: взгляд с позиций интеллектуального анализа данных / О. Н. Кислова // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків : видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 35 – 44.
2. Weinberger D. Too Big to Know: Rethinking Knowledge Now That the Facts Aren't the Facts, Experts Are Everywhere, and the Smartest Person in the Room Is the Room / David Weinberger. – NY : Basic Books, 2012. – 256 p.
3. Иванов Д. В. Феномен компьютеризации как социологическая проблема [Электронный ресурс] / Д. В. Иванов // Проблемы теоретической социологии. – Вып. 3. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2000. – Режим доступа : <http://hq.soc.pu.ru/publications/pts/divanov.html>.
4. Силаева В. Л. Интернет как социальный феномен [Электронный ресурс] / В. Л. Силаева // Социологические исследования – 2008. – № 11. – С. 101 – 107. – Режим доступа : http://www.isras.ru/files/File/Socis/2008-11/Silaeva_14.pdf.
5. Коноплицкий С. Интернет как предмет социологического анализа [Электронный ресурс] / С. Коноплицкий // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – №3. – С. 186 – 193. – Режим доступа : http://ecsocman.hse.ru/data/094/784/1219/10_Konoplitsky.pdf.
6. Berners-Lee T. Weaving the Web The original design and ultimate destiny of the World Wide Web, by its inventor / Tim Berners-Lee with Mark Fischetti. – San Francisco : HarperSanFrancisco, 1999. – 272 p.
7. Raffl C. The Web as Techno-social System: The Emergence of Web 3.0. [Electronic resource] / Celina Raffl, Wolfgang Hofkirchner, Christian Fuchs, Matthias Schafranek // Cybernetics and Systems. Proceedings of the Nineteenth European Meeting on Cybernetics and Systems Research, organized by the Austrian Society for Cybernetic Studies,

¹⁰ Мы имеем в виду информационную иерархию, представленную моделью DIKW («Data, Information, Knowledge, Wisdom»).

- held at the University of Vienna, 25-28 March 2008, Austrian Society for Cybernetic Studies, 2008. – P. 604 – 609. – Mode of access : <http://icts.sbg.ac.at/media/pdf/pdf1580.pdf>.
8. Spivack N. The Evolution of the Web: Past, Present, Future [Electronic resource] / Nova Spivack. – Mode of access : <http://www.novaspivack.com/uncategorized/the-evolution-of-the-web-past-present-future>.
 9. Корнев С. «Сетевая литература» и завершение постмодернизма: Интернет как место обитания литературы [Электронный ресурс] / С. Корнев // Новое литературное обозрение. – 1998. – №32. – С. 29 – 47. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nlo/1998/32/korn.html>.
 10. Генис А. А. Гипертекст – машина реальности / А. А. Генис // Иностранная литература. – 1994. – № 5. – С. 248 – 249.
 11. Reich R. The work of nations. Preparing ourselves for 21st century capitalism / Robert B. Reich. – NY : Simon & Schuster, 1991. – 336 p.
 12. Drucker P. F. Post-capitalist society / Peter F. Drucker. – Oxford : Butterworth-Heinemann, 1993. – 240 p.
 13. Stehr N. Wissen, Arbeit und Eigentum. Zur Theorie von Wissensgesellschaften / Nico Stehr. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994. – 622 s.
 14. Бакиров В. С. Социальное познание на пороге постиндустриального мира [Электронный ресурс] / Виль Бакиров // Общественные науки и современность. – 1993. – №1. – С. 68-77. – Режим доступа : <http://admin.smolensk.ru/vic/images/referat/27fguk.pdf>.
 15. Fuchs C. Social Software and Web 2.0: Their Sociological Foundations and Implications [Electronic resource] / Christian Fuchs // Handbook of research on Web 2.0, 3.0, and X.0 : technologies, business, and social applications / San Murugesan, editor. – New York : Hershey, 2010. – P. 764-789. – Mode of access : <http://fuchs.uti.at/wp-content/uploads/2009/12/Web2.pdf>.
 16. Фингар П. DOT.CLOUD: Облачные вычисления – бизнес-платформа XXI века [Электронный ресурс] / Питер Фингар; пер. с англ. Захаров А. В. – М. : Акварариновая Книга, 2011 – 256 с. – Режим доступа : vmg.pp.ua/books/.../Cloud%20Computing/DOT.CLOUD.pdf.
 17. Сегаран Т. Программируем коллективный разум [Электронный ресурс] / Тоби Сегаран. – Пер. с англ. А. Слинкина. – СПб: Символ-Плюс, 2008. – 368 с. – Режим доступа : book.uz/wp-content/uploads/2010/10/kol_razum.pdf.
 18. O'Reilly T. Web 2.0: Compact definition [Electronic resource] / Tim O'Reilly // O'Reilly RADAR. – Mode of access : <http://radar.oreilly.com/2005/10/web-20-compact-definition.html>.
 19. Keen A. The Cult of the Amateur : How Today's Internet is Killing Our Culture / Andrew Keen. – NY : Doubleday, 2007. – 240 p.
 20. Хау Дж. Краудсорсинг. Коллективный разум как инструмент развития бизнеса / Джефф Хау. – М. : Альпина Паблишер, 2012. – 296 с.
 21. Ослон А. А. Апология умной толпы [Электронный ресурс] / Александр Анатольевич Ослон // Независимая газета. – 2012.02.28. – Режим доступа : http://www.ng.ru/scenario/2012-02-28/9_apologia.html.
 22. Шуровьески Дж. Мудрость толпы. Почему вместе мы умнее, чем поодиночке, и как коллективный разум формирует бизнес, экономику, общество и государство / Джеймс Шуровьески; пер. с англ. В. Н. Логвинова. – М. : Вильямс, 2007. – 304 с.
 23. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне [Электронный ресурс] / Юрген Хабермас; пер. с нем. М. М. Беляева, К. В. Костина, Е. Л. Петренко, И. В. Розанова, Г. М. Северской. – М. : «Весь Мир», 2003. – 416 с. – Режим доступа : <http://gendocs.ru/v35065/?download=1>.
 24. Кирилюк Л. Г. Коммуникация как способ конструирования знания [Электронный ресурс] / Кирилюк Лариса Гавриловна // Сайт Центра проблем развития образования Белорусского государственного университета. – Режим доступа : <http://www.edc.bsu.by/tekst/alm2/kiriluk.htm>.
 25. Levy P. Collective Intelligence: Mankind's Emerging World in Cyberspace / Pierre Levy. – Cambridge : Perseus Books, 1999. – 312 p.
 26. Szuba T. M. Computational Collective Intelligence / Tadeusz M. Szuba. – NY : Wiley-Interscience, 2001. – 424 p.
 27. Дюргейм Э. О разделении общественного труда / Эмиль Дюргейм; пер. с фр. А. Б. Гофмана. М. : Канон, 1996. – 432 с.
 28. Вернадский В. И. Автотрофность человечества [Электронный ресурс] / В. И. Вернадский // Русский космизм: Антология философской мысли. – М. : Педагогика-Пресс, 1993. – С. 288 – 303. – Режим доступа : <http://www.nbu.gov.ua/nsu/vernadsky/avchel.html>.
 29. Моисеев Н. Н. Судьба цивилизации. Путь разума / Н. Н. Моисеев. – М. : Яз. рус. культуры, 2000. – 223 с.
 30. Malone T. W. What is collective intelligence and what will we do about it? [Electronic resource] / Thomas W. Malone // MIT Center for Collective Intelligence. – Mode of access : <http://cci.mit.edu/about/MaloneLaunchRemarks.html>.
 31. Spivack N. Web 3.0: The Third Generation Web is Coming [Electronic resource] / Nova Spivack. – Mode of access : <http://lifeboat.com/ex/web.3.0>.
 32. Латур Б. Где недостающая масса? Социология одной двери [Электронный ресурс] / Бруно Латур. – Режим доступа : <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/downloads/50-MISSING-MASSSES-RUSS.pdf>.
 33. Pantzar E. Knowledge and wisdom in the information society [Electronic resource] / Eero Pantzar // Foresight. – 2000. – Vol. 2. – Iss. 2. – P. 230 – 236. – Mode of access : <http://www.emeraldinsight.com/journals.htm?articleid=874089>.
 34. Dalal . Wisdom Networks: Towards a Wisdom-Based Society [Electronic resource] / Nikunj Dalal // The Open Knowledge Society. A Computer Science and Information Systems Manifesto Communications in Computer and Information Science. – 2008. – Vol. 19. – P. 11-18. – Mode of access: http://rd.springer.com/chapter/10.1007/978-3-540-87783-7_2#page-1.
 35. Самостроенко Г. М. Переход к обществу мудрости: проблемы и перспективы [Электронный ресурс] / Г. М. Самостроенко, Г. Я. Узилевский, А. С. Харитонов. – Орел, 2010. – 70 с. – Режим доступа : http://umc.gu-unpk.ru/umc/arhiv/2010/2/samostroenko_uzilevsky_haritonov.pdf.
 36. Общество мудрости: истоки, потенциал и возможности формирования : монография [Электронный ресурс] / Под ред. Г. Я. Узилевского, А. А. Харченко. – Орел : ОРАГС, 2011. – 276 с. – Режим доступа : <http://uzilevsky.orags.org/docs/Usilevskiy15.pdf>.
 37. Latour B. From Digital Methods to Digital Ontologies [Electronic resource] / Bruno Latour, Richard Rogers // CSISP Online. – Mode of access : <http://www.csisponline.net/2012/03/12/from-digital-methods-to-digital-ontologies-bruno-latour-and-richard-rogers-at-csisp>.

УДК 316.74:80

Микола Гоманюк*кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Чорноморського державного університету імені Петра Могили***Mykola Homanyuk***Ph.D. in Sociology, Associate Professor, Department of Sociology at Petro Mohyla Black Sea State University*

СОЦІАЛЬНО-ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ВАРІАНТУ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНІ

Політичні зміни в Україні призвели до змін у мовному просторі, в тому числі й російськомовному. Російська мова в Україні та російська мова в Російській Федерації розвиваються в напрямку формування російського та українського варіантів цієї мови. У статті представлений аналіз окремих прикладів, що вказують на виникнення нового соціолінгвістичного та соціально-політичного феномену сучасного українського суспільства.

Ключові слова: український варіант російської мови, соціально-комунікативна система, політичні зміни.

Political changes in Ukraine have led to changes in the linguistic space, particularly in that its part that is related to the Russian language. The Russian language in Ukraine and the Russian language in the Russian Federation are gradually separating from each other towards formation of 'Russian Russian' and 'Ukrainian Russian' versions. The article provides analysis of social and political examples being an evidence of appearance and development of a new social and linguistic and social and political phenomenon in the Ukrainian society.

Keywords: Ukrainian variant of Russian language, social-communication system, political changes.

Политические изменения в Украине привели к изменениям в языковом пространстве, в том числе и русскоязычном. Русский язык в Украине и русский язык в Российской Федерации развиваются в направлении формирования русского и украинского вариантов этого языка. В статье приведен анализ отдельных социально-политических примеров, указывающих на возникновение нового социолінгвістического и социально-политического феномена современного украинского общества.

Ключевые слова: украинский вариант русского языка, социально-коммуникативная система, политические изменения.

Протягом існування незалежної української держави мовна проблема залишалася «болючим питанням» української політики. Поки державні діячі та партійні ватажки сперечалися про доречність і соціально-політичні наслідки зміни статусу російської мови, сам об'єкт дискусії невпинно змінювався, набував таких рис, що дають підстави говорити про виникнення українського варіанту російської мови. Проте, якщо зараз факт існування «American

English» або аргентинського та чилійського варіанту іспанської мови не викликає сумнівів, то словосполучення «українська російська» або «український варіант російської мови» як в українському науковому дискурсі, так і в інформаційному просторі зустрічається доволі рідко.

Дослідження цього соціально-лінгвістичного феномену є перспективним як з наукової точки зору (оскільки в цьому випадку дослідник може безпосередньо спостерігати на-

родження нової соціально-лінгвістичної системи), так і з точки зору практики, оскільки результати дослідження могли б дати можливість вийти з глухого кута, яким стало мовне питання в сучасному українському суспільно-політичному житті.

Коло соціолінгвістичних методів досліджень концентрується навколо різних впливів соціального середовища на мову та мовну поведінку людей. В соціолінгвістиці широко використовується результати спостережень, аналіз письмових джерел, масові опитування, які дозволяють встановити соціальну обумовленість мови, різних мовних явищ, змін у мовному середовищі [1]. Аналізуючи варіативність мови, соціолінгвістика намагається встановити соціальні детермінанти використання того чи іншого варіанту мови.

Проблемам особливостей розвитку і функціонування російської мови в Україні (УРСР), інтерференції української та російської мов тощо приділялося чимало уваги у філологічній науці ще за радянських часів. Широко відомими у цій сфері є праці І. Білодіда, Г. Їжакевич, Т. Чорторизької. Красномовними є назви їхніх найбільш відомих праць: «Культура російського мовлення на Україні», «Розвиток національно-російської двомовності», «Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу» тощо [2, 8].

Питаннями варіативності російської мови безпосередньо в незалежній Україні займалися вчені як України, так і Росії. У сучасній українській науці проблема лінгвістичного статусу російської мови в Україні привертає увагу переважно вчених-мовознавців (цей дискурс заслуговує окремого соціологічного та політологічного аналізу). На даний момент в Україні функціонує декілька наукових мереж, що відстоюють протилежні позиції в цьому питанні. Група прибічників (активних і поміркованих) «українського варіанту російської мови» складається переважно з кримських учених – О. Рудякова, Ю. Дорофєєва, Л. Москаленко та ін. [4, 10, 13]. Позицію кримських учених активно критикують такі науковці, як Є. Степанов, Є. Тітаренко, Л. Бессонова та ін. [15, 16, 17], які відстоюють статус регіолекту (територіального койне)¹ російської мови в Україні. Прихильники українського койне російської мови, наприклад Є. Степанов, займають

також активну політичну позицію, звинувачуючи представників кримської групи у «сецесіонізмі² в етномовному середовищі», тобто намірах опосередковано заявити про виділення нової нації зі складу російської шляхом виокремлення національного варіанту мови [15].

Прибічники вищевказаних ідей мають як однодумців, так і опонентів серед філологів у Росії та інших країнах СНД. До прихильників російської як полінаціональної мови, тобто такої, «що має декілька центрів розвитку, в яких формуються національні варіанти з власними нормами, власними мовними процесами і з рівноправним статусом» [7], можна віднести казахського вченого Є. Журавльову, російського О. Ровнову та ін. [7, 10, 15].

У наведених працях перелічених учених чимало уваги приділяється соціальним та політичним факторам впливу на російську мову в Україні, проте увага в них переважно зосереджена саме на мовознавчих аспектах функціонування мови (мов). У їхніх працях бракує ґрунтового аналізу соціально-політичних чинників виникнення, існування та розвитку українського варіанту російської мови.

Метою статті є аналіз проявів, що вказують на наявність процесів виникнення та розвитку нового соціально-лінгвістичного і соціально-політичного феномену сучасного українського суспільства – «української російської мови», а також обґрунтування соціальної ролі цього варіанту російської мови у суспільному житті України.

Після проголошення незалежності в колишніх республіках СРСР почали формуватися власні, окремі «мовні спільноти – сукупності людей, об'єднаних спільними соціальними, економічними, політичними та культурними зв'язками, що виконують у повсякденному житті безпосередні та опосередковані контакти один з одним та з різними соціальними інститутами за допомогою однієї або різних мов, розповсюджених у цій спільноті» [1].

Подальший політичний та адміністративний розвиток новоутворених республік характеризувався розходженням з радянським взірцем у напрямку формування власної соціально-політичної та адміністративної структури. Це призвело до того, що російська мова на початку ХХІ ст. опини-

1 Сутність регіонального (територіального) койне полягає в тому, що воно, маючи одну мовну базу, слугує різним діалектним і/або національним групам, що разом проживають на обмеженій території, в якості загального вербального засобу комунікації [16].

2 Сецесіонізм найчастіше трактується як політичний рух, спрямований на вихід частини території держави з її складу (сецесію) з метою формування нової незалежної держави або приєднання до вже існуючої. У більш ширшому сенсі сецесіонізм розуміється як відділення і утворення нового і в інших сферах соціального життя.

лася в достатньо різних соціально-політичних умовах передусім в Росії, Україні, Білорусі, Казахстані та Молдові³ (включаючи Придністровську Молдавську республіку), що не могло не позначитися на її існуванні. І хоча полінаціональний⁴ характер російської мови тільки починає вивчатися і ще не є загальноприйнятим, соціально-політичні умови існування російської мови свідчать про рух у напрямку формування національних варіантів російської мови. Адже саме спільність суспільного життя є основним фактором формування мовних спільнот і, відповідно, мов. Про це говорить хоча б відповідний дискурс серед мовознавців на теренах СНД [10, 15]. Як свідчать наведені нижче лінгвістичні приклади, в Україні триває процес формування соціально-комунікативної системи, що складається з кодів та субкодів даного мовного середовища і знаходиться з ним у відповідних функціональних відносинах. Функціональні відносини між компонентами соціально-комунікативної системи на тому чи іншому етапі формують мовну ситуацію, що є характерною для цієї спільноти.

Наведемо деякі приклади, що характеризують соціально-комунікативну систему в Україні. Важко уявити сучасне політичне життя і, відповідно, сучасну українську політичну мову без словосполучення «територіальна громада», в тому числі у російській вимові та написанні. Дослівний переклад має певні труднощі – перекладати його як «территориальная община» було б неправильно, через те, що слово «община» має зовсім інші історичні і, відповідно, соціально-політичні конотації. У результаті словосполучення «территориальная громада» прижилося в «українській російській» мові в оригінальному вигляді й ні у кого не викликає нарікань, оскільки воно виконує конкретні комунікативні функції.

Аналогічною є ситуація зі словосполученням «городской голова». Воно широко вживається в сучасній «українській російській» мові, і його використання є нормативним, у тому числі в офіційних документах чи ви-

ступах громадських лідерів. Сьогодні тільки в Україні мера міста іменують «міським головою» (в Росії посада міського (городского) голови зникла у 1917 р. і відновилася в сучасній Росії у терміні «председатель»).

Іншим прикладом таких політичних та адміністративних кодів є сфера вжитку акронімів. Вживання акронімів, утворених від словосполучень іноземного походження, в російській та українських мовах має дві традиції. Частина їх перекладається, і акронім вживається вже після перекладу назви відповідної інституції, державного утворення тощо, наприклад, ООН, ЄС, США, а частина вживається після транслітерації, наприклад, НАТО, ЮНЕСКО, ОПЕК. Для «української російської» характерним є вживання акронімів, які відносяться до українських соціально-політичних інституцій у другий з цих способів – шляхом «транслітерації» з української кирилиці на російську. Говорячи про ЦВК (Центральна виборча комісія) або КВУ (Комітет виборців України) носій «української російської», швидше за все, не буде вживати властиві акроніми ЦИК (Центральная избирательная комиссия) чи КИУ (Комитет избирателей Украины). Ці політичні назви набувають характеристик власних імен у новій мовній системі і призводять до виникнення похідних слів – «кавеушник», «цефекашний» тощо.

Внаслідок соціальних змін суттєві лінгвістичні зсуви відбуваються в окремих сферах суспільного життя. В Радянському Союзі наукова термінологія, зокрема природнича, у російській і українських мовах розвивалася (окрім часів радянської політики «коренізації» у 1920-х роках) за єдиним взірцем, тому фонетично вона майже збігалася (принаймні, мала спільні корені). Проте приклад хімічної науки свідчить, що після проголошення незалежності шляхи української та російської хімічної термінології дещо розійшлися. Прийнятий у 1995 році новий стандарт вживання назв хімічних елементів і простих речовин вилучив з обігу традиційні українські назви хімічних елементів (не простих речовин!) – водень, кисень, азот, миш'як тощо та запровадив латинізовані назви – відповідно, гідроген, оксисен, нітроген, арсен [5]. Нові назви хімічних елементів на території України перейшли в «українську російську» хімічну мову і стали частиною загальної української соціально-комунікативної системи, відповідно, залишившись без змін у «російській російській» хімічній мові.

Тенденції соціально-політичного розвитку говорять про те, що спеціалізовані

3 Комп'ютерна програма Microsoft Word пропонує користувачам 18 варіантів англійської мови (від англійська (Індія) до англійська (Ямайка)), 20 варіантів іспанської, 6 – китайської, 5 – сербської, 2 – італійської, 2 – португальської і 2 – російської мов (російська (Росія) і російська (Молдова)). Чомусь саме молдавський варіант російської мови видався програмістам компанії Microsoft найбільш відмінним від «російської російської».

4 Полінаціональною називають мову, яка усвідомлюється і використовується декількома націями як національна [16]. Наприклад, англійська, німецька, французька, суахілі, португальська, арабська, іспанська тощо.

словники швидше за все будуть розвиватися у бік термінологічного розходження, що згодом призведе до розходження між російською мовою в Україні та і російською мовою в Росії.

Подібні зсуви відбуваються і в інших вимірах. Прикладом може бути прийменник «в» по відношенню до України. Вираз «в Україні» став граматичною ознакою демократизації суспільства в СРСР у 80-х роках ХХ сторіччя. Вживання «в» і «на» по відношенню до України до граматичних норм має опосередковане відношення, вибір відповідного прийменника носить, на нашу думку, виключно політичний характер. Для сучасної «російської російської» мови (принаймні тієї, що вживається у ЗМІ) властивим є вираз «на Україне», що відбиває ставлення до України, як до території, що є або була інтегральною частиною цілого. Для «української російської» нормою є «в Україне», що відбиває ставлення до України як до незалежної держави.

Звичайно, варіативність російської мови в Україні проявляється не тільки у сфері політико-адміністративної термінології. Існує багато лексичних, фразеологічних, фонетичних та інших прикладів зі сфери повсякденного життя. Цим питанням приділено чимало уваги в працях мовознавців. Але тут ми зустрічаємося ще з одним соціолінгвістичним феноменом – просторіччям, діалектами, народно-розмовною мовою, тобто усною некодифікованою сферою загальнонаціональної мовної комунікації.

Слабкість дискурсу «української російської» в Україні може пояснюватися «конкуренцією» з «суржиком» – формою української/російської мови, що існує на принципах індивідуального порушення мовних засад внаслідок довгострокової україно-російської мовної інтерференції, що передбачає множинні порушення норм. Це «протистояння» ускладнюється тим, що, незважаючи на те, що сфера вживання «суржику» обмежується переважно сімейними та побутовими ситуаціями, «суржик» протягом останніх двох десятиліть рухається у бік визнання, принаймні, в художній літературі та сучасному театрі. Якщо у те, що «українська російська» є, мало хто вірить, то існування суржику на форумах ніхто не заперече. Нині суржиком «балакають» вже не тільки на селі, суржиком співають, пишуть популярні книжки, серед яких твори Лєся Подерев'янського, Б. Жолдака та ін., створюють п'єси, які ставлять як в Україні, так і за кордоном (Н. Ворожбит, Д. Гумений), а про головного героя А. Данилка годі й говорити [6, 12].

Суржик або «українська російська»? Навколо цього питання точилася найбільш розгорнута дискусія (на 26 сторінок!) на одному з найбільш потужних лінгвістичних інтернет-форумів [14]. Один з авторів зазначив, що «суржиком» у більшості випадків називають варіант мови, що несе в собі не тільки великі обсяги як української, так і російської лексики, а також чимало лексики, не характерної для літературної норми обох мов. А «російська мова України – це принципово інше явище. В цьому випадку мова йде про ту форму, якої російська мова набуває в Україні, отримуючи специфічні елементи лексики і граматики, а також фонетики, залишаючись при цьому російською мовою», – пише один з дискутантів [14].

На відміну від суржику, розвиток «української російської» мови відбувається і відбуватиметься внаслідок соціально-політичних змін, про що свідчать наведені вище приклади. Саме політичні, адміністративні, культурні (у широкому сенсі слова) зміни, а не мовна інтерференція підготовуватиме його словникову і нормативну базу.

Наразі існування «української російської» мови не вважається за загальноприйнятий факт як у науковому середовищі, так і серед широкого загалу. Принаймні в електронному інформаційному просторі, що вирізняється своєю гнучкістю, його існування підтверджується лише в поодиноких публікаціях і то виключно гіпотетично. Проте факт того, що одна з публікацій на цю тему [11] була одразу передрукована у низці інтернет-видань, свідчить про те, що до появи цього феномену українське суспільство є фактично підготовленим. Натомість чергова публікація на цю тему (вже у друкованих ЗМІ) [3] викликала жваву дискусію, в якій вже представники національно орієнтованої інтелігенції зайняли критичну позицію [9], часто вбачаючи у прихильниках «української російської» мови «п'яту колону». Тобто, незважаючи на факти заперечення існування «української російської», сам дискурс існує, і він розвивається передусім у політичній площині.

Соціальна зумовленість будь-якої мови є незаперечним фактом. Враховуючи те, що соціальне-політичне життя як в Україні, так і в мовній метрополії (відносно рідної мови майже половини українців) – Росії, не стоїть на місці, відмінності у соціально-комунікативних системах обох держав будуть тільки накопичуватися. Відомо, що темпи мовного розвитку суттєво відстають від темпів розвитку суспільства [1], проте вже зараз є підстави говорити, що одним з на-

прямків розвитку російської мови в Україні є розвиток у бік створення українського варіанту російської мови. Звичайно, визнання існування «української російської» на певному етапі може стати суто політичним питанням, зрештою більшість модерних мов пережили цей етап.

«Українська російська» мова може мати значний соціально-політичний потенціал. Передусім, на нашу думку, її існування дозволяє уникнути ситуації жорстокого протиставлення: або українська, або російська. Попри нарікання як з боку націоналістично налаштованих сил, так і з боку прихильни-

ків російського вектору розвитку України, «українська російська» мова може бути національним продуктом. Звідси підтримка «української російської» мови, «української російської» літератури, освіти «українською російською» тощо не буде означати підтримки мови і, відповідно, політики сусідньої держави. Зрозуміло, що така постановка питання є полемічною і потребує подальшого поглибленого вивчення, що набуває особливої актуальності в умовах прийняття мовного закону, який викликав далеко не однозначну реакцію української громадськості.

Література

1. Беликов В. И. Социоллингвистика : учебник [для студ. вузов] / В. И. Беликов, Л. П. Крысин. – М. : Рос. гос. гуманитарн.ун-т, 2001. – 439 с.
2. Белодед И. К. Русский язык как источник обогащения языков народов СССР / И. К. Белодед, Г. П. Ижакевич, Т. К. Черторижская. – К. : Радянська школа, 1978. – 182 с.
3. Гоманюк М. Ukrainian Russian / Микола Гоманюк // Український тиждень. – №5. – 30 листопада 2007 р. – С. 24–25
4. Дорофеев Ю. В. Национальные варианты русского языка / Ю. В. Дорофеев // Лингво-дидактика. Социоллингвистика. Языки мира. К 90-летию со дня рождения академика И. Ф. Протченко / Учреждение Российской академии наук, Институт языкознания РАН. – М. : Сов. писатель, 2008. – С. 101–115.
5. Елементи хімічні та речовини прості. Терміни та визначення основних понять. Умовні позначення: ДСТУ 2439-94. [Чинний від 1995-01-01]. – К. : Державний комітет стандартизації, метрології та сертифікації України, 1995. – С. 19 – (Національний стандарт України).
6. Жолдак Б. Антиклімакс : [оповідання] / Богдан Жолдак. – К. : Факт, 2001. – 208 с.
7. Журавлева Е. А. Вариативность как основной признак мировых языков / Е. А. Журавлева // Георусистика. Первое приближение : сб. науч. ст. / под ред. А. Н. Рудякова. – Симферополь : Антиква, 2010. – С. 29–39.
8. Іжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу / Г. П. Іжакевич. – К. : Наукова думка, 1969. – 303 с.
9. Масенко Л. Асиміляційний ланцюг // Український тиждень. – № 6. – 7 грудня 2007 р. – С. 29.
10. Москаленко Л. С. Русско-украинская интерференция и проблемы языкового варьирования / Л. С. Москаленко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Мовознавство». – 2011. – Вип. 17. Т. 2. – С. 36–42.
11. Пасюта С. Украинский русский язык? [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.experts.in.ua/inform/smi/detail.php?ID=16720>. – Назва з екрану.
12. Подерев'янський Л. Герой нашого часу : [п'єси]. – Львів : Кальварія, 2000. – 165 с.
13. Рудяков А. Н. Георусистика – русистика XXI века / А. Н. Рудяков // Георусистика. Первое приближение : сб. науч. ст. / под ред. А. Н. Рудякова. – Симферополь : Антиква, 2010. – С. 8–21.
14. Русский язык. Диалектология. [Електронний ресурс]: Лингвистический форум. – Режим доступа : <http://lingvoforum.net/index.php/board,402.50.html>. – Заглавие с экрана.
15. Степанов Е. Н. Русский язык в контексте социально-политических процессов современной Украины [Електронний ресурс] : Фонд Русский мир. – Режим доступа : <http://www.russkiymir.ru/russkiymir/ru/analytics/article/news0019.html>. – Заглавие с экрана.
16. Степанов Е. Н. Национальные варианты русского языка или русские территориальные койне? [Електронний ресурс] : Електронний архів-репозитарій Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – Режим доступа : <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/1542>. – Назва з екрану
17. Теркулов В. И. Национальный язык, национальный вариант языка – где правда? В. И. Теркулов // Русский язык, литература и культура в школе и вузе. – 2010. – № 6 – С. 47 – 51.

УДК 316.728 (477) : 316.62 : 316.74:796

Оксана Чернявська*кандидат соціологічних наук, доцент кафедри рикладної соціології
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна***Oksana Chernyavska***Ph.D. in Sociology, Associate Professor, Applied Sociology Department
at V.N. Karazin Kharkiv National University*

ФІТНЕС ЯК СТИЛЬ ЖИТТЯ: ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ МЕГАПОЛІСІВ)

У статті розглядається таке соціальне явище як фітнес. Досліджуються тенденції його розвитку у світі та в Україні (на прикладі мегаполісів). Аналізується соціальна роль фітнесу та його зв'язок зі здоровим способом життя. Підкреслюється, що фітнес – це не стільки вид спорту, скільки стиль життя, стиль споживання та індустрія (один із напрямів індустрії спорту). Представлені соціальні характеристики тих, хто включений у фітнес-рух, а також практичні аспекти розвитку фітнесу в Україні. Показано, що, незважаючи на позитивну динаміку, в умовах сучасної України спосіб життя «в стилі фітнес» не отримав широкого розповсюдження, а «фітнес-стиль» як особливий стиль життя має переважно демонстративний характер, асоціюється перш за все з високо статусними групами, спрямований не стільки на формування здорового способу життя, скільки на досягнення «ідеальних» фізичних параметрів тіла.

Ключові слова: фітнес, фітнес-стиль, спосіб життя, стиль життя, здоровий спосіб життя, цінності, споживча поведінка, стиль споживання, соціологія спорту, індустрія фітнесу.

Fitness as a social phenomenon is considered in the paper. Trends of its development in the world and in Ukraine (on the example of megapolis) are studied. Social role of fitness and its relationship with the healthy lifestyle are analyzed. It is emphasized that fitness is not only a kind of sport, but first of all a life style, a style of consumption and an industry (the direction of the sports industry). Social characteristics of people included in the fitness movement, as well as practical aspects of fitness development in Ukraine are presented. It is shown that, despite the positive trend, in modern Ukraine the way of life in the «style of fitness» is not widespread, and the «fitness style» as a special style of life is primarily associated with the high social status groups and is first of all aimed not at the healthy lifestyle, but at the achievement of «ideal» physical parameters of the body.

Key words: fitness, fitness style, way of life, lifestyle, healthy lifestyle, values, consumer behavior, style of consumption, sociology of sport, the industry of fitness.

В статье рассматривается такое социальное явление как фитнес. Исследуются тенденции его развития в мире и в Украине (на примере мегаполисов). Анализируется социальная роль фитнеса и его связь со здоровым образом жизни. Подчеркивается, что фитнес – это не только вид спорта, но прежде всего стиль жизни, стиль потребления и индустрия (одно из направлений индустрии спорта). Представлены социальные характеристики тех, кто включен в фитнес-движение, а также практические аспекты развития фитнеса в Украине. Показано, что, несмотря на позитивную динамику, в условиях современной Украины способ жизни «в стиле фитнес» не получил широкого распространения, а «фитнес-стиль» как особый стиль жизни носит в основном демонстративный характер, ассоциируется прежде всего с высокостатусными группами, направлен не столько на формирование здорового образа жизни, сколько на достижение «идеальных» физических параметров тела.

Ключевые слова: фитнес, фитнес-стиль, способ жизни, стиль жизни, здоровый образ жизни, ценности, потребительское поведение, стиль потребления, социология спорта, индустрия фитнеса.

Сьогодні тисячі людей по всьому світу займаються фітнесом. Навряд чи можна проігнорувати це явище нашого життя або недооцінити ту роль, яку відіграє фітнес у сучасному суспільстві. Парадокс полягає в тому, що у цього явища досі немає точного визначення. Термін «фітнес» є полісемантичною лексемою, що обумовлено як поліфункціональністю поняття, так і відносною новизною відповідного феномену. Фітнес (англ. fitness, від дієслова «to fit» – відповідати, бути в хорошій формі) у широкому значенні поняття – це загальна фізична підготовленість організму людини (мова йде про гарне самопочуття і здоров'я людини в цілому). У вузькому сенсі фітнес – це оздоровча методика, що дозволяє змінити форми тіла та його вагу і надовго закріпити досягнутий результат. Вона включає в себе фізичні тренування у поєднанні з правильно підбраною дієтою (вправи та дієта підбираються індивідуально). Сьогодні все частіше говорять про фітнес як про спосіб і стиль життя, що дозволяє зберігати та зміцнювати здоров'я, зрівноваженість емоційного стану, удосконалювати фізичну форму й самопочуття людей. Він неодмінно асоціюється з успіхом у житті й молодістю, постійним прагненням до досконалості. Тобто фітнес, з точки зору фахівців, – це не просто фізичне навантаження (постійне або періодичне), це система, яка включає фізичну активність, збалансоване харчування, відмову від шкідливих звичок, здоровий спосіб життя, дбайливе і продумане ставлення до свого здоров'я, емоційного стану та зовнішності повсякденно (на роботі, вдома, на відпочинку тощо), це життя «в стилі фітнес».

Конкретний спосіб життя вимагає певних форм і умов індивідуальної та колективної життєдіяльності людини, типових для конкретно-історичних соціально-економічних відносин. Сьогодні таке поняття, як «фітнес» знайоме багатьом, але в соціології воно майже не вивчене. Спосіб життя «в стилі фітнес» – це також малодосліджене соціальне явище, яке представляє інтерес для наукового вивчення та аналізу. Фітнес тільки починає досліджуватись, щоправда переважно іноземними фахівцями, на думку яких, за темпами розвитку фітнес-рух займає друге місце у світі, поступаючись лише сфері високих технологій, а кількість людей, що займаються фітнесом у світі в 2010 році за прогнозами мало бути 100 млн. [10].

Проблема розвитку фітнес-руху та фітнесу-стилю набуває актуальності й в Україні, що особливо важливо в контексті демографічної кризи та погіршення здоров'я насе-

лення. Порівнюючи підходи (стандарти) до цього соціального явища і тенденції (практики) його розвитку у світі та в Україні, можна побачити суттєві розбіжності. Головна проблема полягає в тому, що, на жаль, сьогодні у нас перевага віддається формуванню та поширенню викривленого образу «життя в стилі фітнес», а не класичним стандартам способу життя «в стилі фітнес», який реально сприяє збереженню та поліпшенню здоров'я та гарного самопочуття. Фітнес «по-українськи» не відповідає соціальним потребам, не виконує свою основну функцію – залучення якомога більшої кількості людей до ведення фізично активного та здорового способу життя. Розвиток фітнесу направлений переважно на збагачення окремих власників та мереж клубів, а не на вирішення соціальних проблем.

Соціальну роль фітнесу в соціологічному ракурсі перспективно розглядати на перетині соціології способу та стилю життя, соціології споживчої поведінки та соціології спорту. Саме в цих галузях соціології вже накопичені певні знання та досвід дослідження з означеної проблеми.

При вивченні способу (образу) та стилю життя соціологія фокусує увагу на тому, що соціальна якість життя, формування та задоволення потреб людини передбачає певні характеристики соціальної системи, поєднує об'єктивні та суб'єктивні аспекти, соціетальний та індивідуальний рівні життя людей. Спосіб життя зумовлений існуючими соціальними інститутами, соціально-політичним та економічним ладом, культурою і є об'єктивною умовою існування людини. Стиль життя – суб'єктивна сторона життя особистості, можливість виявити себе через світогляд, ідеали, уявлення, смаки, цінності та самоствердження [10, с. 27]. Аналіз цих категорій зроблений в роботах К. Маркса, Г. Зіммеля, М. Вебера, Г. Маркузе, Е. Фромма, Т. Веблена, В. Ворнера, Е. Гідденса, О. Тоффлера, Г. Олпорта, Д. Белла, У. Рос-тоу, П. Бурдье, Є. Головахи, Н. Паніної, М. Шульги, Л. Сохань, О. Злобіної, Н. Соболевої, О. Козаченко, В. Андрущенко, Л. Іоніна та багатьох інших відомих учених. На межі вивчення двох категорій «стиль життя» та «споживча поведінка» утворилося поняття стиль споживання – соціально-економічний вимір стилю життя [6; 9].

Різні аспекти споживання та споживчої поведінки в умовах постмодерного суспільства проаналізовані в працях Т. Веблена, Г. Зіммеля, П. Бурдье, Ж. Бодрійяра, З. Баумана, Е. Гідденса, С. Леша, Дж. Рітцера, В. Ільїна, В. Радаєва, В. Тарасенко, І. Іва-

нова, С. Ушакіна та ін. Основні моделі споживчої поведінки в умовах суспільства споживання зводяться до відтворення певних стилів життя, символічного обміну та процесу конструювання соціальної ідентичності. Але сьогодні споживча поведінка детермінується багатьма факторами і потребує паралельного аналізу декількох базових вимірів, серед яких «основними вимірами дослідження в нових суспільних умовах є культурний, психологічний, соціальний, економічний, інституційний та просторовий» [7, с. 199].

Теоретико-методологічне підґрунтя соціологічного аналізу спорту, його соціальної ролі, індустрії спорту, соціальні функції, чинники, практики та тенденції розвитку в цій сфері, вивчення споживачів спортивного «продукту», комунікацій, спортивного менеджменту та маркетингу розглянуті в працях Т. Адорна, П. Бурдье, Н. Еліаса, Х. Ленка, Д. Лойя, Ч. Пейджа, Г. Стоуна, В. Галкіна, О. Кириленко, О. Васильченко, Л. Лубишевої, Л. Лютої, В. Лукащука, Ю. Мічуда, В. Столярова та ін.

Серед різноманіття стилів життя, яке фіксують сьогодні дослідники, особливої уваги заслуговує такий феномен як образ життя «в стилі фітнес». У сучасних умовах його вивчення найбільше сконцентровано на аспектах споживання та споживчої поведінки, але хотілося привернути увагу саме до соціальної ролі фітнесу та його зв'язку зі здоровим способом життя.

Метою цієї статті є аналіз соціальної ролі фітнесу як стилю життя, його актуалізації в сучасному світі, основних тенденцій, стандартів та практик, які існують сьогодні у світі та в Україні.

Модний в наш час фітнес існував та процвітав уже сотні років тому. Феномен фітнесу тісно пов'язаний з фізичною культурою і спортом, які беруть свій початок у V ст. до н.е. в Стародавній Греції. Античні спортсмени багатогодинними тренуваннями домагалися внутрішньої гармонії духу і зовнішньої краси тіла. Їхньою головною метою була перемога на Олімпійських іграх. Пізніше мистецтво атлетизму досягло Риму, і стародавні спортивні змагання стали там улюбленим народним видовищем. Варто згадати й про існування терм – перших давньоримських «фітнес-клубів», які слугували не тільки для санітарно-гігієнічних процедур, але також й для фізичних вправ і культурних розваг. Сучасні фітнес-клуби, тобто комплекси, що поєднують в собі гімнастичні зали, салони краси і сауни, з'явилися тільки на рубежі XX та XXI століть.

Термін «фітнес» народився у США близько 1940-х років, хоча перші тренувальні програми сформувалися ще під час Другої світової війни. Фітнес не відразу завоював популярність у Сполучених Штатах, але відомо, що ще Президенти Бенджамін Франклін і Томас Джефферсон визнавали необхідність розвитку фітнесу. Свого часу Президент Теодор Рузвельт закликав людей бути фізично активними, а Президент Ейзенхауер у червні 1956 року провів конференцію в Білому Домі, яка була присвячена розвитку фітнесу у США. У 70-і роки XX століття тести фізичного стану різних груп населення виявили масу проблем із здоров'ям багатьох американців. Ці проблеми збільшувалися пропорційно поліпшенню якості життя. В 1956 році при Президенті США Д. Ейзенхауєрові була створена Рада з фітнесу, до якої увійшли 20 найбільш авторитетних професіоналів в даній області, а також політики з різних штатів. Головним завданням цієї ради була популяризація спортивно-оздоровчих вправ серед широких верств населення з метою оздоровлення нації¹. Тоді ж з'являються танці з елементами аеробіки, засновником якої є Дж. Соренсен. Відомі актриси Джейн Фонда, Сінді Ром, Марлен Шарель та інші вели телевізійні програми з аеробіки, що сприяло її популяризації. У 1983 році американець Марк Мastroв створив систему «24 години фітнесу», ідеологічною основою якої була доступність у всіх сенсах цього слова: від цінової політики залів до режиму їхньої роботи. Втім, повністю втілити подібну систему в життя так і не вдалося. Тим не менше, робота М. Mastroва позитивно впливала на американців, доводячи необхідність постійно займатися своїм тілом, а фітнес, нарешті, знайшов велику популярність як серед процвітаючих бізнесменів, так і пересічних громадян.

У 90-х рр. минулого століття фітнес потрапив до СРСР, тим самим накресливши в історії радянський етап свого розвитку, за яким послідував пострадянський етап.

¹ З такими ж проблемами Україна стикнулася зараз. Здоров'я людини більш ніж на 50 % залежить від способу життя. Фізична пасивність характерна для більшості людей працездатного та похилого віку (відповідно, 84-86 % та 95-97 %) [5]. В Україні в 2010 р. 57 % населення оцінювало свій стан здоров'я (фізичне, духовне і соціальне благополуччя) як «задовільний», 21,6 % – «поганий» та «дуже поганий», 17,8 % – «добрий» і лише 2,8 % – «відмінний»; за даними моніторингу «Українське суспільство 1992-2010» середній бал оцінки стану свого здоров'я в період 1992-2010 рр. був у межах 3 балів (± 0,1), тобто більшість населення України стабільно почуває себе «задовільно» [8, с. 550].

До початку історичних змін у 1980-і роки в колишньому Радянському Союзі існували тільки спорт і фізична культура переважно в аспекті фізичного навантаження. Саме фізична культура і є прообразом сучасного фітнесу. Перший спортивно-оздоровчий клуб на теренах СРСР був відкритий у Ленінграді (1990 р.) [2]. В Україні перші фітнес-центри почали з'являтися лише після здобуття нею статусу незалежної держави.

Популярність занять фітнесом має секрет, який криється в тому, що метою всіх фітнес-програм є не досягнення високих спортивних результатів, а прагнення надати допомогу людям у залученні до здорового способу життя. На основі принципу безпеки будуються всі фітнес-програми. В їхній основі лежить максимальна користь для здоров'я людини. Фітнес синтезував у собі багаторічний досвід тих, хто повинен піклуватися про людське здоров'я. Основне завдання фітнесу полягає в прищепленні смаку до повноцінного життя, в якому панує радість, енергія, рух, молодість, краса і вміння відкривати для себе все нове і прекрасне.

Фітнес є також й певною естетикою. Музика, творчість, гра злилися гармонійно в єдиний сплав, перетворюючи заняття фітнесом на свято.

Про фітнес також говорять як про вид спорту, що дозволяє людині розвивати свої потенційні фізичні можливості, робити професійну кар'єру. Існує ряд змагальних спортивних дисциплін (фітнес, атлетичний фітнес, боді-фітнес і т.д.), що мають загальну назву фітнес і є різновидами (категоріями) змагального бодібілдингу. У зв'язку із зростанням популярності нових, так званих екстремальних видів спорту, деякі методики підготовки, що використовуються в них, застосовуються в якості одного з видів фітнесу. Виникли фітнес-асоціації: ЕНФА (European Health & Fitness Association), Українська Фітнес Асоціація (УФА, 2008 р.), Асоціація Професіоналів Фітнесу Росії (ФРА, 2001 р.) і т.п. Проводяться чемпіонати Європи та світу з фітнесу та бодібілдингу тощо.

Окремий напрям, який чинить істотний вплив на розвиток фітнесу і його популярність, – це фітнес-індустрія. В сучасному світі фітнес став не просто способом зробити своє тіло красивим. Фітнес став модним і комерційним явищем. Люди, які йдуть у фітнес працювати, шукають сучасні шляхи та способи до споживачів фітнес-послуг. Так само, як і на будь-якому іншому модному явищі, на фітнесі відбилися соціальні зміни, в тому числі нові тенденції в споживчій поведінці. Місця, де надаються відповідні послуги (фітнес-клуби), «демон-

струють» соціальне становище людей, які їх відвідують. Розширюється професійна мережа та навчальні центри з підготовки і сертифікації фітнес-інструкторів та персональних тренерів; розвивається фітнес-консалтинг (проектування, організація та управління фітнес-клубами); кадрові центри займаються набором необхідного персоналу; з'явилися програми МВА «Менеджмент в індустрії фітнесу» (керуючий фітнес-клубом, фітнес-директор). Виробляється та просувається на ринок фітнес-харчування, фітнес-одяг (взуття), фітнес-косметика, фітнес-література (журнали, газети і т.п.), інші супутні товари; формується відповідний стиль споживання та аудиторія споживачів фітнес-продукту з урахуванням її соціально-демографічних характеристик, виду фітнесу, форм тренування тощо.

У світі фітнесу спостерігаються тенденції відходу від класичного поняття «тренування», тобто заняття фітнесом все менше будуються за принципом підпорядкування тренеру і методиці тренувань. Популярність набирають такі екзотичні стилі, як тай-бо (поєднання комплексу вправ тай-чи та боксу), баффі-йога (йога із застосуванням гантелей), кога (поєднання йоги та кікбоксингу), йогалатес (поєднання йоги і пілатесу), boing with kengoo (біг в роликівих черевиках з пружинами), barefoot running (біг у взутті, яке імітує відчуття босої ноги), зумбі (поєднання різних танцювальних стилів, що перетворює тренування з виконання фізичних вправ у «радість»), змішані бойові мистецтва та ін. Популярність таких традиційних видів фітнесу, як, наприклад, аквааеробіка, аеробіка, бодіфлекс, пілатес, степ-аеробіка, калланетика, шейпінг, корекція танцем, силове тренування поступово зменшується. При цьому починають набирати популярність види фітнесу, які не обмежуються спортзалом, наприклад, триатлон, «вуличний фітнес» або bootcamp². Фітнес перетворюється з ранкової або великої вечірньої зарядки для офісних працівників у спосіб самовираження, розслаблення після робочого дня, у час для відпочинку, спілкування.

Фітнесом можна займатися і вдома (на дачі, у парку). Але для цього потрібні жорстка самодисципліна, зручне і просторе

2 Для розробників стилю «вуличний фітнес» у ролі спортивного залу виступає ціле місто, і кожен його об'єкт може стати тренажером. Bootcamp – вид фітнесу, який представляє собою жорстку форму тренування (на зразок армійського) за межами спортзалу. Він схожий на тренування новобранців, але найголовніше в ньому не екстремальні фізичні навантаження та елементи змагання, а можливість різко змінити оточення навколо себе.

місце для занять, спеціальна література, яку необхідно освоювати самостійно. Найоптимальнішим місцем для занять фітнесом є фітнес-клуб. У країнах Західної Європи розвинена величезна й дедалі зростаюча мережа спортивних клубів, які є фактично центрами здорового способу життя: у Німеччині – більше 80 тис., у Великобританії – 150 тис., Франції – 155 тис., у Голландії, Швеції, Бельгії – 35 тис. [4, с. 157].

На жаль, в Україні фітнес-рух поширюється не так швидко. Так, у Нідерландах та Іспанії фітнесом займається 12 % населення; у США спортивні зали відвідує 20 %; у Германії – 7,7 %; у Росії – 5 %³, а у нас – тільки 2 % [10]. Кількість українців, які бажають придбати клубні карти, постійно збільшується. В Україні фітнес-клуби працюють в чотирьох форматах: «люкс», «преміум», «бізнес» і «експрес». Власники клубів вважають, що сьогодні потрібно розвивати сегмент для людей із середнім рівнем доходів. Найближчим часом ринок буде розвиватися за рахунок середніх прошарків нашого суспільства. Це фітнес-клуби з тренажерним залом, студіями для групових занять, басейном та додатковими послугами (солярій, масаж та багато іншого). Але більше шансів для розвитку мають як українські («Sport Life», «InterFit», «Малібу» та ін.), так і іноземні фітнес-мережі («FitCurves» (США), «Планета Фітнес» (Росія), «СпортЛэнд» (Росія) та ін.). Наприклад, українська мережа «Sport Life» за останні півтора року відкрила дев'ять нових фітнес-клубів: п'ять у Києві та чотири – у регіонах. У 2012 році мережу планується збільшити ще на 16 клубів [10]. Конкуренція зростає, і, як наслідок, поліпшується якість послуг та зменшується їхня вартість, хоча не дуже значно. Вартість стандартного річного абонементу у фітнес-клуби преміум-класу в Києві на сьогоднішній день складає 48 тис. грн./ рік, що на 3 тис. грн. більше в порівнянні з минулим роком (45 тис. грн./ рік). Разом з тим, вартість абонементу у фітнес-клуби бізнес- і економ-класів знизилася в 2011 р. з 10 до 7 тис. грн./ рік і з 2,5 тис. грн. до 1,2 тис. грн./ рік, відповідно. Багато фітнес-клубів за останній рік втратили близько 20 % клієнтів, що пов'язано з низькою платоспроможністю населення. Частина клієнтів перейшла з дорогих у дешевші клуби [10]. Але проблема розвитку фітнес-руху та відповідних послуг знаходиться значно глибше і не обмежується лише низькою платоспроможністю насе-

лення, як вважають власники мереж. Маркетингові та соціологічні дослідження, які проводили великі фітнес-компанії, показують, що розвиток фітнес-руху пов'язаний з ростом середнього класу і формуванням цивілізованого ринку праці, при якому фізична форма та працездатність стають невід'ємними вимогами до професійної придатності працівника [4].

З метою цього з'ясування основних особливостей розвитку фітнесу в нашій країні а також чинників формування способу життя «в стилі фітнес», нами було проведено соціологічне дослідження «Соціальні аспекти розвитку фітнесу в Україні (на прикладі м. Харкова)».⁴ Основна гіпотеза дослідження: в умовах сучасної України фітнес як особливий стиль життя зорієнтований на ззовні, має переважно демонстративний характер (як у відповідній поведінці людей, так і в їхніх цінностях), асоціюється перш за все не із здоровим способом життя, а з досягненням «ідеальних» фізичних параметрів тіла. Головними бар'єрами, які стримують розвиток фітнес-руху в Україні, є матеріальні можливості людей, рівень та напрямок розвитку фітнес-індустрії та недостатність, популяризації відповідного стилю життя в контексті здорового способу життя.

Основні результати дослідження можна представити за чотирма напрямками:

1. Соціальні характеристики відвідувачів фітнес-клубів.
2. «Розуміння» фітнесу, фітнес-практики та мотиви відвідування фітнес-клубів, зв'язок зі здоровим способом життя.
3. Поширеність та популярність фітнесу в Україні: інформаційні канали та технології.
4. Вимоги споживачів до фітнес-послуг та сервісу.

Перед тим, як представити результати дослідження, варто зазначити, що важливою складовою визначення стилю життя є питання щодо компонентів, які варто включити до цієї категорії. Соціологи дотримуються різних поглядів. За визначенням українського соціолога О. Козаченка, «стиль життя – це *сукупність типових, повторюваних поведінкових практик*, що характерні для певного індивіда чи групи, які тісно пов'язані з *ціннісними орієнтаціями та предметами, які є цілями, засобами чи результатами такої поведінки*» [3, с. 12]. Він зазначає, що «в певних життєвих

3 Відвідування фітнес-клубів у Росії та Україні наведено для міст з населенням понад 250 тис. жителів.

4 Дослідження було здійснено в березні-квітні 2011 р. серед відвідувачів трьох популярних фітнес-клубів м. Харкова – «Преміум», «Reflex» та «Олімп» (N=156, метод – анкетування).

ситуаціях можуть скластися такі умови, коли індивіди не мають можливості реалізувати свої ціннісні орієнтації або коли реальна поведінка не підкріплена ціннісними

ті, а стосується певних особливостей поведінки, способу самовираження, манер певного індивіда або групи. По-друге, стиль життя зауважує не випадкове, поодиноке, а відображає стійке, повторюване в способі життєдіяльності протягом довгого часу» [3, с. 12].

Наше дослідження показало, що відвідувачі фітнес-клубів, – це переважно молоді, освічені, забезпечені люди, більшість з яких займаються спортом, ведуть активний спосіб життя, мають різнобічні інтереси, добре здоров'я та соціальне самопочуття. Так се-

редній вік відвідувачів фітнес-клубів становить 28 років; самому молодшому на момент дослідження було 15 років, а самому старшому – 55 років; за статтю переважна більшість – жінки (84 %); 70% респондентів мають вищу освіту та 15% незакінчену вищу освіту; своє матеріальне становище 58% респондентів оцінили як середнє («грошей достатньо для придбання одягу, продуктів та необхідної побутової техніки»), а 21% – вище середнього («в цілому живемо забезпечено, але грошей не вистачає для придбання машини або квартири»). На оплату фітнес-послуг 71 % відвідувачів ви-

трачає 10 % – 20 % свого бюджету, відповідно, 44 % та 27 % респондентів. Окрім фітнесу, у вільний від роботи та домашніх справ час вони також виїздять на природу, за місто на відпочинок (63%), приймають або відвідують гостей (50%), прослуховують музику (47 %) та дивляться телепередачі (48%), працюють за комп'ютером (43%), а також читають літературу та друковані ЗМІ (39 %), відвідують кінотеатри, театри або ж концерти (39%) або просто відпочивають (24 %) тощо. Відвідувачі фітнес-клубів звикли отримувати певне фізичне навантаження: 54% респондентів відповіли, що займалися *спортом до приходу у*

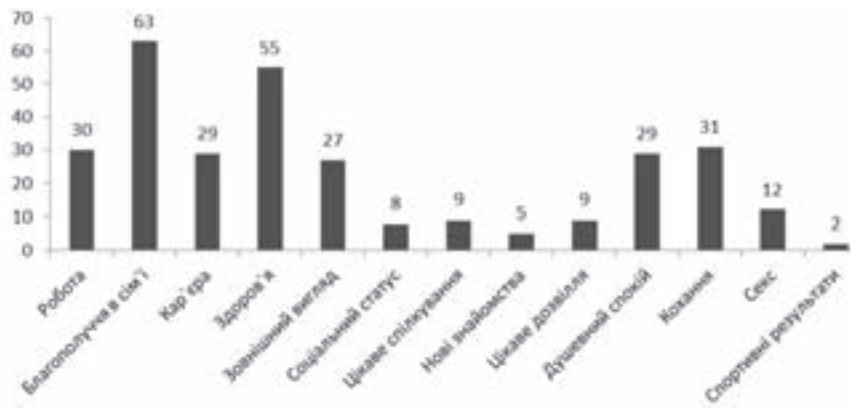

Рис. 1. Розподіл відповідей відвідувачів фітнес-клубів на питання «Що є для Вас найбільш важливим у житті сьогодні?» (у %)

орієнтаціями. Саме тому важливим доповненням до авторського визначення стилю життя є включення до поведінкової компоненти як реальних, так і ідеальних *поведін-*

Рис. 2. Розуміння фітнесу відвідувачами фітнес-клубів (у %)

кових практик. Адже такий крок можна вважати частковим вирішенням проблеми врахування невідповідності між ціннісною та поведінковою компонентами стилю життя, що є достатньо актуальною проблемою для сучасного українського суспільства. Окрім того, включення до аналізованої категорії такої складової, як предмети, що є цілю, засобами чи результатом поведінки, враховує тенденції консюмеристського суспільства, важливою рисою якого є матеріальне споживацтво. ... Основні підходи до визначення аналізованої категорії підкреслюють два моменти. По-перше, стиль життя відображає не один з видів діяльнос-

фітнес-клуб, але нерегулярно, 22% завжди займалися спортом. Окрім фітнесу, 19 % респондентів протягом тижня практикують біг, оздоровчі прогулянки, а 8 % відвідують ще й басейн. Більшість опитаних оцінює стан свого здоров'я як «добрий» (60 %), 23 % як «задовільний», і лише 6% як «відмінний». Переважна більшість респондентів

(42 %), 3) здоровий спосіб життя (41%) та інші (див. рис. 3).

Аналіз відвідувань фітнес-клубів, які є повсякденними поведінковими практиками носіїв фітнес-стилю, свідчить про стабільність, уподобання та рівень задоволеності очікуваними результатами. Так, «стаж» занять з фітнесу більше року мають 54 % респондентів, займаються

фітнесом більше 3 років – 39 %, 15% – 1-2 роки, 16 % – займаються один рік, ще 22% – 1-6 місяців. Щодо вподобань різних видів фітнесу, то вони є традиційними: пілатес практикують 38 % респондентів, аеробіку – 22 %, надають перевагу тренажерному залу – 17 %, калонетиці – 10 %. У середньому респонденти займаються по 3 рази на тиждень, як правило,

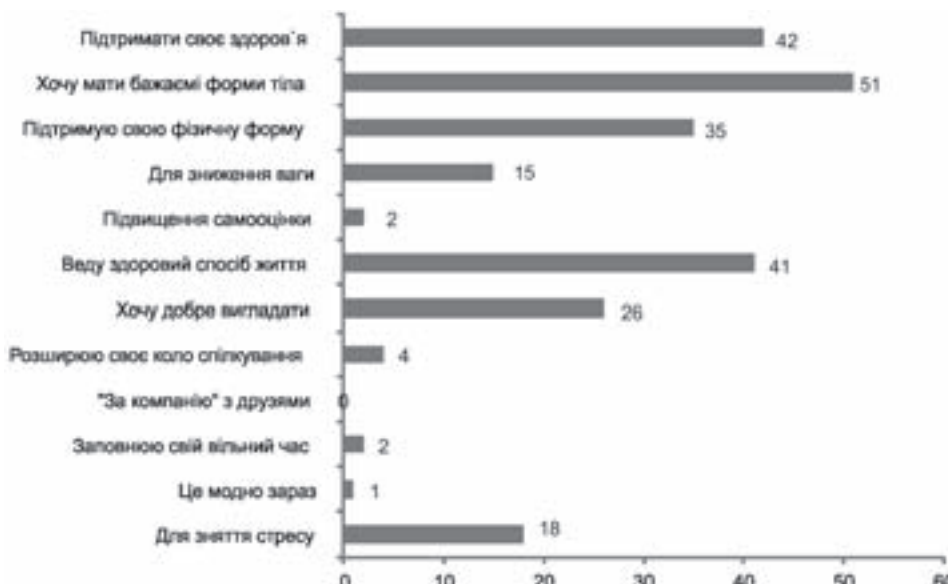

Рис. 3. Розподіл відповідей відвідувачів фітнес-клубів на питання «Чому Ви займаєтесь фітнесом?» (у %)

тів задоволена життям (75%), при цьому 61 % – «скоріше задоволені», 14 % – «повністю задоволені» та 18% – «в чомусь задоволені, в чомусь ні». Ці люди більш за все в житті цінують благополуччя в сім'ї (63 %) та здоров'я (55 %), але в той же час для кожного третього респондента в однаковій мірі також важливі такі аспекти життя, як робота (30 %) та кар'єра (29 %), кохання (31 %), душевний спокій та внутрішній комфорт (29 %) і (!) зовнішній вигляд (27%) (див. рис. 1).

Одним із важливих завдань дослідження було з'ясування того, що розуміють під «фітнесом» люди, які регулярно їм займаються, та які мотиви відвідувань занять з фітнесу. Результати дослідження свідчать, що «фітнес» найчастіше сприймається респондентами як: 1) «робота над своїм тілом та цілеспрямоване вдосконалення його форми під керівництвом тренера» (28 %); 2) «здоровий спосіб життя» (26 %); 3) «необхідне фізичне навантаження для підтримання та покращення здоров'я» (21 %) (див. рис. 2).

Найпоширенішими мотивами занять фітнесом серед наших респондентів є наступні: 1) прагнення мати бажані форми тіла (51 %), 2) підтримувати своє здоров'я

у свій вільний час та в певні вибрані дні, дотримуючись певного режиму, який дозволяє дозувати навантаження та відслідковувати свій графік відвідування. 95 % респондентів відзначають, що в цілому задоволені результатами, які вони отримують після занять фітнесом (50 % «цілком задоволені», а 45 % – «скоріше задоволені»). 70 % респондентів хотілося б частіше відвідувати фітнес-клуб (43% відвідувачам фітнес-клубів «скоріше хотілося» та 27% «хотілось»). Але на це впливає ряд факторів: наявність вільного часу (39 %), робота (25 %), мотивація та поставлена мета (17 %), а також стан здоров'я, особистість тренера, матеріальні можливості (14 %), умови і можливості фітнес-клубу (10 %).

Кажучи про здоровий спосіб життя та його поширеність серед відвідувачів фітнес-клубів, слід зазначити, що для більшості з них здоровий спосіб життя представляється як, по-перше, відсутність шкідливих звичок (куріння, алкоголь, наркотики, переїдання, гіподинамія) (57 %), по-друге, регулярне заняття фізичними вправами (55 %), а також як правильне харчування (38 %) та відсутність / мінімізація стресів (29 %) (див. рис. 4).

Аналізуючи уявлення респондентів про власний спосіб життя, можна сказати, що

50 % із них вважають, що вони *ведуть здоровий спосіб життя* («скоріше так» – 43%, впевнені, що «так» – лише 7 %); ще 36 % зазначили, що «в чомусь вони ведуть здоро-

На думку 85 % респондентів, фітнес є *популярним видом проведення вільного часу в нашій країні*. Це можна вважати одним із важливих чинників занять фітнесом, свід-

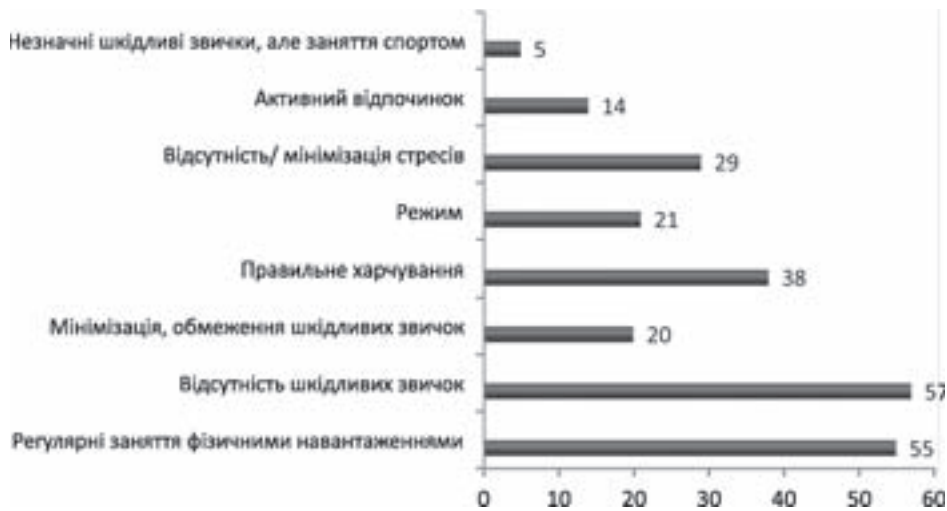

Рис. 4. Розподіл відповідей відвідувачів фітнес-клубів на питання «Що для Вас є здоровий спосіб життя?» (у %)

вий спосіб життя, в чомусь ні». Виявилось, що лише 57 % відвідувачів занять з фітнесу не мають шкідливих звичок, а 37 % відповіли, що все ж таки вони є в їхньому житті,

Аністон та інші. Тобто на етапі вибору певного «зразка» (еталону) краси тіла (форм) з метою подальшого наслідування їм більшість відвідувачів фітнес-клубів мають

Рис. 5. Джерела додаткової інформації про фітнес та здоровий спосіб життя (у %)

6 % респондентів не відповіли на це питання анкети. Що стосується ваги тіла, то 56 % відвідувачів вважають, що в них нормальна вага, 24 % вважають, що в них є невелика надлишкова вага, 10 % – що мають надлишкову вагу, а 4 % – що мають недостатню вагу.

певний приклад ідеального тіла і саме його намагаються досягнути. На процес формування, вибору еталону та критерії оцінки результатів впливають, насамперед, ЗМІ, масова культура, в тому числі й Інтернет.

Здійснене нами дослідження показало, що *основними каналами* отримання необхідної та корисної інформації є: 1) професійні контакти в клубі; 2) Інтернет; 3) міжособистісні контакти. Слід зазначи-

ти, що ЗМІ залишаються другорядним каналом інформації з даного кола питань і поки що суттєвого впливу не мають (див. рис. 5).

Підтвердженням зазначеного вище є оцінки респондентів стосовного рівня уваги в українських ЗМІ до інформації про фітнес

в цілому, фітнес-клуби, фітнес-індустрію, здоровий спосіб життя, вплив шкідливих звичок на здоров'я людей і т. ін. Усі ці питання висвітлюються в українських ЗМІ, на думку опитаних, задовільно (оцінки були зроблені за 5-бальною шкалою, де 5 – найви-

2) досвідчені тренери-професіонали (42 %), 3) прийнятна ціна абонементу (28 %), 4) порадили друзі та знайомі (28 %), 5) зручний та гнучкий графік тренувань (21 %) та інші (див. рис 6). Слід звернути увагу, що на такі важливі, з точки зору споживача, критерії,

Таблиця 1

Оцінка відвідувачами фітнес-клубів рівня достатності інформації в ЗМІ про ...

	Сумарна доля респондентів, які дали оцінку «5» або «4» (%)	Середній бал
... фітнес в цілому	41	3,15
... здорове / фітнес харчування	35	3,03
... здоровий спосіб життя	32	3,0
... фітнес клуби / послуги	36	2,99
... активне проведення дозвілля	34	2,79
... вплив шкідливих звичок на здоров'я	34	2,89
... фітнес індустрію	21	2,67

ща оцінка, 1 – найнижча) (див. табл. 1).

Невтішна ситуація з ефективністю маркетингових технологій, які використовує фітнес-індустрія для поширення інформації про фітнес, його складові та важливість в аспекті профілактики та збереження здоров'я, розповсюдження здорового способу життя. Мабуть, тому 85 % опитаних вважають, що, наприклад, в м. Харкові фітнес-клубів достатньо. 57 % відвідувачів дізналися про фітнес-клуб, в якому займаються, від своїх знайомих та друзів, 20 % – з інших джерел інформування (наприклад, живуть недалеко або проходять повз), 19 % – дізнаються з рекламних листівок і лише 3 % – з реклами у ЗМІ.

Про нерозвиненість фітнес-послуг, слабку інформованість і, відповідно, невисокий рівень вимог до фітнес-сервісу та послуг свідчать дані стосовно критеріїв вибору фітнес-клубу та побажання додаткових послуг.

На питання: «Чому Ви вибрали саме цей фітнес клуб?» респонденти вказали на такі фактори: 1) зручне розташування (54 %),

як якість послуг, комфортні побутові умови, уважний та привітний персонал, стан та дизайн приміщення для тренування, вважають лише 13-12 % відвідувачів. Тобто вимоги до комфорту занижені. Це гово-

Рис. 6. Розподіл відповідей відвідувачів фітнес-клубів на питання «Чому Ви вибрали саме цей фітнес-клуб?» (у %)

рить, з одного боку, про недостатній рівень фітнес-культури наших респондентів, з іншого – про низький рівень фітнес-індустрії та низьку конкуренцію на ринку, зокрема м. Харкова. Але все ж таки респонденти визнають, якщо була б така можливість, вони хотіли отримувати у фітнес-клубі додаткові послуги: басейн (48 %), масаж (42 %), танці (20 %), велопрогулянки (12 %), фітнес-бар

(12 %), медобслуговування (8,5%). Такі послуги є в окремих, так званих «люкс» фітнес-клубах, але їхніми послугами сьогодні може собі дозволити скористатися надзвичайно обмежене коло людей.

Отже, проаналізувавши сучасні світові стандарти та тенденції розвитку такого явища, як фітнес, ми дійшли висновку, що «стиль життя фітнес» є необхідною умовою життя сучасної людини. Він гармонічно поєднує фізичну активність, здоровий спосіб життя, правильне харчування та комфортний психологічний стан людини, позитивно впливає на її внутрішній та зовнішній стан, здоров'я та самопочуття. Фітнес-рух набуває популярності і в Україні, але, на жаль, його динаміка нашої країни дуже повільна. Результати проведеного нами дослідження стосовно розвитку фітнесу та особливостей життя «у стилі фітнес» в Україні, дозволяють стверджувати, що:

1) з огляду на врахування поведінкової та ціннісної складових життя людей, які залучені у фітнес-рух, життя «у стилі фітнес» в Україні можна віднести, за класифікацією А. Мітчел, до групи «стилів, зорієнтованих на ззовні», до якої входять три з дев'яти виділених ним стилів життя («ті, що належать до певного класу» – сконцентровані на схваленні, прийнятті їх іншими; «ті, що змагаються» – сконцентровані на зрівнянні з іншими (успіхом, багатством); «люди успіху» – сконцентровані на успіху, владі, прибутку) [14];

2) на рівень споживчої поведінки стосовно фітнес-послуг найбільше впливають глобалізаційні процеси та масова культура, тому фітнес у нас сприймається переважно у вузькому значенні – як практика досягнення ідеальних форм тіла, вдосконалення фізичної форми;

3) раціональні цінності (зокрема, здоров'я, здоровий спосіб життя, гарне самопочуття) витісняються ірраціональними (зовнішня привабливість форм, відповідність «стандартам») під впливом новітніх інформаційних медіа-технологій, маркетингових та шоубізнес-технологій;

4) стан та розвиток конкретного суспільства, рівень і якість життя визначають матеріальні ресурси та інші можливості, які у випадку України суттєво обмежують доступ людей до фітнесу;

5) зацікавленість держави у розвитку фізичної активності мас, розвитку фітнес-руху повинна проявлятися в конкретних формах, механізмах підтримки. Якщо бо-

ротьба з палінням, вживання алкоголю, реформи в медичній сфері – це практика у боротьбі за здоров'я нації, то фізична активність, здорове та правильне харчування, психологічна гармонія – лише концепції. Так, 31.08.2011 Кабінетом Міністрів України затверджена Концепція Загальнодержавної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на 2012-2016 роки, фінансування програми – 32 млрд. грн. [6];

6) технології фітнес-індустрії недосконалі та нерозвинені, відірвані від українських реалій, не сприяють поширенню різних видів (в тому числі фітнесу для дітей, вагітних, інвалідів тощо) та форм фітнесу серед населення, формуванню фітнес-культури та відповідних стандартів послуг;

7) розподіл пропозицій фітнес-послуг на окремих територіях фізичного простору країни є нерівномірним, фітнес-послуги сконцентровані насамперед у великих містах;

8) незадовільні комунікації між суб'єктами індустрії фітнесу (спортсменами, тренерами-інструкторами, представниками спортивних федерацій, ЗМІ, маркетинговими агентствами, власниками фітнес-клубів та представниками індустрії фітнесу, споживачами) є бар'єром для поширення даної форми фізичної активності та елементу здорового способу життя;

9) ідеї здорового способу життя, фізичної активності як її складової та їхній вплив на здоров'я в цілому недостатньо просуваються в українському суспільстві, зокрема в ЗМІ. Соціокультурно обумовлений привабливий образ фітнесу як спорту не кореспондується однозначно зі здоровим способом життя.

Таким чином, наша гіпотеза щодо демонстративного характеру розвитку фітнесу як стилю життя, бар'єрів та його зв'язку зі здоровим способом життя підтвердилась. Безперечно, що застосування лише методу анкетування для вивчення даної проблеми не є достатнім, тому наші подальші наукові розвідки, присвячені висвітленню даної теми, будуть здійснені за допомогою експертного опитування та застосування методу сфокусованих групових інтерв'ю. У майбутніх дослідженнях вивчення думки експертів (тренерів, інструкторів з фітнесу, керівників мереж та представників ЗМІ) з питань інтенсифікації розвитку фітнес-руху в Україні, а також аналіз напрямків механізмів їх подолання проблем поширення та вдосконалення фітнес-послуг у нашій країні.

Література

1. Баскакова Ю. М. Типологии политических партий [Электронный ресурс] / Ю. М. Баскакова // Курс лекций «Политические партии». – Режим доступа : <http://rrpolit.narod.ru/polit/polit3.htm>.
2. Бекешкина И. Процесс демократизации в Украине и развитие политического сознания / И. Бекешкина. К.: ТОВ Издательство Софія, 2004. – 160 с.
3. Дюверже М. Политические партии : пер. с франц. / М. Дюверже – М.: Академический Проект, 2000. – 538 с.
4. Заславский С. Основы теории политических партий [Электронный ресурс] / Заславский С., Гараджа Н. – М.: Европа, 2007. – Режим доступа : http://fictionbook.ru/author/andreyi_yu_ashkerov/osnoviy_teorii_politicheskikh_partiyi.
5. Жданов И. Новые горизонты украинской многопартийности / Жданов И., Якименко Ю. // Зеркало недели. – 28.06.2003. – С. 1 – 3.
6. Кагарлицкий Б. Расколовшийся монолит. Россия на пороге новых битв / Б. Кагарлицкий. – М.: Овен, 1992. – 127 с.
7. Коноплева Л. А. Политические партии и партийные системы [Электронный ресурс] // Учебные материалы по курсу политологии / Борзихина И. В., Коноплева Л. А., Трофимов А. В. – Режим доступа : <http://kulturoznanie.ru/politology/category/politicheskie-partii-i-partijnye-sistemy>.
8. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии [Электронный ресурс] / Р. Михельс // Диалог. – 1990. – № 5, 9 ; – 1991. – № 4. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/58.php.
9. Піча В. М. Політичні партії у політичній системі суспільства : навч. посібник / В. М. Піча, Б. А. Стеблич. – Львів, 1994. – 131 с.
10. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа : сб. учебных материалов / под. ред. Мелешкиной Е. Ю. – М.: Инфра-М ; Весь мир, 2001. – 304 с.
11. Социологи уже зафиксировали народную поддержку планам власти поменять систему выборов [Электронный ресурс] // Зеркало недели, Украина. – Режим доступа : http://news.zn.ua/POLITICS/sotsiologi_uzhe_zafiksirovali_narodnuyu_podderzhku_planam_vlasti_pomenyat_sistemu_vyborov-91192.html. – Загл. с экрана.

Соціологічна освіта

УДК 316.422:372.004

Ірина Солдатенко

кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Iryna Soldatenko

Ph.D. in Sociology Associate Professor, Applied Sociology Department at V.N. Karazin Kharkiv National University

Ольга Гужва

старший викладач кафедри управління та соціальної роботи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Olga Guzhva

assistant Professor, Department of Sociology of Management and Social Work at V.N. Karazin Kharkov National University

ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ ЧЕРЕЗ СТАНДАРТИ ОСВІТИ (на прикладі PR-освіти в Україні)

Ринок професійних публічних комунікацій в Україні не вирізняється активним розвитком та є далеким від стандартів професії комунікатора, прийнятих у світовому PR-співтоваристві. Забезпечення публічного діалогу, що є місією зв'язків з громадськістю за визначенням, у нашій державі часто підміняється політичними технологіями, брендингом, пропагандою, рекламою. Потенціал професії, покликаної забезпечувати конструктивні взаємини на різних соціальних рівнях, у тому числі зовнішньоекономічному та політичному, не використовується. виправити ситуацію можуть нові стандарти PR-освіти в Україні, об'єднання академічної і професійної спільноти з метою навчання студентів і підвищення репутації професії.

Ключові слова: зв'язки з громадськістю, PR-освіта, етичний PR, стандарти PR-діяльності.

Professional public communications market in Ukraine is not developed and is far from the standards of this profession accepted in the world PR-community. Provision of a public dialogue, which is the mission of public relations, by definition, is often replaced in Ukraine by political technologies, branding, promotion and advertising. Potential of the profession, designed to ensure constructive relationship at different social levels, including external economic and political ones, is not used. The situation could be corrected by implementation of the new standards of PR-education in Ukraine, consolidation of academic and professional community with the purpose of student teaching and improvement of profession reputation.

Keywords: PR, PR-education, ethical PR, PR-activity standards.

Рынок профессиональных публичных коммуникаций в Украине не отличается активным развитием и далек от стандартов профессии коммуникатора, принятых в мировом PR-сообществе. Обеспечение публичного диалога, что является миссией связей с общественностью по определению, в нашей стране часто подменяется политическими технологиями, брендингом, пропагандой, рекламой. Потенциал профессии, призванной обеспечивать конструктивные взаимоотношения на разных социальных уровнях, в том числе внешне-

экономическом и политическом, – не используется. Исправить ситуацию могут новые стандарты PR-образования в Украине, объединение академического и профессионального сообщества с целью обучения студентов и повышения репутации профессии.

Ключевые слова: связи с общественностью, PR-образование, этический PR, стандарты PR-деятельности.

Аналізуючи відповідність вітчизняного ринку PR-освіти запитам і розвитку самої PR-галузі, необхідно відзначити, що у нашій державі ринок професійних публічних комунікацій не відповідає стандартам професії комунікатора, прийнятим у європейській та американській PR-спільнотах, а також характеризується дуже повільними темпами розвитку. Публічний діалог у сучасному суспільстві повинні забезпечувати насамперед зв'язки з громадськістю, але в Україні місце PR часто посідають політичні технології, брендинг, пропаганда і реклама. Все це суттєво відрізняється від принципів діяльності, описаних у підручниках зі зв'язків з громадськістю. Відзначимо, що за 20 років, які минули з моменту виникнення умов для розвитку професії PR-фахівця, ця професія так і не знайшла належного розвитку в українському соціумі. Вона неодноразово змінювала темп і вектори розвитку, викликала і втрачала інтерес з боку замовників, як з об'єктивних (економічна криза 2008 року), так і з суб'єктивних (нерозуміння сутності професії) причин.

Сьогодні в Україні склалася парадоксальна ситуація, за якої соціальні інститути відчують необхідність у суспільному діалозі, реалізованому за допомогою інструментів зв'язків з громадськістю, а органи управління державою не мають потреби у цьому діалозі. Відповідно, не створено й належні умови для розвитку спеціальної професійної освіти.

Якщо у США освіта у сфері зв'язків з громадськістю існує вже майже два століття, в Європі – трохи менше, то в Україні підготовка PR-фахівців на рівні державних університетів почалася лише з 2006 року (у реєстрі спеціальностей з'явилася спеціальність «Реклама та зв'язки з громадськістю»). Система державної PR-освіти в Україні все ще дуже незріла, щоб готувати профільних PR-фахівців, що є трендом у сучасній PR-освіті Європи та США.

Слід звернути увагу і на те, що спеціальність «Реклама та зв'язки з громадськістю» в класифікаторі спеціальностей Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України віднесена до галузі знань «Інформація та журналістика», що визначає теоретичну і практичну складову навчального плану, сильно обмежуючи коло соціологічних дис-

циплін, освоєння яких є необхідним для піарника, а також ускладнює процедуру отримання ліцензії на підготовку фахівців у сфері суспільних комунікацій соціологічними факультетами університетів. Професія піарника не обмежується медіарілейнз, як гадають чиновники; будь-яка інша наука, окрім соціології (при цьому не применшуючи значущості психології, політології, журналістики та інших наук), не формує системне уявлення про суспільство, соціальні інститути, інструменти вивчення громадської думки, що є необхідним для освіти PR-фахівця.

На доказ цього наведемо такі аргументи:

1. Одне з головних завдань PR полягає в необхідності працювати не просто з населенням, а виділяти його окремі сегменти, на які й варто спрямовувати комунікативні зусилля та ресурси організації. Основні категорії, які використовуються в PR, – «цільова аудиторія» і «ключове повідомлення». PR-діяльність неможлива без ідентифікації і досконалого знання власної аудиторії. Отже, оскільки PR-діяльність спрямована на різноманітні соціальні групи, а тільки соціологія вивчає соціальну структуру соціуму, особливості його стратифікації, то аргумент на користь соціології як теоретичної бази PR видається дуже вагомим. Без наукового знання про соціальну стратифікацію суспільства, його соціально-класову і демографічну структури цілеспрямована й ефективна діяльність у сфері PR є неможливою.

2. PR-діяльність тісно пов'язана з проблемними процесами, що протікають і розвиваються в конкретній соціальній системі. Глибоке знання методів дослідження проблемних соціальних ситуацій є однією із необхідних умов професіоналізму спеціаліста в області PR. Саме соціологія дозволяє виявляти та вивчати соціальні проблеми (як загальносуспільні, так і окремих спільнот), вимірювати й оцінювати ступінь їхньої гостроти, пропонує можливі варіанти їхнього вирішення.

3. Поняття «взаємодія» є ключовим для PR, воно присутнє майже у кожному з численних визначень цієї діяльності. Вивчення різноманітних форм соціальної взаємодії має велику історію в соціології і є однією з фундаментальних категорій цієї науки. Теорії

соціальної взаємодії дають можливість зрозуміти як механізми внутрішньої динаміки соціальних інститутів, так і принципи їхньої взаємодії із соціальним контекстом.

4. Реалізація цілей організації вимагає від PR-спеціалістів розуміння установок, ціннісних орієнтацій людей, з якими організація намагається підтримувати взаємовигідні відносини. Соціологія – єдина наука, яка з моменту свого виникнення досліджує масову свідомість, особливості свідомості соціальних груп, механізми ідентифікації і самоідентифікації людей тощо.

5. Оскільки PR-діяльність спрямована на встановлення взаємовигідних відносин із громадськістю, завоювання її симпатій і підтримки, то головним критерієм розробки PR-програм організації повинне бути урахування колективних інтересів. Теоретичною базою для цього виступає, насамперед, соціологічна наука.

6. Лише соціологія дає системне уявлення про суспільство, а PR як боротьба за суспільну довіру не може обійтися без системного бачення суспільства.

7. Нарешті, спеціалістам з PR для налагодження зворотного зв'язку із громадськістю, для своєчасного виявлення конфліктів і соціальних проблем, що надривають, необхідні наукові методи, що дозволяють глибоко і достовірно вивчати настрої, інтереси, потреби цільової аудиторії. Система PR ефективно користується у своїй роботі методами соціології: опитуванням, спостереженням тощо. Аналізуючи результати соціологічного дослідження можна побачити, наскільки ефективно була реалізована та чи інша PR-програма [1].

В Україні навчальні програми з публік рилейшнз на рівні бакалавра і магістра пропонують лише приблизно у 20-ти державних і приватних університетах (для порівняння: в Росії – більш ніж у 100). Ситуація ускладнюється слабким, за нечисленними винятками, кадровим складом, що забезпечує навчальний процес. Викладачі не тільки не мають спеціальної професійної освіти, але й також досвіду практичної PR-діяльності.

Отже, розвиток PR-освіти в Україні гальмується спотвореним розумінням сутності самої професії та освіти цього профілю, низькою професійною підготовкою викладацького складу, перевагою теоретичної складової у підготовці майбутніх PR-фахівців над практичною. Практичний компонент (зв'язки з громадськістю все ж таки є комунікативною практикою) звужений до трьох обмежених у часі практик з відривом від навчання.

Щоб збалансувати теоретичну та практичну підготовку студентів за спеціальністю «Реклама і зв'язки з громадськістю», на соціологічному факультеті Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна на додаток до баз виробничої практики (інформаційних і PR-агенств) створена власна база для практичної підготовки парників – Прес-центр факультету, в рамках якого відпрацьовуються всі напрямки діяльності у сфері PR-комунікацій.

Ще у 2002 році в цьому ж університеті було відкрито перший в українському вузівському просторі Центр зв'язків з громадськістю та пресою, який виступає ще однією доречною базою для практики студентів. Окрім того, студенти зазначеної спеціальності залучаються також до практичної діяльності Центру Web-комунікацій Каразінського університету.

Велика увага при підготовці майбутніх фахівців у цьому вузі приділяється етичному компоненту в PR-діяльності, професійному вихованню, спілкуванню з визнаними професіоналами. Так, на зустрічі зі студентами соціологічного факультету, що відбулася у жовтні 2011 року, Президент Міжнародної асоціації зв'язків з громадськістю (IPRA) Річард Ліннінг, головну увагу приділив саме етичному компоненту в діяльності PR-фахівця, важливості діяти в рамках етичних стандартів цієї професії. Отже, майбутніх фахівців з PR навчають діяти не в особистих або корпоративних інтересах, а в інтересах суспільства.

Навчання за таким напрямком, як зв'язки з громадськістю, в Україні не обмежується університетськими програмами. Бажаючим стати фахівцями в галузі PR часто пропонуються курси з оволодіння певними комунікативно-психологічними технологіями. Це є цікавим з погляду засвоєння практичних навичок і користується попитом, проте є далеким від того, що складає істинний зміст соціальновідповідальних PR.

Видається справедливою думка В. Королька про те, що кількісне насичення сфери PR-освіти та підвищення кваліфікації ремісниками окремих комунікаційних, психологічних технологій (так званими «техніками PR»), за практичної відсутності вивчення наукових основ зв'язків з громадськістю може виявитися згубним для професії. Вплинути на цю ситуацію могло би професійне співтовариство України, але воно не є консолідованим. Сьогодні українські громадські PR-організації (у тому числі PR-Ліга, UAPR, Український PR-альянс та ін.) роз'єднані, у них відсутнє єдине ба-

чення шляхів підвищення репутації PR-професії в Україні. Проте, багато в чому вони самі є причиною того, що їхній творчий потенціал виявився мало затребуваним з боку державних органів [2].

Тим не менш, позитивний досвід в Україні є. За словами аналітиків, у нас існують навчальні заклади, які можуть дати якісну професійну освіту в галузі PR (серед них – Києво-Могилянська академія, Інститут журналістики Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка [3]). У 2012 році ліцензію на підготовку бакалаврів за спеціальністю «Реклама і зв'язки з громадськістю» отримав і Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, випускники спеціалізації «Зв'язки з громадськістю» якого вже кілька років затребувані в PR-відділах великих бізнес-структур, IT-фірмах і державних організаціях регіону. Сподіваємося, що інтерес до молодих фахівців цієї професії не буде втрачено. Хоча у цьому плані все ж таки існують певні проблеми. За результатами спілкування з випускниками, вони полягають у тому, що коло обов'язків,

яке окреслюють в межах відбіркової співбесіди на заміщення посади PR-фахівця, лише частково стосується стандартної PR-діяльності. Швидше, це коло обов'язків фахівця з реклами або маркетингу. Отже, і на рівні роботодавця, існує проблема нерозуміння сутності PR-діяльності. У зв'язку з цим постає необхідність у просуванні PR-професії у суспільстві.

Підсумовуючи, відзначимо, що лише об'єднання зусиль теоретиків і практиків створить ідеальні умови для PR-освіти. Проведення професійних конкурсів, фестивалів, майстер-класів PR-фахівців зі світовими іменами, активна участь професійного співтовариства як у навчанні студентів, так і в підвищенні репутації самої професії, сприятиме і підвищенню інтересу до професії, і приведенню її до європейських та світових стандартів. Розвиток інформаційно-комунікативного суспільства, в епоху якого ми вже вступили, робить професію комунікатора необхідною. Молоді фахівці готові працювати на суспільний діалог і сприяти євроінтеграції України на своєму професійному рівні.

Література

1. Ільченко І. О. Соціологічне знання як теоретична основа PR-діяльності / І. О. Ільченко // *Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. праць. – Харків : Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2000. – С. 279 – 281.
2. Королько В. PR-образование – дело престижа для PR-сообщества Украины [Электронный ресурс] / Валентин Королько. – Режим доступа : <http://www.adsmarket.com.ua/articles/btl/6538/>.
3. Стойко М. PR-образование – образование длиной в жизнь [Электронный ресурс] / Марина Стойко // ProPR – все о PR [сайт]. – Режим доступа : <http://propr.com.ua/ru/public/view/14042>.

УДК 316.28

Оксана Даниленко

доктор соціологічних наук, професор кафедри політичної соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Oksana Danylenko

Doctor of Science in Sociology, Professor of the Department of Political Sociology at V.N. Karasin Kharkiv National University, Ukraine

ОТ «РАМЫ КАРТИНЫ» Г. ЗИММЕЛЯ К КАРТИНЕ КАК «ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКОМУ СИМУЛЯТОРУ» В ПРЕПОДАВАНИИ СОЦИОЛОГИИ ПОВСЕДНЕВНОСТИ

В статье рассматриваются различные варианты обращения в процессе преподавания феноменологической социологии и этнометодологии к произведениям искусства, а именно – к картинам, представленным в художественных музеях. Выделяются проблемные поля социологического анализа: картина как «феноменологический симулятор»; картина как «культурный текст»; картина и рама, картина как поле гарфинкелевских экспериментов и др. Основное внимание сконцентрировано на обосновании возможности и перспективности работы с картиной как с «феноменологическим симулятором» для освоения ключевых понятий феноменологической социологии и метода феноменологической редукции.

Ключевые слова: феноменологическая социология, этнометодология, метод феноменологической редукции, визуальная социология, картина, «феноменологический симулятор», гарфинкелевские эксперименты.

The paper deals with the different variants of appealing to artworks, particularly paintings presented in the art museums, while teaching phenomenological sociology and ethnomethodology. The following problem fields of sociological analysis are disclosed: painting as a «phenomenological simulator», painting as «culture text»; painting and frame, painting as a field of Garfinkel's experiments etc. The main attention is dedicated to grounding of possibility and perspective of work with the painting as a «phenomenological simulator» for development of the key notions of phenomenological sociology and phenomenological reduction method.

Key words: Phenomenological sociology, ethnomethodology, phenomenological reduction method, visual sociology, painting, «phenomenological simulator», Garfinkel's experiments.

У статті розглядаються різні варіанти використання в процесі викладання феноменологічної соціології та етнометодології творів мистецтва, а саме – картин, які представлено в художніх музеях. Виокремлюються проблемні поля соціологічного аналізу: картина як «феноменологічний симулятор», картина як «культурний текст»; картина та рама, картина як поле гарфінкелівських експериментів та ін. Основна увага концентрується на обґрунтуванні можливості та перспективності роботи з картиною як з «феноменологічним симулятором» при опануванні ключових понять феноменологічної соціології та метода феноменологічної редукції.

Ключові слова: феноменологічна соціологія, етнометодологія, метод феноменологічної редукції, візуальна соціологія, картина, «феноменологічний симулятор», гарфінкелівські експерименти.

Актуальность обращения к картинам при изучении феноменологической социологии и этнометодологии можно проиллюстрировать цитатой из работы А. Шюца

«Основные понятия феноменологической социологии», которую он, в свою очередь, взял из «Американского социологического обозрения»: «Мы должны подождать попу-

ляризирующих интерпретаций прежде чем что-либо можно будет сказать об отношении феноменологии к социальным наукам» [1, с. 161]. Далее А. Шюц подчеркивает сложность освоения идущей от Э. Гуссерля терминологии и обозначает проблемы применения феноменологической редукции в социальных науках. Обращение к анализу картин, предлагаемое в данной статье, на мой взгляд, может выступать в качестве одного из вариантов популяризации феноменологических понятий в ходе подготовки студентов-социологов, что может способствовать повышению познавательной активности, интереса студентов к освоению теоретического материала социологии повседневности, помогать эмпирической операционализации основных понятий феноменологической социологии.

Рассмотрение социальных явлений и процессов через призму феноменологической социологии позволяет по-новому увидеть явные и скрытые смыслы повседневных опривыченных действий людей в самых различных исследовательских сферах, например, анализируя поведение людей во время акций протеста, изучая особенности восприятия образов стран путешествующими туристами, выявляя эффективность воздействия социальной и политической рекламы, описывая профессиональные субкультуры (например, программистов, юристов) и пр. Новое звучание приобретают сформулированные в середине XX века идеи А.Шюца о «хорошо информированном гражданине», о «чужом» и «возвращающемся домой» [1], а также идеи его последователей П. Бергера и Т. Лукмана о «социальном конструировании реальности» [2], перерастающие в конце XX – начале XXI века в рассмотрение проблем «коммуникативного конструирования» Х. Кноблауха [3, 4, 5], столь актуализирующихся в условиях стремительного развития медиакommunikаций. Ключевые понятия феноменологической социологии включаются в поле визуального анализа. При этом остается весьма сложной задачей эмпирическая операционализация понятий социологии повседневности и освоение метода феноменологической редукции при проведении эмпирических исследований.

Цель данной статьи – раскрыть различные варианты обращения к картинам в ходе изучения феноменологической социологии и этнометодологии студентами-социологами, обосновав возможность и перспективность работы с картиной как с «феноменологическим симулятором» при освоении

студентами ключевых понятий феноменологической социологии и метода феноменологической редукции.

Предлагается обратиться именно к картине (не к фото- и видеоматериалам), рассматривая картину как «ситуацию», которая представлена в застывшем и снятом виде и в то же время имеет определенный контекст (как написания, так и восприятия). На статичном варианте представленности в картине ситуаций «повседневного» и «неповседневного» можно научиться «заключать в скобки» весь предшествующий опыт при осуществлении феноменологической редукции, чтобы затем в реальных эмпирических исследованиях повседневности перейти к «динамике» ситуаций. Кроме того, через анализ произведений искусства можно проиллюстрировать, как выглядит одна и та же картина в различных контекстах, а можно и, наоборот, попытаться избавиться от контекстуальности при анализе картины в русле «чистой» феноменологии. Картина может при этом выступать как поле разного рода социологических экспериментов.

Обращение к социологическому анализу картин имеет глубокие корни и может вести своей отсчет, как минимум, от работы Г. Зиммеля «Рама картины. Эстетический опыт» [6], которая заложила основу будущего анализа фреймов, в наиболее полной мере получившего свое выражение в идеях И. Гофмана. Идеям Г. Зиммеля предшествует традиция «Философии искусства» Ф. Шеллинга [7], подход же Г. Зиммеля можно считать социологическим, поскольку он рассматривает раму и картину с точки зрения того, как она повторяет «общее жизненное затруднение, которое заключается в том, что элементы общностей тем не менее претендуют на то, чтобы быть автономным целым для самих себя» [6, с. 53]. Для Г. Зиммеля рама – это метафора «общего жизненного затруднения», характеризующего социальную жизнь, когда «осуществляется историческое взаимодействие индивида и общества» [6, с. 53]. По аналогии, в произведении искусств это «тонкое равновесие» поддерживает рама, поскольку «произведение искусства оказывается в противоречивом положении: оно должно образовывать единое целое со своим окружением, в то время как само уже является целым» [6, с. 53]. Но для Г. Зиммеля рама – это не только метафора взаимодействия общества и индивида, одновременно Г. Зиммель выходит здесь на соотношение формы и содержания, анализирует влияние рамы

на восприятие границ интерпретации смыслов, что и послужило основой для будущей теории фреймов.

Выходит на проблему «рамки соотнесения» (frame of reference) всех жизненных переживаний и А. Шюц, однако, в отличие от Г. Зиммеля, анализирующего раму картины, А. Шюц рассматривает это применительно к биографически детерминированной ситуации, базирующейся на своеобразии личностной конфигурации «осажденного в сознании запаса наличного знания» [1]. И хотя данной статье предлагается остановиться на несколько ином аспекте анализа, сконцентрировав внимание на роли картины в процессе обучения, необходимо учитывать, что прямо или косвенно зиммелевская проблематика соотношения картины и рамы, содержания и формы, невольно возникает в ходе описания различных способов анализа картин и отношения к их восприятию и интерпретации.

Следует также отметить, что сегодня активно развиваются исследования в области визуальной социологии и визуальной антропологии, где, наряду с фотографиями [8, 9, 10, 11], видеоматериалами [12, 13], плакатами [14, 15], фигурируют также и картины как объекты социологического анализа (например, в работах [16, 17, 18, 19]). Мы не будем затрагивать ряд интересных моментов полемики между социологами и социальными антропологами при обращении к визуальным материалам, это могло бы стать предметом исследования отдельной статьи. В данной статье достаточно узкий фокус анализа: предлагается рассмотреть, каким образом обращение к картинам помогает студентам-социологам освоить ключевые понятия и основные идеи феноменологической социологии и этнометодологии, а также проблематизировать некоторые методологические вопросы, связанные, прежде всего, с переходом от теории к эмпирии. Однако мы не можем обойтись без характеристики основных исследований в этой области.

Одним из основных вариантов, представленных в визуальной социологии и визуальной антропологии, является рассмотрение картин как «культурных текстов», являющихся носителями информации о повседневности в определенную эпоху. При этом в визуальных исследованиях анализ фотографий используется гораздо чаще, чем анализ картин, например, использование фотографий из семейных альбомов для реконструирования советской повседневности. Вот некоторые примеры такого рода

исследований: «Как мы стали телезрителями: реконструкция повседневности по фотографиям 50-х – 70-х годов» (О. Сергеева) [10, с. 175-178], «Снимки домашних альбомов и фотографический дискурс» (В. Круткин) [9, с. 109-125]. Аналогичного рода исследования проводятся социологами и социальными антропологами на основе анализа картин. В качестве примеров можно привести несколько работ, названия которых характеризуют проблематику исследований: «Советская иконография и «портретные дела» в контексте визуальной политики, 1930 годы» (С. Быкова) [16], «Бригадный метод и другие «ноу-хау» изополитики эпохи сталинизма» (Г. Янковская) [17], «Домашняя сфера и повседневность в искусстве Татьяны Назаренко» (Э. Хемби) [18], «Конец ностальгии? Искусство и культурная память конца века: Случай Ильи Кабакова» (С. Бойм) [19]. В этих работах картины рассматриваются не только как носители информации о повседневности определенной эпохи, но и как вариант допустимого идеологией конструирования повседневности, как выражение альтернативного дискурса, как отображение особенностей взаимодействия искусства и власти и связанных с этим конфликтов.

Обобщая различные направления исследований в визуальной антропологии, Е. Ярская-Смирнова и П. Романов отмечают, что визуальные материалы анализируются в качестве «средства изучения микроконтекстов повседневной жизни», «культурных текстов и инструмента производства, представления и потребления знания», они рассматриваются «как способ и идеология производства визуальных образов» [20, с.7]. При анализе визуальных материалов как «культурных текстов» уделяется особое внимание соотношению понятий «образ», «изображение», «дискурс» [9]. И это необходимо учитывать студентам-социологам при реконструкции повседневности через картины, отличая картину как отображение повседневности и как инструмент конструирования представлений о повседневности, как произведение искусства и как носитель определенного дискурса, как феномен или как результат восприятия автором и зрителем феномена, изображенного на картине и т.д.. Напомним также, что Г. Зиммель рассматривает раму картины, наряду с иными интерпретациями, как грань между повседневным и неповседневным.

В дополнение к этим вариантам предлагаю два других ракурса рассмотрения картин в ходе изучения феноменологиче-

ской социологии: картина как «феноменологический симулятор» и картина как поле гарфинкелевских экспериментов. Предложенные способы позволяют уделить особое внимание освоению понятийного аппарата феноменологической социологии и этнометодологии, а также способствуют освоению метода феноменологической редукции. Представленные в данной статье идеи и размышления базируются на опыте преподавания авторского спецкурса «Социология повседневности и политические конфликты» и курса «Социологические теории общества» на социологическом факультете Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

В ходе освоения ключевых понятий феноменологической социологии и этнометодологии студентам предлагается посетить художественный музей (это может быть и виртуальная галерея, поскольку многие музеи мира предлагают сегодня такой вариант ознакомления с экспозицией). Студенты получают задание, посетив музей, выбрать одну или несколько картин и проанализировать эту картину (или картины) с использованием одного понятия или системы понятий феноменологической социологии и социологии повседневности. При этом выбор понятий достаточно свободен (но в рамках феноменологической социологии, этнометодологии и различных вариантов их теоретического развития). Фокус дальнейшего анализа и логику написания определяет сам автор творческой работы. Например, могут быть выбраны понятия «повседневность», «феномен», «жизненный мир», «система релевантности», «типы релевантности», «когнитивный стиль», «феноменологическая редукция» и другие. Формальные требования к работе – привести определение понятия (или понятий, в таком случае показать их соотношение) со ссылкой, прежде всего, на работы А. Шюца; привести цитаты, отображающие сущность этих понятий, если необходимо, показать и противоречивость в определениях. Так, например, как соотносятся понятия «жизненный мир» и «повседневность», исходя из работ А. Шюца достаточно трудно (отождествляет он эти понятия или они дополняют друг друга), его определения дают возможность различных вариантов прочтения и интерпретации этого соотношения, и эта проблема может стать предметом углубленного изучения, а иллюстрациями может послужить выбранная картина, в которой студент показывает, что именно выступает в роли «жизненного мира» и «повседневности». Преимуществом

такого анализа является то, что фактически на примере картины студент учится соотносить абстрактные понятия с реальным эмпирическим материалом, в роли которого может выступить и сюжет картины, и сама картина (и это будут два различных исследовательских ракурса).

Затем предлагается назвать картину, показать ее фото и провести феноменологический анализ, сделав самостоятельные выводы. Доклад выносится на обсуждение в аудитории, рецензируется, выявляется, удалось ли, например, если автор претендует на использование в качестве метода феноменологической редукции, удержаться в этой плоскости. Чтобы показать различие феноменологического и этнометодологического подходов одному из слушателей, например, предлагается ответить на вопрос, чем бы отличался анализ, если бы его осуществляли не с позиций феноменологической социологии, а в этнометодологических координатах.

В качестве основного понятия, которое выбирает студент для рассмотрения и эмпирической операционализации в смысловом поле картины, может выступать, например, «биографически детерминированная ситуация». А. Шюц, отвечая на вопрос «что конституирует мою наличную цель в этот конкретный момент времени?», говорит о том, что это связано с биографически детерминированной ситуацией, к которой принадлежит «не только мое положение в пространстве, времени и обществе, но и мое переживание того, что некоторые из элементов мира, принимаемого как данность, мне навязываются, тогда как другие находятся либо в сфере моего контроля, либо могут быть вовлечены в сферу моего контроля... В любой данный момент времени происходит отбор вещей и аспектов, релевантных для меня, тогда как другие вещи и аспекты меня в это время не интересуют или даже выпадают из моего поля зрения. Все это биографически детерминировано. Иначе говоря, актуальная ситуация действующего лица имеет свою историю; она есть осаждение всех его прежних субъективных переживаний. Эти переживания действующий переживает не как анонимные, а как уникальные, субъективно данные ему и только ему» [1, с. 126-127]. При анализе выбранной картины студентом могут быть рассмотрены, например, собственная биографическая ситуация, повлиявшая на выбор картины для анализа; биографическая детерминированность выбора сюжета автором картины и т.д.

В поле зрения могут оказаться также такие понятия феноменологической социологии, как «отложенная релевантность», «несостоявшаяся тема» или «пробел», «возобновленная релевантность», «исчезновение темы». При этом координатами для определения системы релевантности может быть сам студент и выбор им картины, художник и выбор им сюжета (также и трансформация сюжета, в случае наличия различных версий картины, как у И. Репина «Запорожцы пишут письмо турецкому султану»), персонажи, изображенные на картине. Возможны и другие варианты прочтения проблемы релевантности через картину. При этом студенты не только осваивают понятие «релевантность», и анализируют различные ее типы, но и выявляют возможности их эмпирической операционализации.

Внимание может акцентироваться на особенностях интерпретации понятия «повседневность» и рассмотрении вариантов репрезентации повседневности в картинах (в том числе, с выходом на различия репрезентации повседневности в различные эпохи), или же акцент может быть сделан на особенностях применения феноменологической редукции. В любом случае, «повседневность» и «феноменологическая редукция» являются центральными понятиями, на которых акцентируется внимание при выполнении студентами этого задания.

При этом студент может, например, удачно привести определения, ссылаясь на работы представителей феноменологической социологии и этнометодологии, однако, применяя это к анализу картины, показать, что его интерпретация далека от феноменологической, и тогда есть возможность совместно в дискуссии отточить навыки эмпирической операционализации этих понятий в русле феноменологической социологии.

Таким образом, смысл не только в том, чтобы теоретически освоить значение основных понятий феноменологической социологии, но и смоделировать ситуацию исследователя-качественника, который при наблюдении и анализе повседневности оказывается, с одной стороны, перед необходимостью эмпирически операционализировать ключевые понятия феноменологической социологии, с другой стороны – должен научиться применять метод феноменологической редукции при осуществлении качественных социологических исследований повседневности. В этом случае студент оказывается в роли будущего пилота, который перед тем, как управлять реальным самолетом, тренируется с

использованием симулятора. Здесь проще выявить ошибки и уделить внимание их анализу (одной из типичных ошибок является, например, нарушение основных принципов применения феноменологической редукции и внесение всего набора своих убеждений, стереотипов в интерпретацию наблюдаемой реальности). То есть в таком случае мы исходим из того, что мы наблюдаем не картину, а повседневную жизнь, представленную на этой картине, и пытаемся отработать свою стратегию исследователя на данном материале. Этот вариант реализации мы можем обозначить как «феноменологический симулятор». Конечно же, можно сказать, что будущий социолог может сразу погрузиться в поле и здесь оттачивать навыки феноменологической редукции, однако обращение к анализу картин представляется интересным дополнением при освоении феноменологической социологии и этнометодологии, что позволяет не только дополнительно стимулировать познавательную активность студентов, но и в процессе совместной работы студентов в группе, обсуждения полученных результатов более глубоко усвоить некоторые теоретические и методические нюансы применения феноменологического подхода.

В контексте данной статьи представляется важным привести следующую достаточно объемную цитату А. Шюца, которая подчеркивает и сложность, и необходимость освоения феноменологической редукции, а также сущность осуществления процедуры «заклочки в скобки», являющуюся базовым ее компонентом. В своей работе «Основные понятия феноменологии» А. Шюц подчеркивает: «Хотя феноменологическая редукция не требует магической или мистической способности ума, используемая ею техника «заклочки в скобки», применяемая с надлежащим радикализмом, отнюдь не проста. Ведь мы должны заключить в скобки не только существование внешнего мира со всеми вещами, находящимися в нем, одушевленными и неодушевленными, включая людей, объекты культуры, общество и его институты. Равным образом нам следует воздерживаться от веры в достоверность наших суждений о посюстороннем мире. Наконец, не только практическое знание о мире, но также и суждения всех наук, относящихся к внешнему миру, все естественные науки, психология, логика и даже геометрия – все они должны быть заключены в скобки. Это означает, что ни одна из истин, выдержавших опытную или логическую проверку во внешнем мире, не может быть принята в редуцированную сферу без надлежащего

критического анализа. Более того, я, человеческое существо, являюсь также психофизической единицей, элементом этого мира, который следует заключить в скобки, поэтому сказанное равным образом справедливо и в отношении моего тела, разума, души или любого другого имени, которое вы пожелаете дать той схеме соотношения, к которой относится наш опыт в этом мире» [1, с. 166-167]. Картина как «феноменологический симулятор» как раз и служит тому, чтобы научиться «подвешивать», «заключать в скобки» все, что перечислено в представленном выше фрагменте текста А. Шюца.

При переходе от феноменологической социологии к этнометодологии студентам предлагается посмотреть на картину как поле гарфинкелевских экспериментов. Как известно, эксперименты Г. Гарфинкеля связаны с нарушением «фоновых ожиданий» и «взламыванием повседневности», нацеленных на то, чтобы, взломав, понять, как устроена повседневность. На основании интерпретации картин в контексте гарфинкелевских экспериментов, а также анализа результатов включенного наблюдения в ходе посещения студентами Харьковского художественного музея, можно предложить следующие варианты рассмотрения картины как поля гарфинкелевских экспериментов.

Так, например, картина может взламывать фоновые ожидания (выпадать из приемлемого в определенную эпоху дискурса, эпатировать, затрагивать табуированные темы и т.д.). В этом смысле и «Черный квадрат» К. Малевича взламывал повседневность, нарушая фоновые ожидания, и, например, многие из картин Сальвадора Дали или Густава Климта. Картин, взламывающих повседневность своей эпохи и фоновые ожидания зрителей, критиков, других художников, можно найти множество (и это также связано в определенной мере с идеями Г. Зиммеля по поводу перерастания содержанием своей формы, чтобы создать новые формы для выросшего содержания). Выбранный пример картины может стать предметом анализа студента-социолога с точки зрения «взламывания» повседневности. К этому можно добавить также рассмотрение картины в контексте биографически детерминированной ситуации, обратившись к биографиям художников и к определению основных характеристик эпохи как контекста появления этих произведений и восприятия (или невосприятия) этих картин как взлома повседневности (в привязке к конкретному месту и времени ее появления).

Еще одна возможность рассмотрения картины как поля гарфинкелевских экспе-

риментов связана с тем, что студенты могут организовать гарфинкелевский эксперимент, взломав фоновые ожидания своих одноклассников при просмотре картин во время презентации. Для этого может быть сделан коллаж, в котором ключевые элементы картины будут заменены. Один из участников делает доклад, как будто замены не произошло, другие наблюдают и фиксируют реакцию аудитории. В заключительной части приводятся ключевые теоретические положения Г. Гарфинкеля и результаты наблюдения, иллюстрируется, как работает при этом теория Г. Гарфинкеля.

Один из возможных вариантов гарфинкелевских экспериментов продиктован самой экспозицией Харьковского художественного музея, который посещали студенты в ходе выполнения заданий. В этом музее представлена картина И. Репина «Запорожцы пишут письмо турецкому султану», а рядом помещена репродукция другого варианта этой картины И. Репина (оригинал представлен в Русском музее Санкт-Петербурга). Как показывает анализ результатов включенного наблюдения, для многих из студентов фоновым ожиданием является восприятие картин как одинаковых, и обнаружение значительных различий также может рассматриваться как гарфинкелевский эксперимент.

Таким образом, в качестве основных стратегий обращения к картинам в процессе изучения социологии повседневности и этнометодологии можно назвать следующие: картина как «феноменологический симулятор»; картина как «культурный текст» (являющийся отображением повседневной жизни и инструментом конструирования представлений о повседневности); картина как поле гарфинкелевских экспериментов. В каждом из этих подходов по-разному представлено соотношение «повседневного» и «неповседневного», картины и рамы, феномена и его восприятия. Объединяющим моментом для каждой из трех стратегий является рассмотрение картин в роли «ситуаций» (и обучающих, и исследовательских). Конечно же, возможны и другие варианты обращения к картине при изучении феноменологической социологии, здесь лишь обозначены некоторые из них, которые были реализованы, как подчеркивалось выше, в ходе преподавания курсов «Социология повседневности и политические конфликты» и «Социологические теории общества».

Для адекватного исследования живой ткани повседневности социологу, вооружившемуся теоретическими знаниями в области феноменологической социологии

и этнометодологии, нужно научиться эмпирически операционализировать систему понятий социологии повседневности, выработать своего рода феноменологический «глазомер» и освоить метод феноменологической редукции (что является не такой уж простой задачей – научиться «заключать в скобки» весь свой предшествующий опыт, все научные знания, религиозные убеждения, все допущения, основанные на здравом смысле и т.д.), а также освоить эт-

нометодологию как умение «рассматривать практические действия, практические обстоятельства и практические рассуждения как предметы эмпирического исследования» [21, с. 9]. В качестве возможных и уже апробированных в ходе преподавания вариантов решения этих проблем в данной статье предложено обращение к картине в роли «феноменологического симулятора», а также рассмотрение картины в качестве «поля гарфинкелевских экспериментов».

Литература

1. Шюц А. Основные понятия феноменологии / А. Шюц. Избранное: Мир, светящийся смыслом : пер. с нем. и англ. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С. 161–180.
2. Бергер П. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; [пер. с англ. Е. Руткевич]. – М. : Медиум, 1995. – 323 с. – (Первые публикации в России).
3. Knoblauch H. Die kommunikative Konstruktion kultureller Kontexten / Hubert Knoblauch. – Berlin / New York : De Gruyter, 1995. – 338 s.
4. Knoblauch H. Communication, contexts and culture. A communicative constructivist approach to intercultural communication, in di Luzio / Hubert Knoblauch // Culture in Communication. Analyses of Intercultural Situations / A. S. Guenther and F. Orletti (eds.). – Amsterdam / Philadelphia : John Benjamins, 2001. – pp. 3–33.
5. Knoblauch H. Die Video-Interaktions-Analyse. Sozialer Sinn / Hubert Knoblauch // Zeitschrift für hermeneutische Sozialforschung. – 2004. – № 1. – S. 123–138.
6. Зиммель Г. Рама картины. Эстетический опыт // Социология вещей : Сборник статей / под ред. В. Вахштайна. – М. : Территория будущего, 2006. – С. 48–53.
7. Шеллинг Ф. В. Й. Философия искусства. – М. : Мысль, 1966. – 496 с. (Сер. «Философское наследие»).
8. Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования : учебник / Петр Штомпка ; пер. с пол. Н. В. Морозовой. – 2-е изд. – М. : Логос, 2010. – 168 с.
9. Круткин В. Снимки домашних альбомов и фотографический дискурс // Визуальная антропология: настройки оптики / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова, В. Круткина. – М. : Вариант, ЦСПГИ, 2009. – С. 109–125.
10. Сергеева О. Как мы стали телезрителями: реконструкция повседневности по фотографиям 50-х-70-х годов / О. Сергеева // Визуальная антропология: настройки оптики / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова, В. Круткина. – М. : Вариант, ЦСПГИ, 2009. – С. 175–188.
11. Малес Л. Фотография в социологических дисциплинах. Методический аспект / Л. Малес // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность : сборник науч. ст. / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова, В. Круткина. – Саратов : Научная книга, 2006. – С. 168–182.
12. Knoblauch H. Videography. Focused ethnography and video analysis / Hubert Knoblauch, Bernt Schnettler, Jürgen Raab & Hans-Georg Soeffner (Eds.) // Video analysis: Methodology and methods. Qualitative audiovisual data analysis in sociology. – Frankfurt a. Main : Lang, 2006. – P. 69–83.
13. Пауэлс Л. Репрезентируя движущиеся культуры: проблемы и возможности антропологической и социологической кино съемки / Л. Пауэлс // Визуальная антропология: настройки оптики / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова, В. Круткина. – М. : Вариант, ЦСПГИ, 2009. – С. 37–64.
14. Вашик К. Метаморфозы зла: немецко-русские образы врага в плакатной пропаганде 30-50-х годов / К. Вашик // Образ врага / сост. Л. Гудков ; ред. Н. Конрадова. – М. : ОГИ, 2005. – С. 191–230.
15. Бернштейн Ф. Представления о здоровье в революционной России: гендерная политика в плакатах по половому просвещению в 1920 годы / Ф. Бернштейн // Визуальная антропология: режимы видимости при социализме / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова – М. : Вариант, ЦСПГИ, 2009. – С. 215–245.
16. Быкова С. Советская иконография и «портретные дела» в контексте визуальной политики, 1930 годы / С. Быкова // Визуальная антропология: режимы видимости при социализме / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – М. : Вариант, ЦСПГИ, 2009. – С. 105–126.
17. Янковская Г. «Бригадный метод» и другие «ноу-хау» изополитики эпохи сталинизма / Г. Янковская // Визуальная антропология: режимы видимости при социализме / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова – М. : Вариант, ЦСПГИ, 2009. – С. 126–140.
18. Хемби Э. Домашняя сфера и повседневность в искусстве Татьяны Назаренко / Э. Хемби // Визуальная антропология: режимы видимости при социализме / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – М. : Вариант, ЦСПГИ, 2009. – С. 141–157.
19. Бойм С. Конец ностальгии? Искусство и культурная память конца века: Случай Ильи Кабакова [Электронный ресурс] / С. Бойм // Новое литературное обозрение. – 1999. – № 39. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nlo/1999/39/boym.html>.
20. Ярская-Смирнова Е. Взгляды и образы: методология, анализ, практика. оптики / Ярская-Смирнова Е., Романов П. ; под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова, В. Круткина. – М. : Вариант, ЦСПГИ, 2009. – С. 7–16.
21. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии : пер с англ / Гарольд Гарфинкель. – СПб. : Питер, 2007. – 335 с.

УДК 316:371.315

Ида Ковалева*кандидат философских наук, профессор кафедры социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина***Ida Kovaleva***PhD in Philosophy, Professor of the Department of Sociology at V.N. Karasin Kharkiv National University*

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ ПОДХОД В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ СОЦИОЛОГИИ: ЖАНР ЭТЮДА И ЭССЕ

В статье раскрывается тезис о том, что в процессе преподавания истории социологии в условиях модульно-рейтинговой системы следует более тщательно разнообразить методы и приемы обучения, исходя из особенностей содержания каждого модуля. Для реализации этой идеи богатые возможности дает социокультурный подход к процессу преподавания, позволяющий обращаться как к культурному наследию, так и к социальным ситуациям и осмыслению личного опыта и преподавателя, и студента. В данной публикации речь идет об опыте использования жанра этюда и эссе при изучении классической немецкой социологии конца XIX – начала XX вв. на первом курсе социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Общей методической базой инновационных поисков являются теоретические и методологические разработки, созданные научно-педагогическим коллективом социологического факультета.

Ключевые слова: социокультурный подход к процессу преподавания истории социологии, этюд, эссе, синтезирующая функция, стихия социальной жизни.

The article reveals the idea that in the process of teaching the history of sociology in a module-rating system the teacher should diversify the methods and techniques of teaching basing on characteristics of the contents of each module. Socio-cultural approach to teaching gives rich possibilities to implement this idea that allows applying both to the cultural heritage and to social situations and comprehension of both teacher's and student's personal experience. The current paper deals with the experience of using of the genre of etude and essay in the study of classical German sociology of the late XIX – early XX century in the first year of study at the School of Sociology in V.N. Karazin Kharkiv National University. The common methodological base for innovative searches consists of theoretical and methodological workings developed by academic and pedagogical collective of the School of Sociology.

Keywords: social and cultural approach to the teaching of the history of sociology, etude, essay, synthesis function, social life.

У статті розкривається теза про те, що в процесі викладання історії соціології в умовах модульно-рейтингової системи слід більш ретельно урізноманітнити методи та прийоми навчання, виходячи з особливостей змісту кожного модуля. Для реалізації цієї ідеї багаті можливості дає соціокультурний підхід до процесу викладання, що дозволяє звертатися як до культурної спадщини, так і до соціальних ситуацій та осмислення особистого досвіду і викладача, і студента. У даній публікації мова йде про досвід використання жанру етюду і есе при вивченні класичної німецької соціології кінця XIX – початку XX ст. на першому курсі соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Загальною методичною базою інноваційних пошуків є теоретичні та методологічні розробки, створені науково-педагогічним колективом соціологічного факультету.

Ключові слова: соціокультурний підхід до процесу викладання історії соціології, етюд, есе, синтезуюча функція, стихія соціального життя.

Социокультурный подход в преподавании социологии сегодня становится все более популярным. Однако в процессе преподавания *истории социологии* этот подход используется крайне редко. С нашей точки зрения, он имеет целый ряд преимуществ для более глубокого проникновения и постижения историко-социологического материала студентами.

Социология богата своей историей. Множество идей, возникнув в реальной ситуации, распространялись, становились широко известными, потом предавались забвению, но со временем вновь возрождались. Авторы этих идей жили в разных странах и в разное время, их идеи могли быть созвучными или противоположными, сами они могли быть интересными друг другу или безразличными, настроенными дружелюбно или враждебно.

Богатство содержания и разнообразие самих идей в истории социологии позволяют выделить целый ряд подходов к процессу изучения истории социологии. Может быть *проблемный, хронологический, персонифицированный* и ряд других подходов. В каждом конкретном случае определяются конкретные методы и приемы преподавания.

Социокультурный подход в процессе преподавания истории социологии позволяет комплексно решать целый ряд вопросов благодаря обращению к истории науки как феномену культуры.

В условиях модульно-рейтингового обучения важно не только четко определить содержательную характеристику модуля, но и максимально разнообразить методы и приемы изучения материала, позволяющие наиболее адекватно представить содержание данного модуля и его особенности, при этом сочетая отдельные традиционные формы занятий с инновационными методиками преподавания.

Реализуя социокультурный подход при изучении истории социологии через жанр *этюда* и *эссе*, мы показываем, как сложна взаимосвязь между наукой и культурой, как по-разному могут быть преобразованы объекты познания, подчеркиваем, что результаты одной деятельности могут стать исходными компонентами другой, другого аспекта понимания и анализа.

Обращение к жанру этюда позволяет наглядно актуализировать, выдвинуть на первый план те моменты, которые для нас представляют особый интерес в данной аудитории при изучении данной социологической концепции.

Жанр этюда по своей природе многогранен в использовании наукой и искусством.

Он может использоваться и в ситуации преподавания.

Этюд – это своеобразное упражнение импровизационного характера, направленное на развитие техники мастерства. Этюдом может быть и небольшое произведение, набросок, освещающий отдельный факт или событие. Этюд может служить упражнением для развития социологического воображения, для более внимательного отношения к фактам, к реальным событиям, которые неожиданным образом вплетаются в канву историко-социологического процесса.

Так, например, при изучении социологических идей Герберта Спенсера мы используем жанр этюда в процессе подготовки ролевой игры «Гайд-парк», привлекая произведение Джека Лондона «Мартин Иден» и материал об отношении к позитивизму Ф.М. Достоевского и Л.Н. Толстого. Все это дает достаточно богатый материал для развития импровизации и понимания того, как идеи, овладев человеком, могут захватить чувства и реализоваться в его реальной жизни. И это мы постигаем через художественный образ искусства.

Исходным моментом для создания данного этюда может служить и небольшая заметка Мариэтты Шагинян «Лето в Баббакуме», в которой она рассказывает о том, как Г. Спенсер помог решить вопрос с учебой в Лондоне армянской коммунистке Флоре Варданян.

История социологии дает богатый материал для развития рационального восприятия мира, а включение этюдов и эссе в методику преподавания обогащает образно-чувственное восприятие социума.

В условиях Интернета у студентов все чаще пропадает интерес к чтению первоисточников. В связи с этим мы подготовили этюд при изучении формальной социологии Георга Зиммеля под общей рубрикой «Читаем и изучаем труды Георга Зиммеля». Была взята работа «Актер и действительность» [1]. Наш интерес к этой статье Георга Зиммеля обусловлен не только тем, что ее автора привлекала социология культуры, но и тем, что и социолога, и актера интересует действительность. Но если первого влечет наука, то второй к действительности идет через художественный образ. Общество и люди в нем в своем взаимодействии привлекают и социолога, и актера.

Статья Георга Зиммеля «Актер и действительность» позволяет поднять и попытаться осмыслить самые разнообразные вопросы. Назовем некоторые из них: общественное мнение, «глас народа» и истина в оценке искусства; особенности актерского

мастерства, действительность, драматургия, сценический характер роли, зритель и его оценка спектакля; бытие в единстве всего процесса и фрагментарность событий, представленных на сцене, особенности «реальности актера».

Углубленный интерес к данному тексту позволяет не только говорить об особенностях актерского мастерства и творчества, но и о проблемах личности. Это и проблема реального соотношения внутреннего и внешнего, судьбы и реакции на нее, событий и окружающей их атмосферы. Здесь высвечиваются философские аспекты: истина и ложь, форма и содержание; познанная реальность; натурализм и интерпретация деятельности актера. Мы видим, как удивительно богаты грани действительности: душевная, телесная, психическая, «перезжитая в душе действительность» и т.д.

Для постановки этюда мы пригласили на занятие по истории социологии двух актеров и зрителя, увлеченного театром. Этюд позволил понять, какое прочтение текста и его осмысление возможно, как идеи Георга Зиммеля, изложенные им в далеком прошлом, могут помочь нам постигать ту действительность, которая окружает нас сегодня.

Да, мы можем просто прочесть статью, обсудить ее содержание и показать, какое место она занимает в творчестве социолога. Но жанр этюда, как показывает наш опыт, существенно увеличивает возможности нашего познания и проникновения в реальный мир нашего бытия.

Этюд обязательно включает элемент игры, он направлен на актуализацию определенного события жизни и деятельности студента, позволяя ему осуществить самопрезентацию на фоне и в контексте историко-социологического материала.

Записанный на диск этюд может самостоятельно использоваться студентами для того, чтобы сформировать свое личное отношение к нему, принимая или отвергая те позиции в изучении идей Г. Зиммеля, которые предложены участниками этюда.

Одновременно этот материал может служить своеобразным толчком для того, чтобы обратить внимание на реальные ситуации нашей повседневности, актуализирующие проблему, поднятую в свое время Георгом Зиммелем.

Для подготовки следующего этюда, продолжая изучение трудов Георга Зиммеля, мы берем его работу «Микеланджело» [2]. Знакомясь с содержанием данного произведения, мы видим, что исходной посылкой для анализа творчества этого великого ваятеля Г. Зиммель берет проблему единения

природы и духа. Он говорит, что в основе нашей душевной сущности есть некий дуализм, который не позволяет нам познать мир в его единстве, а постоянно делит его на пары противоположностей, включая наше бытие в расщепленный таким образом мир, напоминая нам, что мы – и природа, и дух. Признание этого дуализма проходит через нашу судьбу. Мысль о включенности бытия во взаимодействие таких противоположностей будет привлекать Г. Зиммеля в его социологических изысканиях, посвященных стихии социальной жизни, культуре и проблемам личности.

Обращаясь к истории искусства, Г. Зиммель показывает, что, как правило, художники, творцы в своих произведениях отдавали предпочтение и реализовывали тот или иной подход, т.е. одних интересовало выражение природы, других – духа.

Творчество Микеланджело снимает это противоречие. В его скульптурах природа и дух обретают равновесие и единство в созерцании громадных противоречий жизни. Г. Зиммель писал: «Микеланджело создал новый мир, заселил его существами, для которых до того пребывавшее лишь в определенных отношениях, то сближаясь друг с другом, то отдаляясь друг от друга, изначально стало одной жизнью; и будто в нем заключена неслыханная до сих пор сила, она втягивает в свой поток все элементы, не способные противостоять этому своим особым существованием. Прежде всего создается впечатление, что душевная и телесная сущности человека после длительного разделения, возложенного на них трансцендентностью души, вновь познают себя как единство» [2, с. 414].

Г. Зиммеля завораживает творчество Микеланджело. Он анализирует его особенности на фоне других мастеров искусства. Его интересуют форма и содержание, удивительное единение душевного и телесного, включение в жизнь и бытие.

Подготовка к этюду предполагает обращение не только к работам Г. Зиммеля, но и к произведениям Микеланджело. Для этого можно рекомендовать «Всеобщую историю искусства» (том третий; под общей редакцией Ю. Д. Колпинского и Е. И. Ротенберга) [3].

Следующий важный момент в подготовке этюда – обращение к скульптурам и памятникам в нашем городе, которые заполняют наше непосредственное жизненное пространство. Харьковскому университету здесь очень повезло, т.к. рядом удивительное разнообразие: памятники В. Н. Каразину, Д. И. Багалею, А. М. Ляпунову, Тара-

су Шевченко, Владимиру Ленину, казаку Харько; скульптурная группа, посвященная студентам, уходящим в ополчение в 1941 году. А немного дальше – скульптура, посвященная дню святого Валентина, и символическая фигура, призывающая к знанию, на улице Лермонтовской. И все это практически рядом. Какое удивительное поле для творческого размышления!

Этюд предполагает условное название: «Скульптуры города глазами Георга Зиммеля». В данном случае жанр этюда используется как оригинальное упражнение импровизационного характера, направленное на развитие навыков использования знания конкретного социологического произведения для творческого восприятия конкретных произведений искусства. Ценность данного методического приема определяется тем, что органично проникает из историко-социологического пространства в реальное бытие горожанина.

Подготовке к этюду будет способствовать и обращение студентов к ранее изученному материалу по истории социологии. Так, например, при изучении темы «Идейно-теоретические истоки немецкой социологии» рассматривается такое направление, как романтизм, которое появляется в различных областях культуры того времени в Германии и оказывает влияние на процесс развития социологии. В связи с этим следует использовать произведение Г. Лессинга «Лаокоон» [4]. Труды этого мыслителя могут представлять особый интерес для социолога, так как через все его творчество проходит живой интерес к познанию. Г. Лессинг говорил, что, если бы ему был предоставлен выбор между обладанием уже готовой, но мертвой истинной и живым, творческим стремлением к истине, он выбрал бы последнее.

Многогранный анализ скульптуры «Лаокоон», органически определяющий единство теоретической и социальной логики исследования, является вкладом немецкой культуры в культуру всего человечества. Г. Лессинг выступал против абстрактности, холодности, официальности, что было свойственно искусству классицизма, против пренебрежения к жизненной телесности, к миру индивидуальных человеческих чувств и страстей, к драматизму и жизненной борьбе.

Конечно, дополнительно можно познакомиться с литературой по искусству скульптуры. Например, с работами Д. Аркина «Образы скульптуры» [5], А. Каменского «Коненков» [6]; «Степан Дмитриевич Эрзя» [7] и др.

Многоаспектная подготовка к организации и проведению этюда позволяет более глубоко понять то, что социология культуры формируется в тесной взаимосвязи с историей искусства, с идеями этики и эстетики.

Каковы же основные особенности включения этюда в методику преподавания истории социологии?

Назовем некоторые из них:

1) отказ от традиционных форм занятий и создание благоприятных предпосылок для интерактивных форм общения;

2) реализация не только модели приобретения и закрепления знания, но и выработки навыков самостоятельного включения в ситуации, требующие выявления социальной сущности;

3) метод этюда выполняет некую синтезирующую функцию по отношению к знаниям в различных областях культуры;

4) студентам представляется право свободного выбора конкретных работ социолога и ситуаций, реализованных в этюде.

Если, работая в жанре этюда при изучении немецкой классической социологии, мы исходим из интереса к определенному произведению и вытекающей из него ситуации, то при выборе темы эссе мы отталкиваемся от тех или иных теоретических посылок.

Жанру эссе в методической литературе по социологии отводится значительно больше места, чем этюду. Достаточно назвать такие работы, как «Нетрадиционные методы преподавания социологии» (авторы А. Горбач, И. Ковалева, О. Редько, Ю. Сорочка) [8] и «Советы студенту относительно работы над рефератом и эссе» [9] В. А. Ядова. Здесь мы читаем: «Эссе предполагает авторское обозрение проблемы с использованием литературных источников. Вы формируете проблему и рассматриваете ее, приводя аргументы с опорой на литературу. Эссе – представление авторской позиции, что-то вроде «вольных размышлений» над проблемой, но не настолько, чтобы не придерживаться ссылок на литературу. Здесь уместны: «Я думаю», «Я сомневаюсь» и тому подобные личностные обороты» [9, с. 118].

Включение в систему методических средств этюдов и эссе приводит к интеллектуализации будущих социологов, к развитию у них интереса к поиску взаимосвязи отдельного события, жизненного факта и каких-то общих процессов, законов, реализующихся в обществе.

Эссе в русле изучения истории социологии созвучно историко-биографической публицистической прозе, которая сочетает индивидуальную позицию автора с неприкрытым изложением материала, что

может одновременно сочетать в себе образность, афористичность и парадоксальность. Здесь возможны параллели, аналогии, ассоциации.

Эссе может выступать как самостоятельное социологическое произведение. Из социологов прошлого особенно высоко ценил жанр эссе Георг Зиммель. В связи с этим вполне возможна такая тема реферата: «Место эссе в творчестве Зиммеля».

Эссе может выступать как один из методов освоения социологического знания, развивающих творческое воображение. В учебном курсе по истории социологии эссе является одним из видов творческой письменной работы, которая предполагает, что, опираясь на личный опыт и определенные знания, студент вырабатывает у себя социологическое видение явлений и процессов, которые окружают нас в повседневной жизни.

У студентов еще нет и не может быть знания феноменологической социологии (история социологии, во всяком случае в Харьковском университете, читается для студентов первого курса), они еще не могут использовать всю богатейшую палитру терминов и понятий теории повседневности, но у них уже есть понятия жизни и культуры, формы и содержания, взаимодействия, функционально-понимания конфликта и т.д.

Как подчеркивалось выше, темой эссе могут быть конкретные идеи того или иного автора. Например, идея Георга Зиммеля о стихии социальной жизни, с нашей точки зрения, может быть замечательной посылкой для понимания того, что судьба каждого из нас и отечества в целом удивительно переплетается с судьбой Германии. Здесь все: культура и философия, война и мир, ненависть и любовь. Не случайно Марина Цветаева писала в своем стихотворении «Германии»:

«Ты миру отдана на травлю,
И счета нет твоим врагам,
Ну, как же я тебя оставлю?
Ну, как же я тебя предам?
И где возьму благоразумье:
„За око – око, кровь – за кровь”,
Германия – мое безумье!
Германия – моя любовь!»¹ [10].
А позже в ее стихах находим следующие слова:
«Полкарты прикарманила
Астральная душа!
Встарь – сказками туманила,
Днесь – танками пошла»² [10].

Мы можем говорить о роли Гете и Гейне в

мировой, в том числе русской, культуре, но никогда из памяти народа не уйдут события Второй мировой войны.

Германия и сегодня проходит через нашу жизнь: немецкие машины и техника, лекарства и кондитерские изделия, музыкальные инструменты и сервисы. Этот перечень можно конкретизировать и продолжать еще долго.

В Харькове есть военное кладбище, куда приезжают немцы, есть Нюрнберг-хауз, где с успехом изучают немецкий язык все желающие, где можно узнать об истории немецких диаспор в XIX в. и т.д.

Почему это может быть важным при изучении немецкой классической социологии? Потому что это создает тот необходимый эмоциональный фон, который говорит о сложности, противоречивости, неоднозначности событий и судеб. Это помогает более четко представить и противоречивость, и сложность тех условий, в которых возникали и развивались идеи, которые и сегодня интересны социологам.

Условно общая тема эссе формулируется так: «Я и Германия», а конкретно она может быть представлена через самые разнообразные проблемы, которые интересны и важны для каждого студента индивидуально. Первоначально возникает недоумение и уверенность, что написание эссе на такую тему невозможно. Вот одно из таких заявлений: «... Я не знаю немецкого языка, я никогда не был в Германии, у меня нет в Германии родственников и друзей, я не воевал, практически вообще не интересуюсь Германией специально ни по одной теме. Я не слушаю «Немецкую волну», меня не угоняли в немецкий плен. Хотя я и обожаю футбол, немецкая «Бавария» никогда не слышала обо мне и не будет подписывать со мною контракт. Но...»

И в дальнейшем мы убеждаемся в том, что даже эта преамбула не снижает возможность через стихию социальной жизни понять, как наши страны и народы взаимосвязаны.

Интерес представляет самостоятельный анализ и оценка собственного отношения студентов к немецкой культуре и немцам на протяжении всей жизни. И здесь разные позиции: от ненависти – к пониманию и признанию; от принятия – к ненависти и отрицанию интереса к стране.

У студентки немецкая фамилия, у нее особый интерес к Германии, к немецким диаспорам в Украине, которые сейчас объединяют более 30 тысяч человек. А почему такая фамилия? Ответа точного нет, есть только разнообразные предположения.

1 1 декабря 1914

2 9-10 апреля 1939

В другом случае студент точно знает, что его дед – это один из пленных немцев. Интерес к истории Германии, ее культуре, науке очень большой, но фамилия по матери.

А вот еще очень интересная посылка к написанию эссе: «Мне посчастливилось в свое время побывать в этой неоднозначно оцениваемой мною стране. Я попал на экскурсию по Европе с посещением двух немецких городов: Роттенбурга и Нюрнберга, и я лично убедился в том, что Германия – страна контрастов».

Кто-то отдает предпочтение музыке, кто-то философии и литературе. Кого-то больше привлекает проблема, как в такой стране возник фашизм и т.д.

Конечно, можно рекомендовать литературу о войне, которая очень велика. Но может быть особый интерес будет представлять работа Людмилы Марковны Гурченко о Харькове в годы войны «Мое взрослое детство» [11].

Определенную роль будет играть и просмотр фильмов о войне, сделанных в разное время. Сегодня это «Край», «Полумгла», «Белый Тигр», «Сталинград» – фильм, сделанный Германией и Россией и выходящий на проблему трагедии народов, принимающих участие в войне.

Разнообразие исходных посылок и обращение в дальнейшем к проблематике, важной для всех, позволяет четко проследить взаимосвязь единичного, особенного и всеобщего. А обращение к социологическим понятиям формальной социологии позволяет осмыслить материал биографического характера под новым углом зрения.

Жанр эссе позволяет более глубоко понять и осмыслить процессы, происходящие в обществе, в частности такой из них, как играизация.

Сегодня под играизацией понимается: «1) внедрение принципов игры, эвристических элементов в прагматические жизненные стратегии, что позволяет индивидам посредством саморефлексии достаточно эффективно выполнять основные социальные роли, адаптироваться к неравновесности, жизни в условиях многомерности времени и пространства; 2) новый, формирующийся тип рациональности, характерный для современной социокультурной динамики; 3) фактор конструирования, поддержания и изменения социальной реальности неравновесного типа; 4) социологическая парадигма с теоретико-методологическим инструментарием, позволяющим анализировать порядок и хаос в динамичных современных социальных системах» [12, с. 5].

В статье С. А. Кравченко и В. А. Романова «Социология и вызовы современной социокультурной динамики» [12] справедливо подчеркивается, что изменения в обществах позднего модерна и постмодерна происходят не только под воздействием внешней принудительной каузальности, но и под влиянием саморефлексии институциональных структур, а также внутренней саморефлексии отдельных социальных акторов.

Включение многообразных методических средств и приемов в процесс преподавания истории социологии способствует развитию саморефлексии институциональных структур того или иного социологического подразделения (факультета, кафедры) и внутренней саморефлексии педагога и студента.

Работая со студентами в жанре эссе, мы стараемся актуализировать интерес к собственным переживаниям молодых людей и научить их рефлексировать, изучая историко-социологический материал. Именно это позволяет органически соединить процесс познания достаточно абстрактного материала с прагматическими элементами реальных жизненных стратегий. В этом ключе высвечивается определенная проблема и возможность ее осмысления.

Современное социологическое образование обеспечивает профессиональную информацию, усвоение базовых терминов и понятий. Методически это достигается через использование компьютеров, структурно-логических схем, словарей и т.д. Но важно и образно-чувственное восприятие социума, здесь важен социокультурный подход к педагогической деятельности и такие методы, как этюд и эссе, отвечающие интересам общего процесса демократизации образования в Украине. Эти методы несут в себе возможность импровизации, спонтанной аргументации и возможность лаконичного изложения материала, идущего от личного впечатления к обобщению. Возникающий дидактический конструкт способствует повышению уровня социологического мышления.

На протяжении последних лет появилось множество стажировок, грантов, доступных для молодых социологов Украины. Активное использование этюдов и эссе в процессе изучения истории социологии способствует развитию умения самопрезентации и саморефлексии в контексте историко-социологического материала.

Эссе, написанное при изучении курса истории социологии, предполагает опре-

деленное сочетание аналитической и описательной работы. Обращение к личному опыту, к собственной биографии, к истории семьи в контексте социологического теоретизирования того или иного автора увеличивает возможности творческого осмысления студентами социально значимых событий.

Конечно, использование таких методов работы, как этюд и эссе, всегда связано с инновационными технологиями и несет в

себе определенную долю риска, неопределенность результата.

Однако наш конкретный опыт говорит о том, что включение этюда и эссе в процесс изучения классической немецкой социологии интересен студентам, продуктивен для понимания социологических концепций и является одной из предпосылок более глубокого понимания феноменологической социологии, рассматривающей повседневность как предмет социологической рефлексии.

Литература

1. Зиммель Г. Актер и действительность / Г. Зиммель // Избранное. Том 2. Созерцание жизни. – М. : Юрист, 1996. – С. 292 – 300.
2. Зиммель Г. Микеланджело / Г. Зиммель // Избранное. Том 1. Философия культуры. – М. : Юрист, 1996. – С. 411 – 432.
3. Всеобщая история искусств / под общ. ред. Ю. Д. Колпинского и Е. И. Ротенберга. – Т.3. – М. : Искусство, 1962. – 525 с.
4. Лессинг Г. Э. Лаокоон, или о границах живописи и поэзии / Г. Э. Лессинг. – М. : ЭКСМО, 2012. – 288 с.
5. Аркин Д. Образы скульптуры / Д. Аркин. – М. : Искусство, 1961. – 186 с. Каменский А. А. Коненков / А. А. Каменский; серия : Жизнь в искусстве. – М. : Искусство, 1975. – 242 с.
6. Степан Дмитриевич Эрзя (Нефедов) : альбом / сост. М. Н. Баранова. – Саранск : Мордовское издательство, 1987. – 240 с.
7. Горбач А. Н. Эссе об эссе / А. Н. Горбач, И. Д. Ковалева, О. А. Редько, Ю. Г. Сорока // Нетрадиционные методы преподавания социологии. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2001. – С. 9 – 29.
8. Ядов В. А. Советы студенту относительно работы над рефератом и эссе / В. А. Ядов // Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций: Курс лекций. – СПб., 2009. – С. 117 – 119.
9. Цветаева М. И. Стихотворения. Поэмы / сост., вступ. ст. А. М. Туркова ; примеч. А. А. Саакянц. – М. : Советская Россия, 1988. – 416 с. (Поэтическая Россия).
10. Гурченко Л. М. Мое взрослое детство : повесть / Людмила Гурченко; [Предисл. Н. Михалкова]. – М. : Молодая гвардия, 1982. – 285 с.
11. Кравченко С. А. Социология и вызовы современной социокультурной динамики / С. А. Кравченко, В. Л. Романов // Социологические исследования. – 2004. – № 8. – С. 3 – 11.

УДК 316:[791.52:37.091.64]

Надежда Корытникова*кандидат социологических наук, доцент кафедры методов социологических исследований Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина***Nadezhda Korytnikova***Ph.D. in Sociology, Associate Professor, Department of Methods of Sociological Researches at V.N. Karazin Kharkiv National University*

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИДЕОМАТЕРИАЛОВ В ПРЕПОДАВАНИИ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН

Обращение к визуальным средствам обучения становится все более востребованным в преподавании социологических дисциплин. Статья посвящена анализу возможных направлений использования документальных и художественных фильмов в рамках активных методов преподавания учебных курсов по социологии. Рассмотрены результаты педагогического эксперимента по тестированию трех направлений визуализации учебного процесса: сопровождение лекций, обсуждение учебных вопросов в интерактивном формате на семинарах и дополнение к самостоятельной подготовке студентов. В качестве иллюстрации опыта использования видеоматериалов в преподавании социологических дисциплин представлены результаты обсуждения студентами экономического факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина фильма «Заплати другому».

Ключевые слова: видеоматериалы, преподавание социологических дисциплин, средства обучения, визуализация социологии.

Circulation to the visual learning tools are in demand in the teaching of sociological disciplines. The purpose of this article is to demonstrate the possible uses of documentary and feature films in active teaching sociological disciplines. In the mode of the experiments were tested three areas of the educational process visualization: accompanying lectures, discussion of educational issues in an interactive format in addition to the seminars and self-study students. To illustrate the experience of using video in teaching sociological disciplines discuss the results of an economics student film «Pay It Forward».

Keywords: video, teaching sociology courses, learning tools, visualization of sociology.

Звертання до візуальних засобів навчання стає все більш затребуваним у викладанні соціологічних дисциплін. Стаття присвячена аналізу можливих напрямків викладання документальних і художніх фільмів у рамках активних методів викладання навчальних курсів з соціології. Розглянуто результати педагогічного експерименту трьох напрямків візуалізації навчального процесу: супровід лекцій, обговорення навчальних питань в інтерактивному форматі на семінарах і доповнення до самостійної підготовки студентів. Як ілюстрація досвіду використання видеоматеріалів у викладанні соціологічних дисциплін представлені результати обговорення студентами економічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна фільму «Заплати іншому».

Ключові слова: видеоматеріали, викладання соціологічних дисциплін, засоби навчання, візуалізація соціології.

Совершенствование форм и методов учебного процесса – проблема, решение которой становится сегодня особенно актуальной. Без этого трудно вызывать интерес студентов, их желание учиться. Сказанное выше в полной мере относится и к социологическим дисциплинам. Неслучайно методические проблемы социологического образования являются предметом исследования многих российских и украинских ученых. Так, общие тенденции социологического образования описаны в работах таких российских социологов, как М.Б. Буланова, Н.Е. Покровский, С.А. Шаронова [1-4]. Проблематика внедрения нетрадиционных методов преподавания социологии в высшей школе представлена в публикациях украинских исследователей И.Д. Ковалевой, Ю.Г. Сороки, О.А. Даниленко и др. [5-7]. Использованию новых информационных технологий в социологическом образовании посвящены работы А.В. Воронцова, П.Ш. Гейдарова, Н.В. Громыко, М.Н. Деминой, В.Г. Лукьянова, Е.Д. Патаракина, С.Н. Щегловой [8-13].

Большое внимание к использованию новых форм и методов преподавания обусловлено, в том числе, уменьшением интереса к фундаментальным дисциплинам. Как отмечает Н.Е. Покровский, «социологическое образование сегодня сталкивается с тем, что большие и обстоятельные учебные курсы по истории теоретической социологии и другим важным теоретико-социологическим дисциплинам в восприятии студентов все в большей степени приобретают характер «интеллектуальной повинности». И это неудивительно, ибо помимо воли и тех, кто учит, и тех, кто учится, учебный процесс, отражая макротенденции, ориентируется, прежде всего, на «полезное знание», т.е. знание ясное, доступное, чисто инструментальное и, что особенно важно, ведущее студентов по окончании вуза наикратчайшим путем к выгодной работе. Ценность теоретической социологии в таком контексте для студенческих аудиторий вовсе не самоочевидна» [1, с. 73]. Одним из способов преодоления кажущегося разрыва между теоретическим и практическим знанием становится поиск новых методов обучения. Сегодня процесс преподавания находится на стадии перехода от традиционных к активным методам обучения, направленным на развитие критического мышления и социологического воображения, формирование творческих способностей будущих специалистов и возможности их проявить.

Новые возможности для педагогики высшей школы открываются в связи с глобаль-

ным распространением информационных технологий. Благодаря Интернету студенты имеют свободный доступ к последним публикациям в социологических журналах (например, «Социологические исследования» – <http://www.isras.ru/socis.html>, «Социология: теория, методы, маркетинг» – <http://i-soc.com.ua/journal/content.php>). Факультетские сайты университетов наполняются специализированной научной литературой, которая рекомендована преподавателями для углубленного изучения предмета и необходима студентам для самостоятельной работы (Национальная библиотека Украины имени В.И. Вернадского – <http://www.nbuv.gov.ua>; электронная библиотека социологического факультета ХНУ имени В.Н. Каразина – <http://library.sociology.kharkov.ua/library.php>). Наиболее востребованными становятся электронные версии учебников и конспектов лекций по социологии, позволяющие облегчить и упростить усвоение большого объема новой информации благодаря гиперссылкам и мультимедийным возможностям [14].

Одним из эффективных методов обучения становится применение визуальных средств коммуникации в преподавании социологических дисциплин. Визуальные образы (как статичные, так и динамичные) позволяют свободнее воспринимать информацию, открывают дополнительные возможности познания. Использование видеоматериалов способствует и усвоению абстрактных теоретических положений, и решению прикладных социологических задач. Благодаря таким материалам социальная реальность представляется студентам осязаемым и понятным объектом социологии, что помогает их профессиональному становлению.

О первом применении мультимедийных средств коммуникации в педагогическом процессе написал в своей публикации Е.Д. Патаракин, ссылаясь на работы Селестина Френе, который разработал и организовал школьную корреспондентскую сеть. «В рамках этой сети школьники обменивались текстами и картинками. Френе рассматривал коммуникационные возможности – музыкальные записи, фотографии, телефонные разговоры, радио, кинофильмы и телепередачи – прежде всего как средства выработки у ученика своего собственного языка, при помощи которого он мог бы общаться с другими людьми» [12, с. 113]. Распространение современных компьютерных технологий привело к конвергенции различных средств коммуникации, что позволило объединить в рамках одного учебного курса всевозможные техники обучения.

Опыт внедрения мультимедийных технологий в образовательный процесс накоплен в Лаборатории социальных коммуникаций на факультете социологии Санкт-Петербургского государственного университета в рамках преподавания курсов по визуальной социологии и антропологии [см. 15]. С помощью кино-, видео- и фотопродукции студенты исследуют различные коды коммуникации, овладевают технологией создания фильмов и научно-популярных телепередач. Курс предусматривает практические занятия, на которых слушатели готовят визуальные продукты и их презентацию на итоговой конференции. В лаборатории реализуется проект междисциплинарной магистерской программы «Визуальные исследования», действует киноклуб неигрового кино «Киноглаз», создана фильмотека неигрового кино. Организована научная школа «Визуальные методы в науке и образовании», объединившая ученых различных социальных и гуманитарных наук [15].

Обращение к визуальным средствам обучения становится востребованным в преподавании социологических дисциплин. Мультимедийные технологии позволяют целенаправленно использовать в обучении такие аудио- и визуальные источники, как прямая речь, музыка, песни, фотографии, плакаты, произведения изобразительного искусства и видеозаписи. Визуальные образы «прокладывают новые маршруты к пониманию прошлого, постоянно меняющихся в истории определений социальных отношений, способов конструирования и решения социальных проблем» [16, с. 8]. Оцифрованные видеоматериалы интересны тем, что в них документально зафиксирована социальная реальность, социокультурное взаимодействие представлено в визуальной форме. «Технологический потенциал дигитализации образов, размещения видео в Интернете усиливает доступность, рефлексивность и гибкость обучающих стратегий. При этом особенно важно проявлять существующие конвенции, контексты и возможности применения визуального в профессиональной практике, чтобы обучать студентов новым техниками работы, поощряя критическую рефлексивность и этическое осмысление, применяя техники групповой работы и партисипаторные подходы к образованию, исследованию и практике» [16, с. 9]. В результате происходит формирование нового типа личности, способной быстро адаптироваться к постоянным изменениям в профессиональной деятельности и умеющей применять полученные теоретические знания для решения текущих задач.

Цель статьи – продемонстрировать возможные направления использования документальных и художественных фильмов в преподавании курса «Основы социологии» для студентов несоциологических специальностей.

Показать все предметное разнообразие социологической теории позволяет такой нетрадиционный метод обучения, как аналитическая работа студентов над осмыслением художественного фильма. В режиме педагогического эксперимента были протестированы три направления визуализации учебного процесса: сопровождение лекций, дополнение к самостоятельной подготовке студентов и обсуждение учебных вопросов в интерактивном формате на семинарах. На лекции визуальные материалы используются, во-первых, как наглядное и запоминающееся средство подачи новой информации, во-вторых, как доступная и образная иллюстрация идей, в-третьих, как весомая и убедительная подача документальных фактов. Обсуждение того или иного фильма в рамках семинарских занятий работает на воспроизведение и запоминание изученного лекционного материала. Кроме того, принимая активное участие в дискуссии, студенты связывают тематику фильма с актуальным для них контекстом и пробуют соединить его с жизненными ситуациями и условиями, с которыми они сталкиваются в повседневности. Необходимо помнить, что визуальные средства обучения будут результативными только в сочетании с традиционными (тексты лекций, конспекты первоисточников, реферирование научной литературы). Такое сочетание будет активизировать и рациональный, и иррациональный уровни познания.

Наиболее удачно работа с фильмами происходит во время семинарских занятий как закрепление теоретических знаний, а также в контексте самостоятельной работы как повторение лекционного материала. Специальные интернет-порталы предоставляют доступ к фильмам. Студенту остается найти и просмотреть в удобное для него время предложенный преподавателем фильм. Исследовательская работа над фильмами разбивается на несколько этапов:

1) на основе заранее изученного теоретического материала студентам предлагается сформулировать свои представления об изучаемом вопросе или явлении в виде тезисов, определений ключевых понятий и работки опорных концептуальных схем;

2) на основе просмотренного фильма студенты выделяют важные факты и аргумен-

ты для того, чтобы решить поставленные преподавателем задачи:

- найти связь фильма с тематикой курса и определить отрасли социологии, в рамках которых можно рассмотреть основной сюжет фильма;

- описать ключевое социальное явление, которому посвящен фильм;

- указать основные социальные характеристики главных героев фильма с учетом времени, а также социальных, политических, экономических обстоятельств, в которые они поставлены;

- выделить показанные в фильме социальные отношения, социально-структурные особенности общества в целом;

- объяснить целесообразность социологического анализа представленных в фильме явлений и процессов на современном этапе;

3) непосредственно на семинарском занятии происходит дискуссия в формате дебатов, «мозгового штурма», диспутов и т.д.;

4) по результатам семинара студентам дается задание в письменной форме тезисно связать сюжет и основные идеи фильма с той или иной социологической концепцией, объясняющей представленные в нем социальные явления и процессы с научной точки зрения, а также с результатами социологических исследований.

Указанная последовательность учебных действий позволяет реализовать принципы проблемного метода обучения, т.к. для социологической интерпретации фильма студенты могут использовать накопленный жизненный опыт, учатся обнаруживать преимущества и недостатки тех или иных социологических подходов при рассмотрении поднятой в фильме проблемы. Высказывая и отстаивая свою точку зрения, они актуализируют свою гражданскую позицию, пробуют творчески реализовать себя.

Стоит отметить некоторые трудности в применении визуальных средств обучения. Подбор видеоматериалов и соответствующих тем для обсуждения нельзя делать по личным предпочтениям преподавателя, по успешным работам предыдущих курсов, по желанию самих студентов. Выбор фильма к той или иной теме учебной дисциплины, определение форм работы и распределение вопросов должно соотноситься с актуальностью, социальной значимостью рассматриваемой проблемы, специализацией студентов и многими другими объективными и субъективными факторами, способствующими раскрытию когнитивного потенциала студентов и положительно влияю-

щими на их мотивацию к использованию таких форм работы. Без коллективного обсуждения и самостоятельной интерпретации фильма каждым участником видеоряда останется обычным набором динамичных изображений. Критерием выбора видеоматериала как предмета учебной работы, по мнению Е.Р. Ярской-Смирновой, являются эксплицированные механизмы построения логики представления свидетельств, аргументации и вывода. «Как зрители, так и читатели академического текста должны иметь возможность узнать, как этот вывод конструируется. В художественном произведении замена таким механизмам – инсайт, озарение, способность вызвать те или иные движения души, эмоциональные реакции. Напечатанная фотография, опубликованная книга или журнал с иллюстрациями, выпущенный в прокат фильм начинают свою собственную жизнь в качестве текста культуры. Поэтому следует говорить не только о различиях в понимании смысла текста автором и аудиторией, но и об эффекте взаимовлияний текста и контекста социальных, экономических, политических и культурных условий производства визуального текста, его распространения и восприятия» [16, с. 14].

Для использования в качестве материала к лекции или семинарским занятиям художественных и документальных фильмов преподавателю необходимо иметь собственную медиатеку, чтобы подобрать уместные в контексте лекции фильмы. В Интернете уже существуют специальные порталы, где аккумулируется информация о видео, которая может быть полезна для преподавания социологических дисциплин, например «Социологический кинотеатр» [17]. Сайт «Социологический кинотеатр» создан американскими коллегами – сотрудниками факультета социологии в Университете штата Мэриленд и предназначен для преподавателей социологии, демонстрирующих видеоролики во время своих лекций. Продуманная поисковая система ориентирует пользователей по тематике и содержанию коллективно созданной медиатеки.

Применение визуальных методов обучения имеет некоторые ограничения в преподавании социологии как общеобразовательной дисциплины на непрофильных специальностях: из-за отсутствия базовой теоретической подготовки далеко не все студенты способны четко и определенно оперировать основными социологическими категориями. В итоге преобладающим может стать интерпретация на обыденном

уровне, дискуссия превратится в пустые разговоры, в результате цель занятия не будет достигнута. Мультимедийные технологии в обучении затратны по времени, поэтому следует избирательно подходить к их использованию, стремясь к максимальной информативности визуальных фрагментов, для того чтобы в лекции хватало времени на формулировку проблемной ситуации, выделение ключевых понятий и концептов, постановку дискуссионных вопросов.

В качестве иллюстрации хотелось бы представить в данной статье собственный опыт использования видеоматериалов в преподавании социологических дисциплин. Так, студентам экономического факультета для обсуждения был предложен фильм «Заплати другому» (сценарий Лесли Диксон, Катрин Райан Хайд, режиссер Мими Ледер, США, 2000 год). Суть его заключается в следующем: по принципу вирусного маркетинга маленьким мальчиком была предложена схема взаимопомощи: сделали услугу тебе – сделай и ты взамен услугу еще трем другим людям. Люди, независимо от своих социальных статусов, принимали правила «платы вперед», исходя из возможностей своих социальных ролей и социальных статусов. Для исследовательской работы над этим фильмом по теме «Предмет и задачи социологии» были предложены такие вопросы:

* Как идея фильма связана с задачами социологии?

* Почему нужно менять общество?

* В силах ли один человек изменить мир?

* Будет ли предложение главного героя действовать в современном украинском обществе?

* Каким бы стал современный мир, если бы все поверили главному герою и стали его последователями?

* Какой способ изменить социальный порядок придумали бы Вы?

В начале обсуждения на семинарах студенты обнаруживали связь художественного фильма с социологией, указывали на социальные действия (реализация своей концепции по изменению мира), социальные связи (все люди взаимосвязаны друг с другом) и законы общественного развития. Прочитываем некоторые ответы студентов. «Фильм тесно переплетается с реальной жизнью, его смысл заставляет переоценить свои жизненные устои и цели» (Марина, гр. ЭФ-31); «фильм располагает на философские рассуждения и пересмотр своих ценностей» (Анна, гр. ЭЭ-31). В итоге,

на фактологических примерах фильма студенты могли порассуждать о социальной системе в целом, о функционировании и развитии этой системы, рассмотреть основные структурные элементы общества: личность, социальные общности, институты.

Дискуссия помогла студентам выделить разнообразные социальные вопросы, поднятые в фильме: проблема положения человека в обществе; его влияние на общество и влияние общества на человека; различное восприятие мира людьми; проблема взаимоотношений матери и ребенка, мужа и жены, мужчины и женщины; пьянство и насилие; пороки и любовь; помощь и страдание; сила и слабость; жестокость мира и его милосердие. «Идеей фильма была попытка заставить современное поколение думать, думать не только о привычном круге друзей, знакомых, семьи и личных увлечениях, но и о том, что за пределами их маленького мира существует и большой мир, в котором живут миллионы других людей» (Алина, гр. ЭФ-31).

Главной причиной необходимости изменить мир и общество была выделена потеря современным социумом моральности. «Равнодушие и безразличие – это те качества, которые «убивают» в людях человечность. В суете повседневной жизни и суматохе будних дней люди все чаще начинают забывать о взаимопомощи, чувстве жалости и сострадания» (Валерия, гр. ЭЭ-31). Многие участники обсуждения говорили о меркантильности и бездуховности современного человека: «Успех, как правило, измеряется дорогими вещами, домами, положением в обществе» (Антон, гр. ЭК-31); «все больше людей становятся эгоистичными, меркантильными, зависящими от чужого мнения, тянущимися к деньгам и власти, забыв о том, что все это способно изменить тебя до неузнаваемости» (Екатерина, гр. ЭФ-31).

Рассуждая о том, может ли один человек изменить мир, студенты отстаивали два противоположных мнения. Одни из них высказывали четкую убежденность в том, что люди вообще не желают что-либо предпринимать, потому что они не хотят рисковать своим комфортом и менять привычную жизнь, они находятся в плену своих привычек. «Люди привыкли к тому, что им всегда диктуют, как жить. Кто-то утвердился в обществе, занял свою нишу и не намерен менять мир, дабы изменить миллионы жизней к лучшему. Привязанность к той жизни, которая у тебя есть, даже если это простое существование. Страх того, что может быть еще хуже,

чем сейчас. Люди находят тысячи причин и миллионы отговорок вместо того, чтобы стремиться к совершенствованию далеко несовершенного мира» (Анастасия, гр. ЭС-31); «современный человек не способен прилагать дополнительные усилия для того, чтобы мир стал человечней, и мы всегда требуем плату за оказанные нами услуги, а отказаться от ответного добра в свой адрес эгоистичный современник зачастую не в силах» (Михаил, гр. ЭЭ-31). Эта группа студентов отстаивала тезис о том, что миссией социологов является диагностика социальных проблем и прогнозирование социальных процессов.

Противоположную позицию заняли студенты, подчеркивающие важную роль человека в социальных изменениях. «Ежедневные отношения людей друг с другом определяют дальнейшее развитие общества и его будущее. Все зависит от мелочей, от каждого человека, от каждого поступка, от каждого прожитого дня» (Алина, гр. ЭФ-31). В качестве примера приводились многочисленные веб-сайты, на которых представлена информация о том, какую помощь можно оказать нуждающимся. В поисках компромисса студенты пришли к выводу: «Может быть, всем нам стоит тоже попробовать помогать другим, не ища выгоды в этом для себя и не ожидая благодарности? Может быть, со временем мир действительно станет лучше?» (Антон, гр. ЭК-31). В этом контексте участники обсуждения подчеркивали, что кроме прогностической и диагностической функции, социология выполняет и социоинженерную функцию, предлагая возможные варианты решения актуальных социальных проблем.

Особенно подробно обсуждалась проблема социальной взаимообусловленности, взаимопомощи друг другу. «Жизнь в мегаполисе не предусматривает, что все люди, живущие в нем, должны быть знакомы. Мы, конечно же, можем видеть одного и того же человека каждый день, но даже не подозреваем о том, кто он такой: чем увлекается, что его заботит, какие у него проблемы. Не деньги и не статус, а обыкновенные человеческие взаимоотношения решают все в этой жизни. Мимолетные отношения раскрывают нас как членов огромного семимиллиардного мира. Наша главная цель – не быть безразличным» (Юлия, гр. ЭФ-31). «Все мы едины и все живем на одной планете. Хоть мы живем на разных континентах и говорим на разных языках, всех нас связывает «Вавилонская башня». Простой системой, показанной в

фильме, можно объединить людей» (Анна, гр. ЭЭ-31).

Примеряя на себя роль последователей главного героя, студенты подчеркивали: «Всколыхнуть устоявшуюся систему общества, изменить что-то в упорядоченном объединении людей со сложившимися нормами и ценностями – довольно непросто. Главный герой демонстрирует, как индивид может оказать воздействие на других индивидов и социальную среду, а не только лишь испытывать ее систематическое воздействие на себя» (Юлия, гр. ЭЭ-31). Вывод о том, что мир неидеален, неоднократно звучал в аудитории: «Все не так уж гладко в нашем обществе, есть изъяны в социальных отношениях, нужно принимать какие-то меры по их улучшению» (Елизавета, гр. ЭК-31); «за один день мы не можем изменить жизнь, но мы можем изменить мысли, которые изменят нашу жизнь» (Валерия, гр. ЭФ-31).

Аудитория искала способы изменить мир к лучшему, тем самым постигая основные задачи социологии: «Тревор (главный герой фильма), как социалист-утопист, хотел «создать» модель идеального общества, к которому человечеству не прийти никогда. Меня поразило тот факт, что идея книги, легшая в основу фильма, породила реальное движение – фонд «Заплати другому» (основатель – автор романа Кэтрин Райан Хайд)» (Елизавета, гр. ЭК-31).

В итоге обсуждение фильма помогло студентам ответить на основополагающий вопрос социологической науки: как возможен социальный порядок? «Люди не всегда сами знают, что им нужно»; «нужно пробовать даже тогда, когда по-настоящему трудно»; «деятельность в конечном результате породит цель»; «верь в хорошее, и оно обязательно сбудется»; «хочешь сделать мир лучше – начни с себя»; «мир будет таким, каким его сделает для себя каждый из нас». В целом студенты весьма пессимистично оценили возможность воплощения в реальность основной идеи фильма. Они не верят в то, что так легко можно изменить сознание людей, но в то же время приветствуют подобные начинания и готовы им следовать. «Каждый из нас мало думает о будущем, о том, что будет завтра с нами, во всяком случае в глобальном масштабе» (Михаил, гр. ЭЭ-31). «Когда общество причиняет боль, выбрасывая человека за свои рамки, делая его «ненужным», очень сложно не сломаться и продолжать верить людям. Ни при каких поворотах жизни не нужно забывать, что жизнь одна, и мы ее творцы.

Нельзя отчаиваться, нужно пробовать, желать, мечтать, действовать» (Валерия, гр. ЭФ-31). Как итог обсуждения художественного фильма можно привести следующее высказывание: *«Социология как воздух..., она всюду..., мы можем не признавать этого или умышленно не замечать, но пока мы существуем, она существует вместе с нами... и главное – внутри каждого из нас»* (Вероника, гр. ЭФ-31).

Современный мир настолько многообразен и уникален, что человек познает его не только благодаря непосредственному социальному взаимодействию, но и сквозь призму мультимедийных образов. Использование художественных фильмов в преподавании социологических дисциплин помогает

облегчить усвоение основных положений этой науки, поскольку их рациональное осмысление дополняется эмоциональным и чувственным восприятием. Как показал проведенный эксперимент, аналитическая работа студентов над содержанием фильмов, имеющих отношение к той или иной теме курса, мотивирует их к изучению социологии, развивает социологическое воображение, способствует овладению коммуникативными и познавательными навыками. Проанализированные в данной статье направления использования художественных фильмов в учебном процессе можно рассматривать как способ адаптации преподавания социологических дисциплин к условиям информационного общества.

Литература

1. Покровский Н. Е. О совершенствовании преподавания теоретико-социологических дисциплин / Н. Е. Покровский // Социологические исследования. – 2005. – № 10. – С. 72 – 74.
2. Буланова М. Б. Социологическое образование в России: история и современность / М. Б. Буланова. – М.: Изд-во РГГУ, 2011. – 306 с.
3. Буланова М. Б. Новые информационные технологии в социологическом образовании / М. Б. Буланова // Социологические исследования. – 2010. – №5. – С. 133–135.
4. Шаронова С. А. Игровые ситуации в преподавании социологии / С. А. Шаронова // Социологические исследования. – 2003. – № 2. – С. 130 – 135.
5. Нетрадиционные методы преподавания социологии: [учебное пособие; под ред. И. Д. Ковалевой] / А. Н. Горбач, И. Д. Ковалева, О. А. Редько, Ю. Г. Сорока. – Харьков: Издательский центр Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, 2001. – 238 с.
6. Социология в аудитории: искусство преподавания: [сборник научно-методических материалов]. – Х.: Издательский центр Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, 2003. – 303 с.
7. Ковалева И. Д. Интерактивные методы изучения истории социологии в условиях модульно-рейтинговой системы / И. Д. Ковалева // Вестник Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина: Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы. – 2011. – № 941. – С. 56 – 259.
8. Воронцов А. В. Об использовании информационных технологий в преподавании социологических дисциплин / А. В. Воронцов, В. Г. Лукьянов // Социологические исследования. – 2011. – № 6. – С. 94 – 98.
9. Гейдаров П. Ш. О возможностях электронного научного семинара / П. Ш. Гейдаров // Социологические исследования. – 2010. – № 8. – С. 135 – 137.
10. Громыко Н. В. Интернет и постмодернизм – их значение для современного образования / Н. В. Громыко // Вопросы философии. – 2002. – № 2. – С. 175.
11. Демина М. Н. Изменения в когнитивных практиках индивидов под влиянием новых информационных технологий / М. Н. Демина // Социологические исследования. – 2010. – № 6. – С. 87 – 92.
12. Патаракин Е. Д. Творческое обучение в сети электронных коммуникаций / Е. Д. Патаракин // Вестник российской коммуникативной ассоциации. – 2002. – № 1. – С. 109-118.
13. Щеглова С. Н. Использование Интернет-технологий в преподавании социологических дисциплин / С. Н. Щеглова // Социологические исследования. – 2002. – № 4. – С. 130 – 134.
14. Горшков М. К. Прикладная социология: методология и методы: интерактивное учебное пособие [Электронный ресурс] / М. К. Горшков, Ф. Э. Шереги. – 700 Мб. – М.: Институт социологии РАН, 2011. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM). – Систем. требования: Windows XP или более поздняя версия; Internet Explorer версии 6.0, Adobe Reader. – Название с контейнера.
15. Тавровский А. В. Визуализация в социологическом образовании: опыт Лаборатории социальных коммуникаций факультета социологии СПбГУ / А. В. Тавровский // Сессия 05. Инновации в социологическом образовании [Электронный ресурс]: Материалы III Всероссийского социологического конгресса, 2008 г. – М.: Институт социологии РАН, Российское общество социологов, 2008. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM). – Систем. требования: Windows XP или более поздняя версия; Internet Explorer версии 6.0, Adobe Reader. – Название с титул. экрана.
16. Ярская-Смирнова Е. Взгляды и образы: визуальные методы в социальной науке, образовании и практике / Е. Ярская-Смирнова, П. Романов // Визуальная антропология: настройка оптики / [под редакцией Е. Р. Ярской-Смирновой, П. В. Романова]. – М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2009. – С. 7 – 16. – (Библиотека Журнала исследований социальной политики).
17. The Sociological Cinema: [online]. – Available: <http://www.thesociologicalcinema.com/videos.html>.

Соціологічна публіцистика

УДК 316.004

Виктор Городяненко*доктор исторических наук, профессор кафедры социологии Днепропетровского национального университета им. Олеса Гончара***Victor Gorodyanenko***Doctor of Sciences (History), Full Professor, Department of Sociology at Oles Honchar Dnipropetrovsk National University*

РИТОРИКА УКРАИНСКОГО ФЕДЕРАЛИЗМА – БУТЬ ИЛИ НЕ БУТЬ?

В статье рассматриваются основные вопросы дискуссии по проблемам федеративного устройства Украины, развернувшейся в последнее время в отечественных научных кругах. Автор анализирует некоторые подходы к проблеме федерализации украинского государства; говорит о соотношении «федерализм» «сепаратизм»; акцентирует внимание на феноменах самоуправления и децентрализации власти; подчеркивает необходимость осуществления социологических исследований по вопросам отношения населения Украины к ее федерализации, рассматривая результаты этих исследований как важнейшую основу научного изучения анализируемой проблемы.

Ключевые слова: федерализм, региональная политика, унитаризм, самоуправление, централизация, историографический анализ, социология федерализма.

In the article the basic questions of discussion developing in the Ukrainian scientific environment are considered, touching problems of federal devise of Ukraine. An author analyses base approaches and principal items of international practice of becoming of federalism and Ukrainian federal traditions.

Keywords: federalism, regions, regional policy, centralization, public authorities.

У статті розглядаються основні питання дискусії з проблем федеративного устрою України, що розгорнулася в останній час у вітчизняних наукових колах. Автор аналізує деякі підходи до проблеми федералізації української держави; говорить про співвідношення «федералізму» та «сепаратизму»; акцентує увагу на феноменах самоуправління та децентралізації влади; підкреслює необхідність здійснення соціологічних досліджень з питань ставлення населення України до її федералізації, розглядаючи результати цих досліджень як найважливішу основу наукового вивчення проблеми, що аналізується.

Ключові слова: федералізм, регіональна політика, унітаризм, централізація, самоврядування, історіографічний аналіз, соціологія федералізму.

Сегодня в нашей стране достаточно активно обсуждается проблема федерализации украинского государства. Это вызвано целым рядом причин: от политических разногласий элиты – до проблем формирования бюджета. Накануне последних (2012 г.) вы-

боров в украинский парламент некоторые политические лидеры и ученые как восточных, так и западных регионов утверждали, что путь федерализма является единственно верным вариантом достижения стабильности в нашей стране. Является ли феде-

рализм конструктивным решением политико-идеологического и социокультурного противостояния в Украине или подобные заявления – это просто политический пиар, покажет время. Тем не менее анализ публикаций по данной проблематике может стать основой для развития такой отрасли знания, как социология федерализма.

В последние годы нами была предпринята попытка осуществить историографический анализ данной проблемы и опубликовать его результаты в специальных социологических изданиях [1,2]. Наш анализ свидетельствует о том, что источниковая база обозначенной темы включает в себя достаточно большое количество публикаций по проблемам межрегиональных и межнациональных отношений. Сегодня тема федерализма все больше актуализируется, особенно в сетях интернета. Анализ поисковых запросов говорит о том, что риторика федерализма используется как русско- так и украиноязычной частью населения. Причем количество украиноязычных запросов в последнее время превосходит русскоязычные. В этом контексте подчеркнем, что пользователи интернет, заинтересованные в блокировании идей федерализма, делают акцент на тождественности понятий «федерализм» и «сепаратизм», а сторонники федерализма категорически настаивают на том, что феномены, соответствующие этим понятиям, существенно различаются. Анализируя публикации по интересующей нас проблеме, мы обнаружили достаточно активное обращение их авторов к понятию «самоуправление». При этом в контексте проблемы федерализации самоуправления рассматривается как «локомотив» этого процесса.

На важность и необходимость дискуссии по вопросам федерализма, в том числе в историческом аспекте, обратили внимание участники Всеукраинского «круглого стола» на тему «Украинский федерализм: история, личности, контрверсии», который состоялся в мае 2010 г. В результате обсуждения поставленной проблемы они пришли к выводу, что за годы, независимости Украины построение эффективной системы государственного управления страной так и не произошло. Участники «круглого стола» акцентировали внимание на исторических традициях регионализма и федерализма в Украине, причинах их возникновения и влияния на общественно-политическую жизнь страны в различные исторические периоды ее существования. В ходе дискуссии подчеркивалось, что чрезмерная концентрация государственной власти в руках

центральных органов, отсутствие финансовой основы и самостоятельности у органов самоуправления, крайне низкий уровень привлечения региональной элиты к принятию государственных решений на фоне культурных, исторических, экологических и политических отличий регионов Украины выступают серьезными факторами дестабилизирующими украинское общество. По мнению большинства участников «круглого стола», в такой ситуации возможным вариантом решения существующих проблем может стать децентрализация власти по европейскому образцу и перестройка Украины на федеративной основе. Итоговым тезисом «круглого стола» стал вывод о том, что в развитии каждого общества и государства рано или поздно наступает решающий момент самоопределения – идти по пути территориальных и политических амбиций или все таки принимать во внимание устремления общества и гражданина; строить государство над человеком или государство для человека [3].

Заметный интерес среди исследователей проблем федерализма вызвала монография Г. Королёва «Украинский федерализм в историческом дискурсе (XIX – начало XX века)». Исследуя феномен украинского федерализма как выбора исторической перспективы между европейским и пророссийским вектором развития, автор показал, как разрабатываются концептуальные основы федерализма в историческом контексте. В работе широко используется понятие множественного времени, которое помогает проследить преемственность и противоречивость украинской политической традиции [3].

Совсем недавно о поддержке федерализма и многоязычия в Украине заявил В. Огрызко – экс-министр иностранных дел Украины времен В. Ющенко. Он обратился с предложением рассмотреть возможности разработки нового проекта закона «Об основах государственной языковой политики и порядке применения языков в Украине», взяв в качестве примера российский опыт государственного строительства и законодательства. Следует напомнить, что в России в перечень государственных языков субъектов Российской Федерации (РФ) входит 23 языка и ещё 18 обладает статусом официального языка. При этом число региональных языков и языков меньшинств составляет, по разным оценкам, от 150 до более чем 200. На данный момент в РФ издаются газеты на 63 языках, 59 языков используются на телевидении, 68 – в радиовещании, ещё около 80 изучаются в школах [4].

Наряду с аргументами «за» в публикациях активно обсуждаются аргументы «против» федерализации Украины. Так, по мнению народного депутата, члена фракции «БЮТ – Батьківщина» Ю. Ганущак, в конце XX – начале XXI века основным способом преодоления противостояния между центром и территориальными громадами стало расширенное местное самоуправление. Важно четко разграничить, подчеркивает он, полномочия между центром и субъектами местного самоуправления. Он также отмечает, что федерализация Украины является понятием абсолютно искусственным [5].

В то же время сторонники федерализации Украины выдвигают новые аргументы в пользу такого сценария дальнейшего развития страны. Так, политолог Г. Басов говорит о необходимости конституционной федерализации государства. «Причем, учитывая, что по сути украинское государство и является федерацией (в её составе есть Автономная республика Крым), в федерализации нет ничего нового для Украины, ни тем более опасного» [6]. Остальные регионы Украины тоже не прочь обрести автономию, о чем и заявляли ещё в начале 1990 – х годов. Заметим, что подобные тенденции наблюдались и в западных регионах страны. Президент фонда «Европа XXI», активный пропагандист автономизации Западной Украины и введения в правописание латиницы Д. Кублицкий так подвел итог своих многолетних раздумий по вопросу федерализации страны: «Между нами лежит настолько широкая пропасть, что разойтись каждому в свою сторону – более рационально, чем пытаться строить мост» [7]. И, наконец, довольно интересное мнение по данной проблеме высказал президент Центра системного анализа и прогнозирования Р. Ищенко. По его словам, на сегодняшний день запроса на федерализацию нет ни у населения, ни у региональных элит. «Для народа Украины самый близкий враг – его региональная элита, потому что это «они» приватизируют пруды и леса, выгоняют людей из полей и закрывают их заводы. И народ Украины в полном соответствии с традиционными взглядами все время надеется, что когда-нибудь придет прекрасный президент и поможет ему разобраться с местными элитами. В свою очередь, местная элита прекрасно понимает, что без поддержки жесткого центрального управления они со своим народом не справятся – ни в рамках области, ни в рамках района. Таким образом, запроса на федера-

лизацию ни у народа, ни у элиты нет» [8]. Он также подчеркнул, что для достижения успеха необходимо четкое понимание причин, тормозящих процесс федерализации, а также способов их решения.

Приведенные нами и многие другие высказывания о возможном федеративном устройстве Украины демонстрирует идеологическую окрашенность аргументов «за» и «против». Различные политические силы часто используют полемику по данной проблеме для достижения определенных целей, фактически шантажируя население Украины. Сторонники федерализации страны утверждают, что это возможно в ближайшем будущем при условии повышения социально-экономического уровня жизни населения, подавления сепаратизма, развития чувства единства всех граждан, консолидации населения различных регионов Украины. Противники данного пути настаивают на альтернативе: расширение прав местных советов с помощью реформ, направленных на децентрализацию, усиление финансово-экономической автономии регионов в рамках унитарного государства, совершенствование системы бюджетных отношений между центром и регионами, эффективное развитие гражданского и экономического самоуправления.

Подводя итог, подчеркнем, что размышления о федерализации Украины названных нами выше, как, впрочем, и многих других авторов, как правило, не основываются на подлинно научном анализе. Их публикации не опираются на данные социологических исследований, в том числе, посвященных изучению отношения различных групп населения Украины к ее федерализации: необходимость и важность таких исследований трудно переоценить. Особого внимания в их контексте требует анализ общественного мнения по вопросам федерализации различных этнических групп, проживающих в Украине, региональных сообществ, а также такой социокультурной общности, как русскоязычное население. В настоящее время в Украине проживает более 8 млн. человек (13,3%), продолжающих считать себя русскими. Согласно переписи населения 2011 г., общее количество тех, кто считает русский язык родным, составляет 29,6 % населения страны, а если учесть число фактически пользующихся им, то число русскоязычных, согласно всеукраинским опросам, колеблется в пределах 46-54 % всех граждан Украины. На наш взгляд, от позиции русских и русскоязычных граждан Украины во многом будет зависеть процесс федерализации страны.

Литература

1. Городяненко В. Г. Социология федерализма: историографический аспект анализа / В. Г. Городяненко // Социология: история, методы, маркетинг. – 2008. – №2 – С. 196 – 204;
2. Городяненко В. Г. Федерализм в Украине: историографический элемент анализа / В. Г. Городяненко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління. Збірник наукових праць Донецького державного університету управління. Т. ХШ. Серія «Соціологія», вип. 217. – Донецьк, 2012. – С. 23 – 28.
3. Украинский федерализм история личности, контroversии [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.newsebastopol.com/news/novosti_sevastopolya/_Ukrainskiy_federalizm_istoriya_lichnosti_kontroversii_
4. Колесниченко В. Огрызко поддержал многоязычие и федерализм в Украине? [Электронный ресурс] / Вадим Колесниченко. – Режим доступа : http://blogs.pravda.com.ua/authors/kolesnichenko/4fe31595490cd/page_3/
5. БЮТ: Федерализация Украины – искусственное понятие // 2000 Новости – [Электронный режим] – Режим доступа news «2000.com.ua > события > в Украине >208139.
6. «Русский блок»: Истинная соборность может быть реализована только при федеральном устройстве Украины [Электронный ресурс] // Межрегиональный союз органов местного самоуправления. – Режим доступа : http://ruskline.ru/news_rl/2010/01/22/russkij_blok_istinnaya_sobornost_mozhet_byt_realizovana_tolko_pri_federalnom_ustrojstve_ukrainy.
7. Ветров В. Федеративная Украина – так ли страшен черт, как его малюют? [Электронный ресурс] / Владимир Ветров // Межрегиональный союз органов местного самоуправления. – Режим доступа : <http://from-ua.com/eco/f0aa468b86251.html>.
8. Федерализация в Украине рискует превратиться в сепарацию [Электронный ресурс] // Политика. Политика в Украине. – Режим доступа : <http://polemika.com.ua/news-92794.html>.

Наукове життя

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В ПОСТСОВЕТСКИХ СТРАНАХ: 1991-2011

(«круглый стол» в рамках XVI Международной научной конференции
«Харьковские социологические чтения»)

«Круглый стол» «Социально-политические трансформации в постсоветских странах: 1991-2011» состоялся 3 ноября 2011 года в рамках XVI Международной научной конференции «Харьковские социологические чтения». «Круглый стол» был организован и проведен Социологической ассоциацией Украины, социологическим факультетом Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина и Восточнoукраинским Фондом социальных исследований. Участниками «круглого стола» стали ведущие социологи Украины, стран СНГ и Европы. Во время работы «круглого стола» обсуждались общие тенденции социально-политического развития, характерные для всего постсоветского пространства, а также особенности трансформационных процессов в независимых государствах, образовавшихся в Восточной Европе после распада СССР.

«Round Table» «Social and political transformations in post-Soviet countries: 1991-2011» was held on November, 3, 2011 within the framework of XVI International Conference «Kharkiv Sociological Readings». «Round Table» was organized and conducted by Sociological Association of Ukraine, the School of Sociology of V.N. Karazin Kharkiv National University and East-Ukrainian Foundation for Social Research. Leading sociologists of Ukraine, CIS countries and Europe took part in the “round table”. During the “round table” general trends of social and political development inherent to the whole post-Soviet space and peculiarities of transformation processes in the independent states that formed in Eastern Europe after the collapse of the Soviet Union were considered.

«Круглий стіл» «Соціально-політичні трансформації у пострадянських країнах: 1991-2011» відбувся 3 листопада 2011 року в рамках XVI Міжнародної наукової конференції «Харківські соціологічні читання». «Круглий стіл» був організований і проведений Соціологічною асоціацією України, соціологічним факультетом Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Східноукраїнським Фондом соціальних досліджень. Учасниками «круглого столу» стали провідні соціологи України, країн СНД та Європи. Під час роботи «круглого столу» обговорювалися загальні тенденції соціально-політичного розвитку, характерні для всього пострадянського простору, а також особливості трансформаційних процесів у незалежних державах, які утворилися в Східній Європі після розпаду СРСР.

Модераторы:

Бакиров Виль Савбанович – доктор социологических наук, профессор, академик НАН Украины, ректор Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, Президент Социологической ассоциации

Украины (Украина);

Херпфер Кристиан – ведущий профессор кафедры политологии и международных отношений Королевского колледжа университета Абердина, Директор Европейского исследовательского центра, член

© Социологическая ассоциация Украины, 2012

© Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2012

© Восточнoукраинский фонд социальных исследований, 2012

17 Исследовательского Комитета Международной политологической ассоциации «Сравнительное общественное мнение» (Великобритания).

Участники:

Арбенина Вера Леонидовна – кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (Украина);

Балакирева Ольга Николаевна – кандидат социологических наук, заведующая отделом мониторинговых исследований социально-экономических трансформаций Института экономики и прогнозирования НАН Украины; председатель правления Украинского института социальных исследований имени Александра Яременко, главный редактор журнала «Украинский социум» (Украина);

Безнос Михаил Анатольевич – кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры политической социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (Украина);

Бекешкина Ирина Эриковна – кандидат философских наук, старший научный сотрудник Института социологии НАН Украины, директор Фонда «Демократические инициативы» (Украина);

Вишневский Анатолий Григорьевич – академик Российской академии естественных наук, доктор экономических наук, профессор, директор Института демографии Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики» (Россия);

Гаспаршвили Александр Тенгизович – кандидат философских наук, заведующий лабораторией изучения общественного мнения Центра социологических исследований Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова (Россия);

Герасина Людмила Николаевна – доктор социологических наук, профессор кафедры социологии и политологии Национальной юридической академии имени Ярослава Мудрого (Украина);

Головаха Евгений Иванович – доктор философских наук, заместитель директора Института социологии НАН Украины, заведующий отделом методологии и методов ИС НАНУ, главный редактор академического журнала «Социология: теория, методы, маркетинг» (Украина);

Горбачик Андрей Петрович – кандидат социологических наук, декан факультета социологии Киевского национального университета имени Т. Г. Шевченко (Украина);

Ильмарв Магнус – профессор Института истории Таллиннского университета (Эстония);

Каменская Татьяна Григорьевна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Института социальных наук Одесского национального университета имени И. И. Мечникова (Украина);

Кизилев Александр Иванович – кандидат социологических наук, доцент, заведующий кафедрой методов социологических исследований, директор Института социально-гуманитарных исследований Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, исполнительный директор Восточнотраинского Фонда социальных исследований (Украина);

Кононов Илья Федорович – доктор социологических наук, профессор, заведующий кафедрой философии и социологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко (Украина);

Куценко Ольга Дмитриевна – доктор социологических наук, профессор, заведующая кафедрой социальных структур и социальных отношений Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, вице-президент Социологической ассоциации Украины (Украина);

Николаевская Алла Михайловна – кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (Украина);

Николаевский Валерий Николаевич – кандидат философских наук, профессор, декан социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, заведующий кафедрой социологии управления и социальной работы (Украина);

Пачулия Мераб – основатель и директор исследовательского центра GORBI (Грузия);

Подшивалкина Валентина Ивановна – доктор социологических наук, профессор, заведующая кафедрой общей и социальной психологии Одесского национального университета имени И. И. Мечникова (Украина);

Поступной Александр Николаевич – кандидат философских наук, профессор, заведующий кафедрой социологии и политологии Национального технического университета «Харьковский политехнический институт» (Украина);

Ротман Давид Генрихович – доктор социологических наук, профессор, директор Центра социологических и политических исследований Белорусского государственного университета (Беларусь);

Сокурянская Людмила Георгиевна – доктор социологических наук, профессор, заведующая кафедрой социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, вице-президент Социологической ассоциации Украины (Украина);

Фисун Александр Анатольевич – доктор политических наук, профессор, заведующий кафедрой политологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (Украина);

Чурилов Николай Николаевич – доктор социологических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института социологии НАН Украины, генеральный директор компании «SOCIS» (Украина).

Открыл дискуссию В. Бакиров.

Виль Бакиров: Шановні колеги та друзі, дорогі друзя, dear friends! Сегодня за этим круглым столом мы должны обсудить ряд проблем, ставших очевидными и требующих осмысления в связи с юбилейной датой: этой осенью исполняется ровно двадцать лет с начала процессов, которые позже получили название «процессы посткоммунистической трансформации», «транзит» и тому подобное. Это большой отрезок времени, а также огромный социально-исторический, политический, культурный опыт, который еще очень долго будет притягивать внимание социальных ученых (социологов, политологов, культурологов) и многих других исследователей. Сегодня у нас есть потрясающая возможность обсудить эти проблемы в кругу людей, представляющих различные траектории посткоммунистической формации или различные ее модели. У нас в гостях эксперты из России, Украины, Белоруссии, Грузии и Эстонии. Кроме того, есть эксперт, представляющий взгляд как бы со стороны. Я представляю вам одного из модераторов сегодняшнего «круглого стола» – профессора Кристиана Херпфера, который наблюдает, исследует и анализирует постсоциалистические трансформации из Западной Европы – из Шотландии и из Австрии. Думаю, что, ему есть, что сказать, и есть, что послушать. Кристиан Херпфер – ведущий профессор кафедры политологии и международных отношений Королевского колледжа университета Абердина, он же – директор Исследовательского европейского центра, а также член семнадцатого исследовательского комитета Международной политологической ассоциации.

Также я хочу сказать, что заседание нашего «круглого стола» удостоено вниманием прессы. Сегодня у нас в зале присутствуют корреспондент газеты «Время» Елена Зеле-

нина, корреспондент радио «Свобода» Владимир Носков, а также корреспондент агентства «Укринформ» Светлана Легостаева.

Чтобы определить концептуальные рамки нашей дискуссии, я приглашаю к первому слову профессора, доктора политических наук, заведующего кафедрой политологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина Александра Анатольевича Фисуна.

Александр Фисун: Уважаемые коллеги! Когда мы говорим о постсоветских трансформациях, то, мне кажется, должны попытаться осмыслить произошедшее за последние двадцать лет в широкой сравнительной исторической и теоретической перспективе, в которой эти события помещаются в более широкий контекст перехода различных регионов, государств к обществу современности, к обществу-модернити. На этом фоне произошедшие трансформации не являются столь уж уникальными или специфическими. Мы вполне можем говорить об определенных закономерностях. Однако сразу же следует оговорить, что современная социальная наука в значительной степени переосмыслила первоначальные представления о направлениях, траекториях, путях развития и трансформаций, как и представления о том, что появляется в результате этих трансформаций. К сожалению, долгое время мы рассматривали эти переходы в контексте противостояния демократии и тоталитаризма и этом фокусе все время пытались найти, кто относится к демократам или носителям демократических тенденций, а кто – к недемократам. Эта дихотомия значительно осложнила и одновременно упростила наш анализ того, что же происходит на постсоветском, посткоммунистическом пространстве.

Например, транзитологическая догма утверждала, что в посткоммунистических государствах после перехода возникает некая ситуация равновесия, при которой основные участники игры заключают определенный пакт. Этот пакт является точкой консолидации демократии, демократической системы. Действительно, центрально-европейские государства Восточной Европы демонстрируют подобие этого пакта. Однако в постсоветских государствах сходные пакты заключались по совершенно иному поводу и с иной повесткой дня. Этот повод заключался в создании системы ограничения конкуренции и закрепления недемократических правил игры. Таким образом постсоветские государства попадали в своеобразную институциональную ловушку, когда вершители экономических и полити-

ческих реформ не были заинтересованы ни в дальнейшей демократизации, ни в дальнейшем «открытии» общества. То есть это были пакты не о демократизации, а о консолидации недемократических правил игры и о «выдавливании» посторонних из раздела государства и присвоения государственных ресурсов. Поэтому, естественно, обществоведкам необходимо искать другие пути анализа, другие ракурсы и подходы.

В частности, для анализа происходящего многое может дать политическая антропология. Мы смотрим на постсоветские общества как на современные, современные общества, в которых присутствуют элементы рациональных отношений, существуют рационально-легальные связи. Однако если мы посмотрим на постсоветские государства с точки зрения инструментария политической антропологии, то мы увидим, что существует экономика дара, или дарообмена. Вместо капитализма существует то, что можно назвать «трибунтарным» или «тоническим» способом производства. Решающую роль в формулировании государственного курса, в принятии тех или иных решений политическими и экономическими элитами могут играть неформальные отношения и связи клиентарно-патронажного типа, неформальные институты. Кроме того, в политической антропологии хорошо известен феномен «cheefdom'a», то есть феномен «вождества». И, может быть, нам нужно смотреть на постсоветские государства как на некие «вождества» и анализировать их с применением соответствующего научного аппарата.

Вторая возможная линия переосмысления связана с неовеберийской макроисторической социологией, с возрождением интереса к Веберу и с преодолением упрощенных схем, сложившихся в рамках структурного функционализма. Все мы помним идеи относительно выстраивания линейного пути движения по пути рационализации, прогресса, расколдовывания мира и так далее. Неовеберийцы же показали, что в действительности фокус анализа, в том числе и анализа посткоммунистических государств, должен заключаться в динамике возникающих политических организаций. Политические организации возникают как ресурсоизымающие организации, которые пытаются восстановить контроль над территорией и чья функция заключается в обеспечении безопасности и в снижении трансакционных издержек для своих членов. В этой связи работы таких ученых, как Майкл Манн, Чарльз Фили и Рэндел Коллинз, помогают нам выйти на

новое понимание того, что же происходило в постсоветском регионе. И здесь я выделил несколько пунктов, представляющихся важными и подлежащими обсуждению.

Во-первых, постсоветские общества уже не являются переходными. То есть переходность – это не состояние движения от чего-то к чему-то, а это устойчивые отношения, которые кристаллизировались и которые приобрели характер системности. Переходы и трансформации были, но по сути это переходы внутри сложившихся образований.

Во-вторых, демократия не является итогом движения по траектории постсоветского развития. Она, скорее, является исключением, а не правилом. В значительной мере это обусловлено тем, что демократии являются следствием конфликта, когда стороны приходят к ситуации пата, в которой они вынуждены прибегать к демократическим правилам игры для того, чтобы не скатиться к гражданской войне. А так как в большинстве случаев необходимая ситуация равновесия не складывается, то участники игры (агенты политического, социального процесса) просто монополизуют экономическое и социальное пространства и закрепляют неравновесные состояния в своих интересах.

В-третьих, логика строительства государства и нации не всегда совпадает с логикой демократизации. В общем-то, эти две тенденции могут переплетаться и совпадать, но на отдельных этапах возникает противоречие между необходимостью рационализации бюрократизации государственного аппарата, необходимостью повышения того, что называется «state capacity», и логикой демократизации. Отсюда и разговоры о «твердой руке», о «просвещенном авторитаризме» и так далее.

В-четвертых, встает вопрос: «Кто же является движущей силой и движущим элементом трансформаций?». Традиционные теории говорили о том, что вначале возникают демократы и потом появляется демократия. А кто же является демократом? В либеральных демократических теориях – это средний класс; в марксистской концепции – рабочий класс; в неомарксистских концепциях – интеллигенция; в концепциях зависимости – трудящиеся третьего мира. В действительности же, неоинституциональная теория хорошо показывает, что вначале возникают именно правила игры, соглашение о которых заключают между собой эгоистические акторы. Уже потом, в рамках сложившейся демократии, возникают демократы.

В-пятых, постсоветские государства, являющиеся обломками различных постсоветских проектов, отличаются гетерогенной структурой. К сожалению, как показывают работы тех же неовеберянцев, сложившийся в Западной Европе проект нации-государства (предполагавший унификацию, гомогенизацию населения, совпадение политической и культурной нации) в постсоветском регионе осуществлялся с фактами этнических чисток и насилия, когда государство как высший суверен определяло условия включения в свое политическое сообщество. В связи с этим работа Майкла Манна о насилии демократии показывает наличие неразрывной связи французского проекта нации-государства с этническими чистками и геноцидом, который возможен только в условиях пертурбации международной системы. Недавно вышла целая серия работ американского профессора Альфреда Степана и его соавторов, в которой аргументируется, что для гетерогенных обществ больше подходит концепция не «нации-государства», а «государства-нации». То есть не унифицирующий проект единой культурной и политической нации, а проект, предполагающий разнообразие и гетерогенность составляющих элементов. Таким образом, можно выделить два полюса: на одном – французский проект, а на другом мы можем выделить такие государства, как Индия и некоторые другие. Украина и ряд других постсоветских государств, возможно, находятся где-то посередине.

В заключение я хотел бы обратить внимание на то, что в постсоциалистической, посткоммунистической теории переходов долгое время бытовали определенные гипотезы. Например, по поводу возникновения партий с «чистого листа» и партий, являющихся продуктами наследия. Новая идея заключается в том, что политические организации, возникшие в постсоветских государствах, как и возникший там тип капитализма, возможно, являются более передовой формой. Это то, что ждет Запад в ближайшие двадцать лет (после демонтажа существующих социальных институтов, таких, скажем, как государство всеобщего благосостояния). Мы развивались в условиях отсутствия характерных для Запада сдерживающих ограничений, к снятию которых он приходит только сейчас. В первую очередь, к ликвидации того, что можно назвать «проектом социального государства». Поэтому возможно, что точно так же, как германский или американский капитализм был более передовым по сравнению с британским, возникшие в постсоветских

государствах формы взаимодействия бизнеса и власти являются более передовыми, чем те, что существуют в центрах мирового капитализма. То есть мы не догоняем кого-то, не перенимаем чей-то образец свободного рынка или либерального капитализма, сами являемся образцом, к которому будут подтягиваться западные государства. Спасибо.

Виль Бакиров: Александр Анатольевич, спасибо за блестящее начало нашей дискуссии. Я хотел бы обратить внимание участников «круглого стола» еще на несколько существенных вопросов.

Прежде всего, была ли вообще какая-либо реальная почва для демократических преобразований на постсоветском пространстве? Если ее не было, то все понятно – ничего хорошего здесь произойти не могло и не произошло. Или почва эта была, и все хорошее произошло и происходит, как положено, а по-другому и не может быть. Просто наши ожидания опережают события – мы бы хотели все и сразу, а нужно подождать лет, скажем, двадцать-тридцать-сорок-пятьдесят. Но пока все идет нормально. Или третий вариант оценки того, что произошло: и почва была, и все остальное было, но просто по чьей-то вине был допущен ряд грубых ошибок, серьезных промахов и просчетов, поэтому мы имеем то, что имеем.

Я вспоминаю, какой огромный энтузиазм охватил нас двадцать лет назад. Тогда в воздухе буквально витали такие понятия, как «свобода» и «равенство». Миллионы людей слепо верили в то, что как только будет сметена ненавистная партократия, как только у райкомовских, обкомовских и прочих чиновников отберут «распределители», выставят их из квартир с улучшенной планировкой площадью 75 квадратных метров, как только всем позволят без очереди получать подписку на Бальзака, то сразу же воцарится полная демократия, земной рай и тому подобное. Сегодня мы уже забыли многих людей – Станкевича, Гавриила Попова... Анатолия Собчака помнят только благодаря Ксении Собчак... Но все они были властителями дум и рассказывали нам, как за пятьсот дней будет построен хороший цивилизованный капитализм. Прошло пятьсот дней, прошло пять тысяч дней...

Я бы хотел, чтобы и эти вопросы мы имели в виду в дальнейшей дискуссии.

Ирина Бекешкина: Вы очень хорошо задали тон дискуссии: можно ли было получить все сразу и быстро? Когда мы говорим об этом, то, как правило, анализируем два фактора: состояние общества и состояние элиты. И часто мы спорим: что важнее, что

было в начале? Но есть и третий, очень существенный фактор, который многое объясняет в различиях судеб постсоветского, вернее, постсоциалистического пространства Восточной Европы. Меня очень давно занимал вопрос: почему получилось у поляков, почему получилось у словаков и почему не получилось у нас? А здесь нужно смотреть на особенности приватизации, которые очень многое объясняют. Мы прекрасно знаем, что в Украине приватизация осуществлялась по принципу «для своих», совершенно непрозрачно и закрыто. Возможно, кто-нибудь когда-нибудь напишет историю украинской приватизации, но пока за это никто даже и не берется. Поэтому ничего интересного на эту тему почитать не удастся. Легче прочитать, как приватизация осуществлялась в Польше, в Балтийских странах. Там это было по-другому, потому что в эти страны мощно вошел зарубежный капитал. Я смотрела списки «Forbes». В первой сотне всего один чех, но там есть пять украинцев, семь казахов и очень много россиян. Поляки тоже уже есть, но где-то на четырехсотом месте, крупных олигархов в Польше нет.

Что же позитивного произошло в этих странах, почему у них получилось так легко и быстро? Потому что у них с самого начала не было сращивания крупного капитала и власти – они существовали отдельно. Крупный капитал смог сформироваться и существовать именно благодаря демократии, благодаря тому, что там была конкурентная среда и правила, которым должны были подчиняться все. В Украине эти процессы происходили по-другому. У нас за эти годы произошла тесная спайка экономической и политической власти, то есть то, что мы называем «власть крупного капитала». Сейчас это особенно очевидно. После «Помаранчевой революции» была возможность эту спайку разорвать, то есть заставить всех подчиняться единым правилам, чтобы не было капиталистов «для своих». Но, мы или не захотели, или не смогли, трудно сказать. Вначале, может быть, пытались...

Вообще, в нашей стране у людей, которые идут во власть (я имею в виду финансистов) очень своеобразные представления о том, зачем добиваться власти. Зачем финансировать политиков, если потом не сможешь воспользоваться этими привилегиями? Во власть идут для привилегий, а не для того, чтобы пользоваться правилами для всех. Вот поэтому так все и получилось.

А теперь давайте посмотрим на перспективы. Исходя из истории демократии в целом,

нам говорят, что мы должны подождать, ведь многие страны демократизировались двести лет. Что же происходило за эти годы? А происходило очень долгое, очень мучительное «отрывание» экономически господствующего класса от власти, разделение власти и крупного бизнеса через борьбу за всеобщее избирательное право, за открытость, за подотчетность и прочее. За это боролось и многого добилось сильное гражданское общество. Конечно, и в западных демократиях тоже есть смычки политики и крупного капитала, есть влияние, но такого срастания, как в наших странах, там нет. Я думаю, что перспективы украинской демократии, да и Украины как страны в целом, зависят от того, насколько удастся эту смычку разорвать. Пока я вижу только эту единственную перспективу. Мы обсуждали и с поляками, и со словаками вопросы о готовности или неготовности украинского общества к демократии (а социологи фиксируют слабость гражданского общества в Украине и, исходя из этого, говорят именно о нашей неготовности). Однако если проанализировать результаты сравнительного исследования (European Social Survey), то мы увидим, что по показателю деятельности в общественных организациях новые демократии, в том числе и являющиеся членами Европейского Союза, не сильно отличаются от Украины. Немного отличается Польша и Чехия. А Болгария, Румыния и другие страны – отличаются незначительно. Серьезно отличаются страны «старой демократии» – там участие в деятельности гражданских организаций где-то между двадцатью и тридцатью процентами. В новых же демократиях в среднем в районе пяти процентов.

Мне и поляки, и словаки говорят: «Вы знаете, мы тоже были не готовы. Но нас тянули в ЕС, и у нас был план действий, нужно было делать определенные шаги. Любые отступления от демократии были невозможны, потому что иначе нас не восприняла бы Европа». Таким образом, реальный единственный шанс Украины демократизироваться – это принять европейский вектор развития. Volens-nolens мы все-таки будем вынуждены развиваться в демократическом направлении. Насколько реален этот единственный шанс для Украины – это отдельный вопрос.

Другое отличие этих стран – и Польши, и Словакии, и, скажем, балтийских (где приватизация также происходила с активным участием западного капитала) в том, что у них у всех был безусловный консенсус и элит, и населения относительно того, что им нужно развиваться «в Европу». Поэтому эти страны

и смогли быстро преодолеть тот путь, на который у других ушло двести лет. Чтобы и у нас это произошло (пусть и не так быстро, но, по крайней мере, безболезненно), нам тоже нужно принятие пути в Европу и принятие тех правил, которые нам диктуют. Да, диктуют.

Виль Бакиров: Спасибо за очень четкое и ясное выступление, благодаря которому я понял, почему «спайка» экономической и политической власти была возможна здесь и была невозможна в Польше: есть различия в глубине демократических традиций. Там эти традиции были, а здесь их не было. Это убедительное объяснение. Я бы даже сказал, здесь их не просто не было, здесь был период сталинских репрессий и брежневского идиотизма, когда, грубо говоря, был очень «изуродован антропологический материал». То есть массовое сознание было деформировано донельзя, и мы вступили в полосу трансформации с людьми, которые к этому совершенно не были приспособлены.

Ирина Бекешкина: Я говорила не совсем об этом. Моя мысль в том, что если происходит «спайка» экономически господствующего класса и он становится политически господствующим, то он по самой своей природе урезает демократию.

Виль Бакиров: А почему эта спайка происходит?

Ирина Бекешкина: Потому что приватизация у нас таким образом происходила, распределение.

Виль Бакиров: А почему приватизация именно такая происходила, а не иная?

Ирина Бекешкина: Ну, это уже другой вопрос, почему она такая. А потому, что тут дилемма: или национальная буржуазия своя, такая, какая она есть, «со спайкой», или, скажем, широкое вхождение международного капитала и отсутствие своих в списке «Forbes». Тут только одно из двух.

Людмила Герасина: У меня вопрос к уважаемой Ирине Эриковне: как коррелирует тезис Александра Анатольевича о том, что постсоветские республики уже прошли транзитивную стадию и что теперь это государства нового порядка и, соответственно, другие социумы, с Вашей мыслью о том, что нам нужно в Европу, что это единственный выход. И какая же форма у нас: «государство-нация» или «нация-государство», или все-таки у нас какой-то третий вариант?

Ирина Бекешкина: У нас типичный гибридный режим. Типичный гибридный режим с элементами демократии и авторитаризма.

Людмила Герасина: Это режим, да. А каков государственный проект, о чем и

говорил Александр Анатольевич? Может, Александр Анатольевич какую-то новую дефиницию предлагает?

Александр Фисун: В рамках того, что здесь говорилось, я бы хотел обратить внимание на следующий момент: большую роль играет последовательность процессов бюрократизации, рационализации, демократизации, индустриализации и так далее. Западные европейские государства, в том числе и те, которые находятся в рамках Центрально-восточной Европы, сначала проходили фазу создания своих государственных организмов, а потом проходили демократизацию. У нас это происходит инверсионным способом, и поэтому у нас не решен вопрос о том, что можно назвать республикой. Республика – это есть разделение власти и бизнеса, о чем говорила Ирина Эриковна, создание системы, которая действует по общим правилам. Сначала возникает она, потом в ее рамках происходит демократизация. У нас обратный процесс. То есть сейчас мы решаем те задачи, которые были решены в раннем Новом времени, а в Центральной Европе – между двумя мировыми войнами.

Виль Бакиров: Я позволю себе заметить, что в начале девяностых годов ни в Украине, ни в России не было крупного капитала, крупного бизнеса. Он появился потом. И появился непонятно откуда, непонятно каким образом и оказался тесно спаян с политической властью.

Александр Гаспаришвилли: Буквально несколько слов в продолжение полемики. Отвечая на Ваш вопрос, Виль Савбанович, о том, могло ли или не могло получиться. Ну, во-первых, здесь очень трудно говорить относительно всего постсоциалистического пространства и даже относительно всего Советского Союза. У некоторых бывших советских республик могло получиться и получилось (по крайней мере, мы так считаем в России); у кого-то не могло получиться и не получилось; у кого-то могло получиться и не получилось. Но говорить о том, получилось или нет, очень сложно. Есть очень известные в России статья и монография, написанные одной молодой экономисткой, под названием «Почему в Грузии получилось?» В них рассказывается о том, как удачно в Грузии были проведены экономические, политические и социальные реформы. В частности, Институт стран Азии и Африки открыл специальную кафедру СНГ, а поскольку в России о Грузии материалов очень мало, то преподают там о Грузии именно по этой книжке. Однако, когда начинаешь излагать, почему в Грузии по-

лучилось, то сразу приходишь к тому, что на самом деле ничего-то и не получилось. В этой книжке не все правда, и у нас совершенно другое представление о том, что и как. Это к вопросу о том, где получилось, а где нет.

Теперь относительно того, получилось ли в России или нет. Сказав, что не получилось, я никому не открою Америку. Как осуществлялась приватизация в России, тоже всем известно, хотя в ней участвовал и огромный иностранный капитал, и кто только не участвовал. Но, тем не менее, это мало к чему привело. Хотя надежды были очень большие. Например, Иоанн Павел Второй, Папа Римский, считал, что после распада Советского союза Россия обладает таким огромным моральным и демократическим потенциалом, что очень оздоровит современную Европу. В частности, что демократические процессы в Европе возродятся и будут развиваться с новой силой. Однако этого не произошло. Есть интересная книга американского профессора Джерри Хаффа, живого классика американской политической социологии и социологической политики, где он изложил ожидания, связанные с Россией, с возникновением и развитием в ней демократии. На основе большого числа социологических исследований Хафф анализировал социальные процессы, происходящие в России, и вычислил, что на выборах победят коммунисты и Ельцин, после чего в стране установится демократия. В принципе, это было логично, потому что во многих бывших социалистических странах Европы к власти пришли социал-демократы.

Ирина Бекешкина: Ну, так они ж не те коммунисты...

Александр Гаспаршвили: Дело в том, что российские коммунисты не имеют ничего общего с коммунистической партией. Это действительно социал-демократы практически в чистом виде. А поскольку после победы социал-демократов к власти фактически приходит общество, начинают развиваться и другие общественные силы, укрепляется гражданское общество. Гражданское общество развивается вне зависимости от того, как прошла приватизация или как она не прошла. Само же развитие гражданского общества, для которого есть все социальные и политические возможности, позволяет дальше говорить о развитии поступательной демократии. Но, как потом оказалось, в силу определенных причин (банальной подтасовки данных и нежелания коммунистов пропустить к власти другие силы) демократические преобразования в нашей стране пошли весьма странным образом. И мы получили то, что сейчас у нас называется «суверенной демократией».

Перспективы, в общем-то, малопонятны. Это что касается России.

Если же говорить о других странах, то происходящее в них очень трудно сравнивать. Совсем недавно мы закончили большое сравнительное исследование (Проект Еврокомиссии «Социально-экономические трансформации в странах постсоветского пространства»), в котором участвовали практически все страны этого пространства. В результате была выявлена очень интересная вещь: трансформации в разных странах не просто несопоставимы, даже речь не может идти ни о каком сравнении, поскольку все процессы в разных странах идут невероятно разнонаправлено, а в некоторых случаях весьма странно. Например, изучая Азербайджан, заходя на любые его официальные сайты, мы лишены возможности получить правдивые данные о социальных и экономических процессах в этой стране.

Кроме того, большую роль в наших странах играет не столько состояние и развитие социальных и экономических процессов, сколько политическая ситуация. Как сегодня уже говорили, наши страны находились как бы вне общемировой социальной тенденции. Когда мы все после «тепличных условий» столкнулись с реальной политикой, она оказалась сильнее экономики, сильнее чего угодно.

Виль Бакиров: Спасибо, Александр Тенгизович, очень интересные и тонкие замечания.

Я обращаюсь ко всем и ни к кому с таким вопросом: а, может быть, есть народы, которым противопоказана демократия, которые не в состоянии исповедовать демократические ценности?

И еще один вопрос: может быть в России, Украине или где-то еще не хватило не только гражданского общества, демократических традиций, хорошей, честной, качественной элиты, но еще и такой малости, как мораль? Вот если бы была хорошая, сильная мораль, если бы в людях, в массах было развито чувство справедливости, достоинства, честности, самопожертвования, то, может быть, не было бы всего того, о чем мы сейчас говорим?

Ирина Бекешкина: Если бы все это было, тогда про социализм можно было бы говорить.

Юрий Вишневский: А что, в Польше морали больше?

Александр Гаспаршвили: Виль Савбанович, мораль можно понимать по-разному. Когда в 1993-ем году в России стреляли в здание Парламента, российская интеллигенция объясняла это исключительно, так сказать, моральными соображениями необ-

ходимости. Потому что, «а как же иначе?»

Виль Бакиров: Это связано со своеобразным пониманием морали российской интеллигенцией. А есть и некие фундаментальные моральные ценности.

Мераб Пачулиа: Вот мы с вами обсуждаем, «почему?» Когда Советский Союз распался, Запад оказался не готов к тремстам миллионам человек советского блока (которые были образованны, сыты, которые зарабатывали, потому что работали). Всем этим людям Запад не мог дать больше и лучше, чем Советский Союз. Это, во-первых.

Во вторых, это историческая память. Дед моего друга мог рассказать ему, как жила свободная Литва. А мой дед, даже если бы его не расстреляли в тридцать седьмом году, все равно не мог бы мне поведать о свободной Грузии, потому что это знал только его прапрадед, умерший лет двести назад. А в Польше, Чехии, Прибалтике даже сейчас немало людей, которые помнят, как жила свободная страна в досоветский период.

Еще один фактор – это, так сказать, «политическая гравитационная сила России», которая, мягко говоря, не помогает себе и остальным быстро интегрироваться с цивилизованными странами.

Несмотря на то, что у нас в Грузии нет коррупции (я не говорю о происходящем на уровне элит), у нас «не получается» еще и из-за личной неприязни двух диктаторов (Саакашвили и Путина). Но это наша личная, сугубо личная проблема.

И, естественно, очень значима приватизация.

Вот почему у нас пока не получилось и почему получилось у Болгарии, почему очень скоро получится у Албании.

Юрий Вишневский: Вы знаете, все эти разговоры: «получилось – не получилось»..., а что получилось? Чисто содержательно, так сказать? Что хотели получить и что в итоге получили? Например, кризис 2008 года показал, что в Прибалтике получилось не очень. То есть мы должны говорить о критериях вот этого «получившегося». Если у Латвии в девяностых годах что-то получалось, то только потому, что уральская мафия объединилась с латвийской элитой. Латвия вышла на второе место в Европе по продаже металлопроката, который туда свозился нашими мафиозными структурами. То есть там не было особых политических моментов.

И второе, уже про Россию. У нас же долгое время приватизацию «по Чубайсу» противопоставляли приватизации «по Лужкову». А сегодня выясняется, что выбирать здесь, что лучше, не приходилось.

Может быть, мы не «не туда пошли», а «не то хотели получить»? То есть была проблема выбора пути, который мы, по сути, выбрали методом тыка.

Магнус Ильмярв: «Получилось или не получилось?». Я бы хотел добавить, что на сегодняшний день у нас из трех с половиной миллионов человек уже эмигрировало порядка восьмьсот тысяч. Из Латвии, где было два с половиной миллиона человек населения, в Россию иммигрировало двести тысяч или даже больше. Если мы сравним обстановку с послевоенной, сколько тогда погибло и сколько эмигрировало людей, то современные потери гораздо значительнее.

Виль Бакиров: Действительно, один из важных критериев успешности реформ – это количество желающих жить в стране и количество желающих выехать из нее. У нас, по некоторым данным, порядка сорока процентов молодых людей хотели бы покинуть Украину. Значит, в этой стране они не видят будущего для себя.

Андрей Горбачик: На мой взгляд, есть два варианта: один – это искать теорию и пытаться подогнать под нее то, что мы наблюдаем; другой – это все-таки смотреть, что мы действительно имеем, и пытаться с этим разобратся. Не всегда действительность укладывается в теорию, и здесь нет ничего страшного. Также мне кажется, что соответствующий критерий демократии – это возможность включить жизнь населения страны в жизнь всего мира. Советский Союз проиграл только по одной причине – жизнь усложнилась, и невозможно было уже управлять по прежним законам. Вот все и начало валиться. А как только мы открываем границы, молодежь уезжает: где-то интересней, где-то ты нужнее, где-то ты себя можешь реализовать. Это, кстати, проблема всех университетов. Если эта страна будет неинтересна для молодежи, мы ничего не сделаем. К счастью, закрыть границы мы не можем – мы задохнемся. Огромный Советский Союз задохнулся, он не смог держать свои границы закрытыми. Сегодня пришли совершенно новые модели развития, в которых главное – это дать перспективу молодежи. Другого способа нет, иначе у страны нет будущего.

Что же говорить о демократии? Ничего хорошего в ней нет. Это медленный и скучный способ принятия решения в поисках консенсуса, какие-то переговоры... В результате Европа медленно развивается, а там, где принимаются быстрые и эффективные решения, скажем, как в Китае, происходит быстрое развитие.

Мы можем говорить о том, что элиты переструктурируются, о том, что они делают

сегодня и что они сделают через полгода. Но если мы говорим о состоянии общества, обо всех ЕСС, АССП и так далее, то все наши исследования говорят о достаточно ригидных, слабоизменяющихся ценностных ориентациях. С 2000-го года по 2005 у нас тоже было одно исследование, в рамках которого мы изучали такие ценностные ориентации, как демократия, либерализм, свобода и тому подобное. Однако показатели демократии – это не только соответствующие ценности, но также и доверие. И эти показатели должны коррелировать. Но что же мы видим? В 2005 году доверие подскочило невообразимо, а ценности не изменились.

В долгосрочной же перспективе, мне кажется, что главный критерий – это молодежь. Если они все уедут – у нас нет перспективы. Но задерживать их за закрытыми границами тоже невозможно.

Виль Бакиров: Это не так страшно, потому что не всех возьмет Запад.

Андрей Горбачик: Не всех, но самых лучших.

Виль Бакиров: Отнюдь.

Давид Ротман: «Получилось – не получилось?». А судьи-то кто? Кто судит о том, получилось или не получилось? Мы здесь можем говорить все, что угодно, исходя из нашей субъективной и внешней точки зрения. Но как считают те люди, на которых это «получилось – не получилось» распространяется? В этом-то и состоит главная проблема. Мне здесь повезло в том, что девятого декабря 1991 года, сразу же после знаменательной встречи в Беловежской Пуще в рамках нашей программы «Общественное мнение» по поручению очень высокопоставленных лиц (в частности, по просьбе господина Кравчука и господина Шушкевича) мы провели опрос. И что же? Мгновенно выяснилось это самое «получилось – не получилось» в принципе. Выяснилось, что подавляющее большинство людей, опрошенных в Украине, Белоруссии и Российской Федерации (около 80 процентов) согласны, с тем, что было подписано, что все сделано правильно и все замечательно. Затем точно такой же опрос был проведен через десять лет, в 2001 году. И почему-то цифры оказались диаметрально противоположными (уже несогласных было процентов 80). Еще через пять лет (то есть через пятнадцать после распада СССР), эта цифра оказалась где-то посередине.

После распада Советского Союза все государства постсоветского пространства оказались примерно в одинаковом положении (экономическом, моральном и так далее). И все, как говорится, стартовали в будущее.

Но почему-то мы все дальше и дальше расходимся в разные стороны. На вопрос: «Почему мы идем в разные стороны?» очень бы хотелось получить ответ.

У меня сейчас есть данные исследований мировых и европейских ценностей, которые проводились за последние годы. Мы сравнивали Беларусь, Россию, Латвию, Литву, Чехию, Польшу, Голландию и Францию. Часть этих стран – постсоветские, которые не вошли в Евросоюз; часть – оказались в Евросоюзе, будучи постсоветскими; часть – это посткоммунистические страны Центральной Европы; часть – это страны, где не было фашизма. Возможно, что при сравнительном анализе и были какие-то натяжки, связанные с выборками, но определенная тенденция четко видна: за последние двадцать лет в рамках жизни одного поколения не произошло никаких изменений в отношении к базовым ценностям (таким, как семья, работа, друзья, досуг, политика, религия и так далее). Следовательно, здесь никакие процессы и изменения не могут происходить быстро и мгновенно. В этой связи вспоминается притча про Моисея, который водил иудеев по пустыне сорок лет, чтобы вытравить чувство раба. А мы хотим с этим чувством что-то сделать незамедлительно.

Я хочу еще немного рассказать о Беларуси. У нас все шло достаточно позитивно, начиная от удовлетворенности людей качеством жизни и заканчивая оценками властных структур, демократии. Все показатели замечательно шли вверх. Но за последние полгода, когда начались финансовые проблемы, все сразу же резко изменилось. А начались эти проблемы, как только к нам пришли западные инвесторы. Это интересный момент, требующий серьезного осмысления.

Наше дело – просто обдумать, что получается и что не получается с позиций того, как это оценивают миллионы людей. Мы должны делать выводы, исходя из этих оценок.

Виль Бакиров: К тому, что сегодня прозвучало, добавлю следующее: что-то получилось, что-то не получилось. Но я абсолютно убежден, многое именно что получилось (по крайней мере, в Украине). Например, это возможность ездить по миру, которая раньше отсутствовала полностью. Дальше, это свобода слова, свобода информации. Вспомним прежние времена: я ездил в ИНИОН и чуть ли не в Обкоме партии получал разрешение, чтобы меня впустили Парсонса почитать. Сейчас же, читай – не хочю. Дальше, есть многопартийная система, демократические выборы. Безусловно, фальсификации присутствуют, но они есть почти везде. Но вспомните советские вы-

боры: если в области за нерушимый блок коммунистов и беспартийных проголосовало 99,8 процентов, это был провал, потому что нужно было 99,9. Сейчас совсем другая система. Дальше, какая-никакая, но либерализация духовной, культурной жизни существует. Даже такая мелочь, как магазины second hand, где ты можешь купить себе пусть и поношенную, но качественную, красивую и доступную одежду. Также наше общество стало совсем другим с точки зрения этнической толерантности. То есть все-таки что-то получилось. Пусть и не безупречная демократия, не образец. Может быть, даже ущербная, но она присутствует.

Александр Поступной: И все же, несмотря на последнее выступление нашего уважаемого модератора, немножко грустно. Не получилось и все никак не получается (я говорю об Украине). Когда мы получили нашу свободу, мы перешли к рыночной экономике и хотели перейти к капитализму. Мы пустили капитал. Но это невероятно мощная сила. Созданный спонтанно капитал очень быстро превратился в главную силу украинского общества. За невероятно короткий срок нам удалось создать класс, у которого собственность стала миллионной, многомиллионной и миллиардной. Теперь государство защищает их и только их интересы.

И потом, простите, а как что-то у нас могло получиться? Этой силе удалось убедить всю остальную массу населения сидеть и ждать, когда на них падет манна небесная. Почему же этой силе никто не возразил? Тогда очень часто ссылались на наших властителей дум, которые сказали, что для того, чтобы мы жили прекрасно, необходимо перейти к рыночной экономике, и все сделает «невидимая рука рынка». Помните, как это было.

Михаил Безносков: Уважаемые коллеги, позвольте вернуться к истокам нашей сегодняшней дискуссии, а именно к вопросу, есть ли адекватная теория, которая объясняет происходящее в постсоциалистических странах? Нужна ли нам такая теория? И если нужна, то какой она должна быть? Здесь сразу же возникает вопрос или, вернее, сомнение в том, что выбирать в качестве критерия оценки. Вопрос «получилось – не получилось» методологически не совсем корректен, потому что это субъективный вопрос, на который мы можем получить только глубоко субъективный ответ. Что же касается теории, то, на мой взгляд, она, безусловно, должна присутствовать, и мы должны стремиться к тому, чтобы ее огласить. Понятно, что это про-

цесс трудоемкий, длительный, а, может, и бесконечный. Возможно, мы никогда и не получим исчерпывающую теорию, но к ней обязательно нужно стремиться. Иначе мы просто будем рассуждать, не обладая никакими критериями для адекватной оценки происходящих процессов.

К вопросу о том, можно ли сравнивать несравнимое: может ли некая теория социальных и социетальных трансформаций объяснить происходящее в постсоциалистических странах в той же мере, в какой она объясняет происходящее в других странах? Конечно, такая теория есть, это теория социальных изменений. Трансформация – это такое же социальное изменение, как и другие социальные изменения. Конечно, есть нюансы, есть различные стартовые условия, но, в принципе, есть ряд теорий, которые более-менее адекватно позволяют оценивать те или иные процессы. Однако нам интересна теория трансформаций с точки зрения того, что она потенциально может объяснить, чем же именно постсоциалистические страны уникальны, чем они отличаются от других стран, в которых происходят похожие, но немного не такие изменения. Нам необходимо искать такую теорию, но, прежде всего нужно найти достаточно четкие критерии для оценки происходящих изменений. Есть ли что-то общее в постсоциалистических странах? Да, есть. Например, это деиндустриализация. Это критерий, который легко измеряется, проверяется, и можно легко показать, какие страны более деиндустриализированы, а какие – менее. То есть, по оценке деиндустриализации можно оценить успех или провал процессов трансформации. Понятно, что сама по себе деиндустриализация может и не обладать негативной коннотацией. В долгосрочной же перспективе деиндустриализация – это очень плохо. Если продолжать этот логический ряд, то деиндустриализация приводит к упадку фундаментальной науки, к провалу естественных наук и просто к деградации.

Илья Конов: Мне кажется, что поднятую сегодня проблему мы стали рассматривать очень узко, в рамках всего лишь национального государства или национальных государств. На самом деле теоретические координаты гораздо шире. В частности, модерн, о котором сегодня шла речь, с этой точки зрения является мировой капиталистической системой. Советский Союз был попыткой создания альтернативной системы накопления капитала. Соответственно, целью ликвидации социалистической си-

стемы было восстановление целостной мировой капиталистической системы. Что же при этом происходило? Происходил процесс сдвига на периферию тех стран, которые входили в социалистическую систему. Это был общий тренд. С этим трендом связаны и общая деиндустриализация, и другие проявления. Правда, затем некоторые страны попытались удержаться на полупериферии. Вот России, например, удалось задержаться на полупериферии благодаря созданию авторитарного режима.

Теперь второй момент. Необходимо найти главный социально-экономический процесс, который объяснит, кто же был агентом сдвига на периферию наших стран. На мой взгляд, таким процессом является конвертация власти и собственности. Существующий у нас способ производства предполагает именно этот постоянный, непрерывный процесс конвертации власти и собственности (для его описания я когда-то предложил использовать термин «мульковый капитализм»). В связи с этим социальным агентом «периферизации» страны выступала элита. Ее быстрое обогащение было осуществлено именно через «подключение» к мировым хозяйственным связям через этот процесс.

Валентина Подшивалкина: Мне кажется, что для того, чтобы мы могли сделать правильные оценки, все-таки нужно посмотреть на наше методологическое обеспечение, на наш инструментарий. Проводя сравнительный мониторинг трансформационных процессов, мы обязательно должны учитывать особенности конкретных исследовательских проектов: характер исполнителей; интересы субъектов, стоящих за этими исследованиями, а также особенности конкретной ситуации в стране. Мне кажется, что сложно рассчитывать на некую единую шкалу, с помощью которой мы будем измерять трансформации десять, пятнадцать, двадцать лет и после этого сопоставлять полученные цифры. Я не говорю, что этого не нужно делать, но этого недостаточно.

Также нам необходима концепция и конкретные технологии оценочных исследований. Другое дело, что многие из наших социологических исследований давно уже оценочные по своей методологии, но они не осмыслены как таковые.

Кристиан Херпфер: Благодарю всех за интересные выступления. Я же добавлю, что в начале трансформационного процесса были политические дискуссии, является ли он открытым или закрытым процессом. В свое время Френсис Фукуяма написал известную работу «Конец истории», в кото-

рой он высказал убеждение, что существует автоматический переход каждой страны к демократии и рыночной экономике. То есть вы засыпаете в Советском Союзе, возглавляемом Михаилом Горбачевым, а просыпаетесь уже в капиталистическом раю. Все и каждый войдут в демократическое общество. По прошествии двадцати лет мы можем утверждать, что Фукуяма был не прав. Сложно говорить, какие теории справедливы, а какие – нет. Единственное, что возможно, это с точностью утверждать, какие теории не сработали.

В связи с трансформацией можно говорить, что два десятилетия назад существовали как бы «первый мир» (мир развитых капиталистических стран), «второй мир» (социалистические государства) и страны третьего мира. Когда прекратилось существование Советского Союза, «второй мир» исчез. Перед постсоветскими странами возник исторический вопрос, по какому пути идти: к «первому миру», к «третьему» или выбрать какой-то свой путь развития. И на этом этапе страны разделились. Это некая своеобразная философская историческая перспектива нашего обсуждения.

Вполне очевидно, во всяком случае, из тех докладов, что я сегодня услышал, что трансформации – это открытый процесс. Трансформация, демократия, экономические аспекты имеют множество форм и их взаимосочетаний. Если посмотреть историю развития демократии в той же Англии, в особенности, сколько времени занял весь этот процесс, то можно сказать, что мы с вами проявляем некоторое нетерпение, хотим получить результаты как можно быстрее.

В принципе, я согласен с Вилем Бакировым, что можно сопоставить перечень того, что было до трансформаций, и того, что мы имеем сейчас. Конечно, вы пользуетесь большим количеством свобод, которых не было раньше. Все вы можете спокойно выехать за границу – хоть в Лас-Вегас, хоть в Африку, конечно, если у вас достаточно денег для этого. Все вы можете получить свободный доступ к информации через Интернет. И этот список можно продолжать и продолжать.

Среди показателей успешного трансформационного процесса также следует выделить то, что история и традиции играют очень важную роль. Если в стране существуют традиции, связанные с парламентской, партийной демократией (как в Чехии, Словакии или Словении), то, конечно же, социальные изменения будут проходить быстрее и правильнее. Это то, что мы назы-

ваем «зависимостью от выбранного пути» или же «инерцией». Если вы уже выбрали определенный путь развития, то и будете следовать ему.

Некоторые аспекты, которые затрагивались в сегодняшнем обсуждении, очень важны и имеют под собой основание. Например, важно определить, что, было в начале пути, в начале трансформации. Так, например, в январе 1992 года ситуация в Словении полностью отвечала ситуации в Молдове. Также необходимо принять во внимание состояние и условия развития общества, существовавшие до установления коммунистической власти в этих странах. Все это задает некую траекторию модернизации, которая влияет на факты успешности.

Также я хочу сказать, что, если посмотреть на развитие крупного капитала в западных странах, то среди таких фигур, как Рокфор и Рокфеллер, многие были бандитами. И сейчас в Америке олигархи, крупный капитал оказывают большое влияние на политическую систему. То же можно сказать и об Англии, где медиа-олигархи осуществляют огромное влияние на политические события. Вопрос заключается в том, как контролировать олигархов и создавать пространство для выхода других социальных групп к власти. Каждое капиталистическое общество имеет своих олигархов. Вы не исключение. Просто необходимо найти способ их контроля и ограничений. Это все.

Александр Гаспаришвили: Я хочу еще добавить, что дело не только в том, как контролировать олигархов, но и в том, кто контролирует олигархов. Как можно контролировать гражданское общество? Как можно контролировать демократию?

Алла Николаевская: Еще пару часов назад я даже не представляла, что попрошу слова на этом «круглом столе», поскольку не считаю себя специалистом в области политической социологии. Но моя память вытолкнула в область сознания два воспоминания, которые связаны с двумя горячо любимыми мною республиками – Грузией и Эстонией. И, может быть, что эти воспоминания помогут кому-нибудь ответить на вопрос, почему, несмотря на одинаковые усилия, у кого-то получается, у кого-то не получается, и если получается, то получается по-разному.

Воспоминание первое: середина семидесятых годов, маленький эстонский город Пярну, шесть маленьких пионеров отправляются туда по приглашению своих друзей на фестиваль дружбы. Мы много путешествовали по городу, и вот к концу перво-

го дня заметили, что вокруг нас какая-то странная атмосфера. Это было связано с тем, что мы очень громко разговаривали на фоне абсолютно молчащих жителей этого города. Они не были чем-то угнетены, просто у них было не принято так громко галдеть, как галдели мы.

Эпизод второй: Тбилиси, 1981 год, апрель, Пасха. В середине дня мы с друзьями вышли на улицу, а там никого нет. На мой вопрос: «А где же все?», мне сказали: «Ну Пасха же! Все же дома, празднуют!» И я задала следующий вопрос, которым, наверное, обидела своих грузинских друзей: «А где же пьяные?!».

Татьяна Каменская: Спасибо, коллеги. Мне кажется, что во всем сказанном чего-то не хватает: мы настолько увлеклись политическими и экономическими факторами, что совсем забыли о социальном. Забыли, какая социальная структура была в России, в Украине и так далее. Насколько структура наших обществ отличалась от существовавшей в Польше, в Прибалтике и даже в Грузии. В 90-е годы кто-то из россиян дал характеристику, что это выпускники школы-интерната были выпущены в жизнь среди самоопределяющихся людей.

Мне кажется, что мы действительно чего-то недоработали в силу не только временного фактора, но и в силу чего-то совершенно другого, может быть, нашей ментальности.

Виль Бакиров: Большое спасибо за эту реплику. Действительно, есть очень хороший, все и ничего не объясняющий термин «ментальность». Плохая ментальность – и все понятно. Хорошая ментальность – тоже все понятно.

Ольга Куценко: Я буквально просто озвучу три или четыре тезиса-ответа на те вопросы, которые были сформулированы Вилем Савбановичем. Почему пути трансформаций разошлись, почему разные результаты этого долгого трансформационного развития у разных стран.

Безусловно, на процессы трансформаций воздействовало множество факторов. Но, анализируя различные исторические, статистические и так далее данные, в первую очередь, стоит говорить о двух «вытягивающих» факторах, «вытягивающих» процесс трансформации к конкретным результатам.

Прежде всего, это фактор культуры, который впитывает историческое наследие, проявляющийся в массовом сознании. В тех самых культурных ценностных моделях, которые влияли либо не влияли, поддерживали либо не поддерживали определенные типы

заданий их мнения. Безусловно, фактор культуры не существует без носителей, без конкретных социальных групп, выражающих, представляющих, воспроизводящих и сохраняющих социально укоренные базовые ценности. Как это ни парадоксально, в плане политической культуры мы имеем ту же самую картину, что и двадцать лет назад. Сегодня Давид Ротман уже обратил наше внимание на аспект базовых ценностей.

Другой «вытягивающий» фактор – это фактор внешнего капитала, приток внешних инвестиций. Там, где он имел место, где он был существенным, он влек за собой очень быстрое формирование более-менее цивилизованного класса капиталистов, класса собственников. И это существенно повлияло на характер, на результаты строительства рынка и соответствующих форм экономических отношений.

Второй тезис заключается в том, что нам стоит говорить о роли, о значимости, о реальности некой культурной матрицы, за пределами которой общества быть не могут. И, возможно, в трансформациях украинского общества сейчас мы подошли к некому барьеру, связанному с этими культурными матрицами, который не дает возможности продолжить инерционное развитие в рамках имеющихся институтов. Инерционное развитие закончилось. Инерционный потенциал тех институтов, которые были, постепенно исчез, натолкнувшись на барьеры культуры. И что же дальше? А дальше, возможно, эволюционное развитие, но только теперь уже очень медленное и постепенное. Весьма постепенное накопление иных измененных ценностей в культурном сознании общества.

И третье. Сегодня мы уже явно можем говорить о том, что изменения рынка и демократические изменения прямо не связаны. Постсоциалистические трансформации нельзя описывать в такой связке: изменения рынка – это изменения демократии. Это могут быть самостоятельные линии развития обществ. И, судя по всему, это равнопорядковые изменения. Но все же, если демократические изменения происходят, если демократия укореняется, то она создает достаточно широкое социальное пространство для выхода накопившихся интересов, протестного потенциала игроков в экономике и игроков на рынке. Тех самых классов собственников и несобственников, интересы которых сталкиваются. Если есть развитое демократическое пространство, то есть возможность выхода этих интересов. Если нет, то будет происходить накопление

социального протеста, протестного потенциала. Это то, о чем говорил Евгений Иванович, – отсроченная революция. То, что может быть в том случае, если демократия не будет развиваться.

Андрей Горбачик: Мы с вами говорим о культуре. В принципе, Советский Союз – это советская культура минус все остальное. То есть культурой страны была универсальная советская культура и все, что остается после нее в каждой конкретной стране, в Украине, Белоруссии и так далее.

Все это требует не просто наших разговоров, а каких-то реальных конкретных эмпирических исследований. Вот, например, британская команда изучала и опубликовала модель изучения того, как влияет скорость приватизации в странах Восточной Европы на демократию и смертность. У нас это даже не обсуждается. Я еще раз хочу подчеркнуть, что все требует эмпирического изучения. Модели могут быть какими угодно.

Николай Чурилов: С учетом того, что «круглый стол» проходит в рамках социологических Чтений, я бы хотел поделиться некоторыми результатами социологических исследований. В частности, нас интересовало, как трансформационные процессы в нашем обществе сказались на социальном знании людей, на их отношении к социальной действительности и так далее. Я основываюсь на результатах исследований, которые компания «Социс» проводила в начале девяностых годов, а также тех исследований, которые, начиная с конца девяностых годов, проводились по методике, разработанной Натальей Викторовной Паниной и Евгением Ивановичем Головахой. Мы изучали изменения социального самочувствия у нашего населения в те или иные периоды времени. Также мы изучали, в какой мере наше общество подвержено тем или иным социальным страхам. В результате анализа данных я сделал следующий вывод: если в начале девяностых годов людям не хватало еды, жилья, мебели и так далее, но при этом они были вполне удовлетворены качеством медицинского обслуживания, юридической поддержки, возможностью полноценно проводить свой отдых и тому подобное, то в настоящий момент (а это результаты буквально двухнедельной давности) ситуация поменялась, как говорится, с ног на голову. Сейчас люди, наоборот, удовлетворены возможностью улучшить свое жилищное положение, приобрести новую мебель и одежду, возможностью сбалансированно питаться. А не удовлетворены они, прежде всего, не-

обходимой медицинской помощью. Причем индекс социального самочувствия по этой характеристике падает катастрофически. Если еще два года назад он составлял по двухбалльной шкале примерно 1,78, то сейчас он – 1,33. Это самый низкий показатель. Если в целом индекс социального самочувствия у нас может меняться незначительно в ту или иную сторону, то некоторые показатели (такие, как юридическая помощь, защита своих прав, возможность подработки) резко падают.

Делать вывод о том, что социальное самочувствие населения ухудшается, мы не можем, потому что даже в случае самой короткой шкалы это измеряется по двадцати показателям. Однако нужно обращать внимание на достаточно тревожные симптомы, которые проявляются.

Что же касается социальных страхов, то и здесь все поменялось с ног на голову. Если в начале девяностых годов население больше всего боялось роста преступности, голода, экологических катастроф, то сейчас на первое место выходит безработица, стремительный рост цен и прочие экономические показатели. Экологические же страхи, несмотря на то, у нас в Украине экология отнюдь не улучшается, с каждым двумя-тремя годами, становятся все меньше и меньше. На первое место выходят совершенно другие социальные страхи. Мне кажется, что это достаточно тревожный симптом в нашем обществе, на который мы как социологи должны обратить внимание. Мы также должны привлечь к этому внимание тех, кому регулярно кладутся на стол наши доклады и наши информационные справки.

Вера Абренина: Я озвучу провокационный вопрос, который у меня возник после тезиса Ольги Дмитриевны о том, что все решает культурная матрица. И одновременно с этим у нас как мантры звучат два термина «Европа» и «демократия». Так, может быть, политическую, экономическую, социальную жизнь нам нужно строить все-таки с учетом сложившейся культурной матрицы?

Ольга Куценко: По сути, это призыв быть реалистами, а не идеалистами.

Ирина Бекешкина: Я бы сказала так: «Если привыкли плевать на пол, то нужен пол, который легко мыть».

Юрий Вишневецкий: Замечу, что, к сожалению, в России основная часть народона-

селения живет по принципу «расслабься и получай удовольствие». То есть имеет место долготерпение и привыкание. Становится хуже, а мы уже привыкли. Вот где проблема. Но как долго народы позволят властям затягивать улучшение ситуации?

Виль Бакиров: Я хочу сказать несколько слов в заключение. Нам всем не хочется расходиться. По-видимому, многое осталось невысказанным, но, безусловно, это был полезный, интересный, взаимообогащающий и вдохновляющий разговор. Возможно, мы отклонялись от строгих научных и методологических канонов в пользу того, что Евгений Иванович Головаха называет «метафорической социологией». Сегодня метафорической социологии было достаточно много. Но она тоже имеет право на существование, потому что мы не просто наблюдатели или беспристрастные регистраторы происходящих событий, мы – их непосредственные участники, мы живем этой жизнью. Возможно, многое мы ощущаем на уровне подсознания и поэтому имеем право говорить не только на строго научном языке, но и на языке метафор, эмоций и ощущений.

Для себя из сегодняшнего разговора я вынес многое, многое стал по-другому воспринимать. Силами этого экспертного сообщества мы, действительно, подводим итоги двадцатилетнего пути. Двадцать лет назад многие из присутствующих еще ходили в школу или даже в детский сад, а кто-то был постарше. Это огромный отрезок жизни и истории, наполненный колоссальным количеством событий – драматических, пошлых, возвышенных, трагических, каких угодно. Нам, социологам, выпало, если хотите, счастье все это наблюдать, потому что для социологов ситуация изменений является невероятно привлекательной.

Сегодня мы еще раз убедились в том, что многое остается неосмысленным, непонятым, требующим дальнейших размышлений. Я согласен с Андреем Петровичем Горбачиком, который говорил, что здесь нужны четкие эмпирические данные, без которых мы будем только гадать и предполагать. Нужно обращаться к мощной эмпирии, и тогда наши множественные теории тоже будут работать.

Я выражаю огромную благодарность всем, кто выступил, и всем, кто терпеливо слушал. Всем огромное спасибо!

ПОЛИГОЛОСНОСТЬ СОЦИОКУЛЬТУРНОГО ПОДХОДА (АНАЛИЗА)

(«круглый стол» в рамках XVI международной научной конференции «Харьковские социологические чтения»)

Вниманию читателей предлагаются материалы «круглого стола» «Полиголосность социокультурного подхода (анализа)», который состоялся 3 ноября 2011 года в Харьковском национальном университете имени В. Н. Каразина в рамках XVI Международной научно-практической конференции «Харьковские социологические чтения». Дискуссия разворачивалась вокруг докладов, посвященных проблемам развития социокультурного подхода (анализа). В процессе обсуждения участники «круглого стола» попытались выяснить, почему социокультурный подход как познавательная стратегия актуализируется в наше время, в чем достоинства социокультурного подхода по сравнению с другими методологиями, как выстраивается «внутреннее пространство» социокультурного анализа и возможна ли множественность методологических контекстов в рамках одного подхода.

Readers are invited to get acquainted with the materials of the «round table» «Multiplicity of the socio-cultural approach (analysis)» held on November 3, 2011 in V.N. Karazin Kharkiv National University within the framework of the XVI International Scientific-Practical Conference «Kharkiv Sociological Readings». At the round-table presentations on the development of socio-cultural approach (analysis) were considered. During the discussion the «round table» participants tried to find out why the socio-cultural approach as a cognitive strategy is actualized nowadays, what advantage has the socio-cultural approach in comparison with other methodologies, how the «inner space» of socio-cultural analysis is developed and whether the plurality of methodological contexts is possible within the framework of one approach. The texts of presentations are provided in the language of the speakers.

До уваги читачів пропонуються матеріали «круглого столу» «Поліголосність соціокультурного підходу (аналізу)», який відбувся 3 листопада 2011 року в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна в рамках XVI Міжнародної науково-практичної конференції «Харківські соціологічні читання». Дискусія розгорталася навколо доповідей, присвячених проблемам розвитку соціокультурного підходу (аналізу). У процесі обговорення учасники «круглого столу» спробували з'ясувати, чому соціокультурний підхід як пізнавальна стратегія актуалізується в наш час, у чому переваги соціокультурного підходу в порівнянні з іншими методологіями, як вибудовується «внутрішній простір» соціокультурного аналізу і чи можлива множинність методологічних контекстів у рамках одного підходу.

Докладчики «круглого стола»:

Малес Людмила Владимировна – доцент кафедры теории и истории социологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко.

Сорока Юлия Георгиевна – доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина.

Бабенко Светлана Сергеевна – доцент кафедры социальных структур и социальных отношений Киевского национального университета имени Тараса Шевченко.

Легеза Сергей Валерьевич – доцент кафедры социологии Днепропетровского национального университета имени Олеса Гончара.

Заец Дмитрий Александрович – аспирант кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина.

Дискутанты «круглого стола»:

Лычковская Оксана Рейнгольдовна – доцент кафедры социологии Института социальных наук Одесского национального университета имени И. И. Мечникова.

Ходус Елена Владимировна – доцент кафедры социологии Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара.

Соболевская Марина Александровна – докторант кафедры теории и истории социологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко.

Зуб Татьяна Сергеевна – преподаватель кафедры методов Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина.

Мусиездов Алексей Александрович – докторант кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина.

Алпатова Полина Сергеевна – научный сотрудник НПП «Прикладная социология».

Бердник Екатерина Александровна – преподаватель кафедры методов социологических исследований Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина.

Тексты выступлений приводятся на языке докладчиков.

Вступительное слово Юлии Сороки:

Дорогие Коллеги! Я рада приветствовать вас на круглом столе по проблемам развития социокультурного подхода/анализа. Сегодняшний «круглый стол» уже пятый такого рода, поскольку над данной тематикой в таком формате мы работаем с 2005 года. Для многих из нас интерес к социокультурному подходу начался с увлечения конструктивизмом, Сорокиным и Ионином (отчасти). Многие из присутствующих принимали участие в мастер-классах профессора Ионина, первый из которых проходил в 2001 году, следующие были в 2002 и 2003. На втором «круглом столе» присутствовал и Леонид Григорьевич Ионин. Он был у нас два раза, первый – в разгар помаранчевой революции, о которой сегодня вспоминали на пленарном заседании. Второй раз – в 2006 году.

Начиная наше заседание, хочется поговорить о тех проблемах, которые были актуализированы в докладе профессора Вилия Савбановича Бакирова. Обозначенные в его выступлении проблемы, прежде всего отсутствие интереса студенческой аудитории к социологии, как представляется, связаны с тем, что обычного человека, индивида, неповторимого и многогранного, очень мало в той социологии, которой у нас учат в университете в рамках обязательного до недавнего времени курса. На мой взгляд, именно социокультурный подход позволяет совме-

щать, с одной стороны – интерес к институтам, объективным основаниям социальной жизни, а с другой – интерес к индивиду, к личности, к ее деятельности. Как это происходит, я думаю, мы услышим сегодня в тех докладах, которые предлагаются вашему вниманию.

Я также хочу акцентировать на том, что проведение наших «круглых столов» с самого начала имело своей целью внедрение и распространение адекватных образцов организации академических мероприятий: я имею в виду такой формат, когда доклады комментируются дискуссантами. Может быть, в этом году не получилось заранее познакомить наших дискуссантов с полными текстами докладов, но я сделала все, что смогла, чтобы общее содержание дискуссии было дискуссантам представлено.

Социокультурный подход связан с интегрированным видением социального и культурного. Это, наверное, самая главная, принципиальная позиция и установка, которая собирает вместе разнообразные подходы, актуализированные в этой перспективе. В настоящий момент готовятся к защите несколько докторских диссертаций, которые либо своим предметом имеют социокультурный подход, как, например, работа Людмилы Малес, либо рассматривают его как методологию, например, как работа Ирины Чудовской-Кандыбы и моя диссертация, либо рассматривают его как один из методологических подходов, как, например, работа Светланы Бабенко. Этот факт говорит о том, что данная методология оказывается работающей, действенной, востребованной.

Мне приятно представить вам несколько книг, которые имеют непосредственное или очень близкое отношение к социокультурному подходу. Я думаю, что в контексте сегодняшних обсуждений мы будем еще их касаться. А сейчас я их только назову. «Соціологія міста». Под редакцией Оксаны Михеевой она вышла в Донецке в 2010 году. В этой работе социокультурный подход используется как основная теоретическая рамка исследования проблематики социологии города. Учебное пособие «Якісні дослідження в соціологічних практиках». Эта книга вышла в 2009 году в Институте социологии НАН Украины. Представленные в ней тексты, находятся, если можно так сказать, на пересечении качественной социологии и социокультурного подхода. Также представляю книгу Людмилы Малес «Вивчаючи тексти культури», о которой она, должно быть,

еще сама расскажет. Эта книга вышла летом 2011 года. Учебное пособие Марины Соболевской «Неофункціоналістські та постструктуралістські теорії в сучасній соціології», опубликованное в 2010 году. Я рада еще раз показать вам свою книжку «Видеть, мыслить, различать: социокультурная теория восприятия», которая опубликована в 2010 году.

Еще мне хочется сказать о преемственности в использовании социокультурного подхода представителями Харьковской социологической школы. Мой собственный интерес и интерес многих коллег не мог бы развиваться, если бы не наши предшественники, прежде всего основательница Харьковской социологической школы Елена Александровна Якуба. Ее докторская диссертация была посвящена социальным нормам, тому элементу, который Питерим Сорокин называет аспектом культурной составляющей социокультурной триады. Это проблематика ценностей, которая развивается в рамках Харьковской социологической школы. Я имею ввиду работы Виля Савбановича Бакирова, в частности, его диссертацию, посвященную проблемам ценностного сознания, работы Людмилы Георгиевны Сокуржанской, которая изучает ценностный мир студенческой молодежи. Таким образом, мы опираемся на достаточно давно сформированный интерес к культурной составляющей социального взаимодействия.

Еще одним важным моментом, актуализирующим социокультурный подход, является то обстоятельство, что он по-новому и адекватно современной ситуации акцентирует внимание на конструктивистских теориях. Это отличает от объективистских направлений, которые широко представлены у нас еще со времен советской социологии и продолжают доминировать в социологическом мышлении по сей день. Выдерживает ли социокультурный подход эту конкуренцию, воспринимают ли его как достойного конкурента? Думаю, сегодня мы сможем поговорить об этом.

Итак, тема нашего сегодняшнего «круглого стола» звучит как «Полиголосность социокультурного подхода». Здесь возникает очень важный момент – терминологический (его можно рассматривать как содержательный или формальный): социокультурный *подход* или *анализ*, какое понятие использовать, в чем разница и существенна ли она. Ключевой вопрос дискуссии, конечно, полиголосность: ориентация на множественность методологических возможностей всегда присутствовала и акцен-

тировалась в социокультурном подходе, о чем говорилось на протяжении десяти лет активного обращения к этому подходу. Социокультурный подход не является жесткой методологией, которую необходимо принять и невозможно нарушать. Предполагалось, что это не четко структурированное образование из различных подходов, но достаточно широкое направление, заданное ориентацией интегрированного видения общества и культуры. Теперь мы пришли к вопросу, а как это возможно? И каким образом строить взаимоотношения внутри социокультурного подхода. Сама идея полиголосья, многоголосья в разнообразных вариантах актуализируется сегодня в тематике социологических исследований: поликультурность, разнообразие и неоднородность норм, которые существуют в одном и том же обществе. Еще один важный вопрос – как думать, как рассуждать, как говорить об этой полиголосности. Мы прекрасно умеем говорить об иерархиях, но еще не достаточно умеем говорить о множественности. На этом я хотела бы завершить свое вступительное слово и предоставить слово для доклада Людмиле Малес.

Людмила Малес:

Соціологічне тлумачення культури: розвиток ідей та сучасні дискусії

Я спробую своїм виступом зробити так, щоби він допомагав розв'язанню тих питань, які нам були задані. Продемонструвати, зрештою, як формується така поліголосність у тлумаченні культури та в чому особливість та осібність соціокультурного її бачення. Таким чином, спираючись на свою публікацію, зроблю з неї тези для швидкості викладу.

Коли ми говоримо про соціологічне тлумачення культури, то постають такі провокативні питання: скільки існує українських культур, чим є культура у соціологічному теоретизуванні, де закінчується і починається культура. Ці питання на повсякденному рівні не отримують однозначної відповіді, однак проблема полягає не лише у визначенні культури, її складу та меж. Справа в тому, що, чим ретельніше ми її досліджуємо, чим більше ми накопичуємо дослідницьких матеріалів, тим все більше наші способи їх вивчити мов би розчиняються у багатоманітті її форм та проявів.

З іншого боку, можна апелювати або пояснювати таку ситуацію, скоріше, тим, що дискусії навколо розуміння культури будуть тривати доти, доки соціологія буде зберігати свій поліпарадигмальний статус.

Ще один наш префікс полі-, про який ми трішечки підзабули. Він вийшов із такого актуального слововжитку, можливо, став менш модним, але, тим не менш, про нього не варто забувати.

Так от, видається, що проблема криється не стільки у вадах конкретного виду теоретизування, скільки в особливостях (це вже моя теза) представлення самого феномену культури в ситуації пізнання, тобто її нерелексованості для носіїв, неможливості її зафіксувати, не покинувши меж власної культури. Тому проблемне поле соціокультурного аналізу формується в традиції рефлексії суспільства і через обґрунтування такої традиції.

Пропоную вам простежити формування такої традиції, зокрема уявлень про культуру та соціальність, їхню взаємообумовленість, через генетичний підхід до формування поняття «культура». Я тут не оригінальна. Зосереджуючись на генезі культури як ідеї та ідеологічного чи наукового проекту, Микола Копосов співвідносить відповідне поняття «культура» з поняттями «історія», «суспільство», «цивілізація». Я вважаю більш актуальними такі пари протиставлення: «природа»/«культура», «цивілізація»/«культура», «суспільство»/«культура». Вони досить-таки очевидні, але їхнє застосування дає досить цікаві наслідки, бо кожне з цих протиставлень супроводжувалось свого часу різними соціокультурними феноменами. Відповідно, перше – культуроцентризмом, друге – критикою мас-культури, третє – полікультурністю. І, як побачимо далі, при такому розвитку ідей про культуру, їхній аналіз все більш аналітично відділяє культуру від соціальності, тобто «розліплює», дозволяє нам оприявити і те, і інше, власне, соціальність формується таким чином як окремішній предмет. І не менш цікавим є історико-суспільний контекст актуалізації пари зв'язності між соціальним та культурним через генетичний аналіз, адже ми рухаємося від євроцентризму через культурний шок, досвід виходу за межі усталеної, узвичаєної для нас культури і, власне, відчуття, що культурним є те, що ми вважали природним, те, що ми вважали відрухом власного тіла, те, що ми вважали, що так історично склалося. І раптом ми, дійсно, розуміємо, що історію складають, а не вона складається. І, зрештою, доходимо до ідеї мультикультуралізму. Такі передумови вивчення культури спричиняють і спектри її сучасних оприявлень, які є дуже різноманітними, повертаючи нас до рефлексив-

ності щодо аналізу культури і соціального. Тут нам на поміч приходять досвід чужинця, маргінальних груп, паралельних світів саме у виявленні власних засад культури, адже соціологія тим і вирізняється від антропологічних дисциплін, які, почасти, можуть перетинатись своїми предметними сферами, збігатися, але антропологи вивчають «їх», а ми «себе», «іншого» і «свого». В тому і полягає наша трудність, власне, коли ми говоримо про вивчення культури.

Тепер, відштовхуючись від логіки виділення ідеї щодо культури через призму природного, ми можемо говорити про культуру як одиницю, тобто культуру як універсалію. Саме в цьому протистоянні з довкіллям культурного центру зароджується решта централізмів: етнічний, соціальний та екзотизація «іншого». Власне, цей досвід ми можемо перенести і на рефлексію соціального, адже сам соціальний порядок – класовий, гендерний, етнічні ієрархії – теж підтримується в такому огляді не так через апеляцію до здібностей, умінь, досягнень як умов набуття ресурсів та визнання права на набуття привілеїв, а, головне, через натуралізацію такого набуття. Ось вам кілька цитат, цікаво, чи одразу ви згадаєте чії вони.

«Не грек може бути рабом від природи», «Без права голосу, бо жінки», «Володарі, бо шляхетного походження».

Це Аристотель, «Політика». Це приклад того, в якій традиції представлено або писане це протиставлення «культура»/«природа». І рухаючись далі через визнання релігії, цінностей різних спільнот, адже суспільство, власне, теж рухається, не стоїть на місці, стає очевиднішою різниця культур, тобто порушується енергетичність та гомологічність культури, її замкненість на собі, з точки зору автора чи авторки оцінки. Вже стало неможливо легалізувати та легітимізувати право на доступ чи відмову в доступі до привілеїв винятково етнічною, статевою чи якоюсь іншою належністю, так само як і оперувати однією культурою, ігноруючи всі інші. Їх слід враховувати як опозицію, оточення чи конкуренцію. Власне, таким чином ми говоримо про пропаганду опозиції «культура»/«цивілізація», яка виводиться і популяризується через вивіщення і складне членування першої. Культура з'являється як висока-низька, класична-народна, плебейська і тому подібне, і одразу ж розставляються оцінки, відповідно до ступеню культурності, власне, антикультурності чи високої культурності.

Не буду зупинятись на тому, які питання в даному контексті породжує власне фі-

лософія, романтизм, просвітництво, скажу тільки, що тут ціла соціальна верства на тому зажила собі, ну, як не слави, то шматочку хліба. Це Зигмунт Бауман. В його роботі «Культура як ідеологія інтелектуалів» демонструється великий інтерес (в українському значенні цього слова) тобто певна, навіть меркантильна зацікавленість в обстоюванні власної культури та претензія на її носійство. Хотілось б зауважити про інше, про ближче, про праці класиків, власне, соціологів. Вони так само пройняті чи перейняті романтичним, неоромантичним пафосом (до прикладу франкфуртців можна пригадувати) або ж опозиція «культура»/«цивілізація» відчитується і на ній ґрунтується пошук функціональних особливостей культури в суспільстві як системі. Не знімається таке гостре протистояння, навпаки, наявне прагнення цивілізувати культуру, раціоналізувати, виправдати її, знайти місце в соціальній системі.

Обидва підходи в рамках опозиції «культура»/«цивілізація» зробили вагомий внесок у приверненні уваги до культури в гуманітаристиці та соціології, зокрема у розвиток знань про неї, у методологію дослідження. Функціональність культури – це те, що дозволяє прослідкувати спільність різних суспільств, ствердити універсальність самого феномену, якщо заглибитись у поділи самого суспільства, то і визначати полікультурність як фактичність існування в сучасності. Більш того, функціональність зручна, бо вона піддається операціоналізації, що сприяє розвитку її емпіричного визначення. Проте формальний підхід ігнорує змістовну сутність культури, а також орієнтований на пошук усталеності, усталеностей, ну, і тут очевидна емпірична націленість на пошук усталеностей, що суперечить творчим та сенсоорієнтованим ознакам культури, якими вона і фундується поряд із соціальністю, цивілізаційністю та екологічністю на противагу їм.

Третя зазначена нами опозиція оперує парою понять «культура»/«суспільство» і розвиває ідею множинності культури, якщо не паразитує на цій ідеї (будемо іронічними). Але не просто як ідею, джерело ефемерного багатства світу у краєзнавчому, етнографічному, пам'ятко-охоронному плані чи у плані функціональної організації, адже і у першому, і другому випадку апелюють до багатства культур, їхнього розмаїття. Множинність культур усвідомлюється не десь там у світі, у світах, а тут зовсім близько, у своїй країні, суспільстві, в родині, в собі. І ось власне це породжує

численні питання як екзистенційного, так і пізнавального характеру. ХХ століття як раз принесло нам усвідомлення культури як своєрідної неоднорідної царини. При чому проблематизувався високий статус культури, численні дослідження субкультур реконструювали ідею культурної ієрархії і закладали підґрунтя її критики. Саме на цьому спричинився такий до недавнього дуже модний постмодернізм.

На сьогодні важливо враховувати взаємопереходи та дифузність культури, природи та цивілізації. Цікаво, що, коли я ввожу це як окреслення проблематики самої культури на першій лекції з курсу «Теорія соціокультурного аналізу», пропонуючи студентам знайти межі між культурою та природою, між культурою та суспільством, суцільна лінія починає десь там розриватись, потім стає пунктирною, а зрештою стає лише крапкою, заміточкою, таким ситуативним, аналітичним, конвенційним розрізненням, бо в усьому ми можемо побачити і те, й інше в залежності від того, на що ми акцентуємо.

Проблема встановлення чітких меж культури з'являється саме в такому методологічному контексті. Крім того, прагнучи отримати в аналізі одразу соціальну та культурну царину, соціологічне теоретизування сучасних суспільств виявляє власні проблеми, можливості, винятковість та всеядність, оскільки виходячи за мистецтвознавче тлумачення культури на широкі простори традицій, цінностей і багатоманітності структур, соціальне та культурне в соціології із співпорядкованості перетворюється на конкуренцію. Знову ж таки, якщо ми можемо розширити культуру до меж усього суспільства, то і соціальність можна розширити до меж усієї культури. Цю синонімію посилює той факт, що культурна антропологія досліджувала чиїсь культури, а соціологія займалася вивченням «своєї» соціальної структури, але, коли ми говоримо про позицію соціолога і в тому, і в іншому аспекті, то на одному й тому ж об'єкті, одному й тому ж суспільстві поділити ці два предмети значно важче.

Сьогодні вже не релевантні уявлення про єдність культури, що відповідає добі модерна, а вірніше, ідеології цієї доби. Так само неевристичні визначення культури через перелік, який принципово завжди неповний, корисний лише для музеєфікації і то лише певної епохи. Виділення універсалій та типологій теж не дає очікуваних результатів, адже щоразу ризикує наразитись на винятки, які

згодом чисельно перевершують норму. Щодо ідеї полікультурності, то, коли ми прагнемо її ствердити, чи то відчуті або зрозуміти, в чому вона полягає, то один із таких шляхів – це деконструкція модерного уявлення про культуру, зокрема її гомогенність. І тут хотілось би процитувати поки що класичного вченого Марка Крапона, який у своїй праці «Культура страху та європейські іншості» обґрунтовує тезу про різні порядки визнання як ступені толерантності іншого. Не вбити, не знищити, тобто геноцидом не займатися – це мінімальний ступінь толерантності, інший – так, ви можете бути інакшими, але десь у себе в приватній спальні, і третій ступінь – це визнання. Не просто толерантність як терпимість, але як визнання <права бути іншим>, і, певно, воно ставить найбільші виклики, бо воно найбільш складне саме з управлінського моменту. Але для нас така толерантність найперш необхідна, адже розуміння культури в принциповій її множинності є базою соціокультурного аналізу суспільства як такого. Тут я можу послатися на Юрія Лотмана, який писав, що герметична мовна система (а це, читай, культура, оскільки його семіотичний аналіз не мав меж у даному випадку) не може існувати, а не те що стало функціонувати». Та й, як це не парадоксально, щезання залежить та відбувається в тісному контакті та взаємодії з іншими. Відповідно, повторюючи слова Крапона, уявлення про культуру як щось відокремлене, гомогенне – ось утопія і хиба, але саме нею часто користуються задля насадження культури страху, для підтримання влади, особливо неефективної.

На завершення зауважу, що, певно, сьогодні в дискурсі про культуру присутні усі зазначені підходи. Вона розглядається у відштовхуванні від різних опозицій, зокрема від згадуваних трьох. Вони трапляються не лише у повсякденному знанні, публіцистиці, а й у підручниках, словниках тощо. Тут тлумачення культури її ролі та складових, залежить, скоріше, як вже зауважила Юлія Сорока, не лише від дисциплінарної належності, а й традиції в певній дисципліні, певній школі, від авторитетів.

І останнє. Як свідчить наш розгляд, будь-яке із сотень існуючих визначень культури хвилює на неспроможність охопити всю культуру, що породжує ряд більш-менш успішних спроб визначення культури, які не розкривають, а закривають її, творять межу, яка розділяє суспільство та світ на

культурне та некультурне. Але, з іншого боку, таке розмаїття тлумачень маніфестує високу складність об'єкту вивчення.

Юлія Сорока: Переходим к обговоренню доклада Людмили Малес.

Елена Ходус: Слушаю Вас, знайома з текстами, которые используют оптику социокультурного анализа, я поймала себя на мысли, что мы – те, кто работает в данном исследовательском поле, – занимаемся систематическим разграничением понятий, которые «работают» в рамках социокультурного подхода, и понятийного каркаса классических социологических теорий. Собственно, Вы в своем докладе это и продемонстрировали. Но коль скоро мы заявляем, что социокультурный подход как методологический инструмент претендует на статус пусть не новой, но специфической эвристики, то не кажется ли Вам, что мы должны быть заняты разработкой нового словаря, начав с понятия «культура». Я понимаю, что, сформулировав определение, мы его похороним, но мы ведь заявляем, что социокультурный подход обладает определенными преимуществами по сравнению с другими методологическими стратегиями. В таком случае мы, очевидно, должны работать с каким-то новым словарем. А что в этом случае мы предлагаем?

Людмила Малес: Поняття «культура», власне, не існує як жорстке поняття, щоб асоціюватись з якоюсь традицією, із закритим якимсь визначенням, і в цьому воно достатньо евристичне. Ним можна, в принципі, продовжувати користуватись, але провадити своє розуміння чи спосіб підходу до розуміння і роботи з даним поняттям. З рештою понять, я вважаю, це можна і слід робити, і навіть роботу з самою класичною спадщиною, яка полягає в рефлексії і контекстуалізації самої спадщини (раніше це називалося творчим переосмисленням). Це має бути не лише як опозиція та відштовхування, але розуміння і включення того (класичного) досвіду. Якщо я сьогодні запропонувала генетичний підхід до аналізу тлумачень культури як введення ситуативних історико-соціальних обумовлень появи того чи іншого тлумачення, він може бути одним із таких шляхів. Зрештою, на неологізми мене менше тягне, але тут теж треба мати розумну межу. Бо апелюючи в даному випадку до передостаннього автора, якого я згадувала (Юрія Лотмана), дві сенсові системи мають все ж таки,

якось перетинатись, мають мати спільне поле перетину хоча б для мінімального розуміння одне одного. Якщо вони повністю взаємонакладються, то ми не цікаві одне одному, ми тотожні, якщо не має жодних точок перетину – ми не зрозуміємо, ми не в змозі організувати розуміння. Ось такий відрефлексований творчий перетин потрібен із нашим спадком.

Марина Соболевская: У меня три момента. Во-первых, комментариев, во-вторых, вопрос, а, в-третьих, маленькая провокация. Конечно, было интересно посмотреть на интерпретацию понятия «культура» через подобные оппозиции. С классической оппозицией все понятно, она присутствует везде; со второй («культура»/«цивилизация»), было сложно, размыто, поскольку это противопоставление схватывается не сразу, хотя, если вспомнить, что Людмила сказала о форме и содержании..., у меня сразу появились ассоциации со Шпенглером. Что касается оппозиции «культура»/«общество» – это, конечно, загадочное противопоставление. Поскольку я с концепциями общества знакома, могу сказать, что такого противопоставления никогда не было, ведь культура всегда включалась как подсистема в систему общества и, действительно, явной оппозиции не было. Что интересно, у меня возникали мысли о том, а не является ли социокультурный подход определенным навязыванием социальности культуре. Суть моей провокации в том и состоит, что, вот посмотрите, ведь все поставленные вопросы социокультурному подходу звучат в позитивном ключе: в чем преимущества социокультурного подхода? Тогда я задаю вопрос: а в чем его недостатки, в чем ограниченность? Поскольку мы собрались, чтобы рефлексировать, почему бы не посмотреть и на недостатки. Повторю свою гипотезу: не является ли актуализация социокультурного анализа своеобразным навязыванием логики социального культуре, ведь, смотрите, даже название – «социокультурный», а не «культуросоциальный». Не есть ли это экспансия социального в культуру? Не есть ли это попытка ограничить понимание культуры и ее разнообразие с точки зрения социологии. И поэтому Джеффри Александер, который пишет о культурной автономии, пытается сохранить автономию культуры, показывая, что Парсонс в свое время подчинил ее (культуру), вписал ее в логику системы действия. Поэтому, на мой взгляд, мы должны уделить особое внимание тем ограничениям, которые вносит

социокультурный подход в анализ сложной и неуправляемой культуры.

Людмила Малес: Так, я не приділила достатньої уваги протиставленню «культура»/«суспільство». Власне, мовиться про те, що, з одного боку, в межах суспільства культура мультиплікується, вже не дорівнює, наприклад, нації і державі, і про це говорить глобалізація. Про те, що українське суспільство не дорівнює українській культурі, а існують різні культури, які і раніше, і сьогодні ми називаємо субкультурами, нацменшинами. Чому одне суб-, а інше панівне? Тут слідом за постструктуралістами ми можемо побачити руку влади і таким чином прокритикувати спробу ієрархізувати і сказати, що існують різні культури. З іншого боку, можна сказати, що в одній культурі різні суспільства, тобто соціальність теж мультиплікуються в якихось одних культурних традиціях. Так, в даному випадку це не є визначення від протилежного (я тут повністю підтримую і прагну дотримуватись цього), але це усвідомлення наслідків невдалої демаркації, я би так сказала. Як можна вивчати речі, які дифузно взаємопроникні, які можна розрізнити лише аналітично? Постійне усвідомлення лише в голові, спричиняє обмеження соціокультурного аналізу. Я вже говорила, що в такий спосіб у нас менше способів окреслення предмету як надскладного. Ось тут треба згадати Бурдье, який в одному з своїх інтерв'ю сказав, що не можливо писати про надскладні речі просто. У тому і гіркі ліки, щоб писати складно. Постійно окреслювати свій предмет з такими обумовленостями складно, постійно тягнути за собою якісь контексти – це підхід менш придатний для емпіричної роботи. Тут ця складність обертається зворотнім боком, але це тільки одна із обмеженостей. Я думаю, що їх достатньо, і ми будемо над тим працювати.

Юлія Сорока: А тепер я предоставляю слово Светлане Бабенко.

Светлана Бабенко:
Социокультурный анализ социальных неравенств: от описаний к объяснению

Я сформулировала тему своего доклада как «Социокультурный анализ неравенств: от описаний к объяснению». Ведь сегодня нужно не просто дать схему стратификаций, дать описание тех неравенств, которые существуют в обществе, но и дать объяснение, каким образом они складываются

и каким образом происходят изменения, динамика социальных неравенств, и здесь использование классических подходов оказывается недостаточным. В то же время анализ социальных неравенств опирается на укоренившуюся традицию, которая ориентирована именно на описание и объяснение социоструктурных и институциональных оснований структурирования общества, которые являются ядром классической социологии. Вот и сегодня на пленарном заседании была продемонстрирована прекрасная традиция ссылаться на работы классиков, которые дают нам стимулы для реориентации. И если посмотреть на то, как Джеффри Александер осмысляет сегодняшнюю социологию, то в контексте его культуральной социологии или сильной программы социологии культуры важны его замечания о том, как при анализе неравенств социологи придерживаются антикультурной терминологии, то есть терминологии, исключающей культурный подход и культуру как автономную систему. При этом внешние, материалистические силы рассматриваются как детерминирующие неравенства без воли акторов, посредством гегемонии и субординации. Что упускается в этом случае, так это смыслы и значения и автономия этих смыслов. Однако установление неравенств, борьба за справедливость, включенность и распределение ресурсов опосредованы культурой, и именно в этом Александер видит основной фокус культуральной социологии при анализе социальных неравенств.

В рамках классических и современных социологических объяснений анализ влияния культуры не остается за рамками внимания, но является достаточно фрагментарным и проявляется в трех важных сферах. Во-первых, в конструктивистском подходе роль культуры проявляется в означивании неравенств как таковых, в восприятии справедливого распределения ресурсов. И это означивание детерминируется смыслами о справедливости и несправедливости. Лишь те диспозиции воспринимаются несправедливыми, которые укоренены в восприятии несправедливости такого положения вещей.

Второе измерение – ценностно-нормативный подход. Придание ценности тем или иным факторам или ресурсам, за которые стоит бороться, которые означиваются как дефицитные.

И третье. Это подход, который развивается от классического стилизационного подхода, обозначенного от Макса Вебера до Пьера Бурдьё. Это факторы культурного и символического капиталов в рамках воспроизводства систем неравенства, однако в этом случае культурный и символический капитал рассматриваются как одни из факторов в рамках полей неравенств. В современных условиях глобализации и распространения «обществ второго модерна» с высокой степенью рационализации и рефлексии значимым оказывается акцентирование внимания на ведущей роли феноменов культуры в объяснении обществ. Обществ в условиях глобализации, детерминирующих полиголосность, множественность и ряд других процессов, например глокализации (в терминологии Робертсона). Формулирование этих проблем в культуральной социологии Александера и в обосновании ведущей роли культуры в концепциях репрезентативной культуры Тенбука дают возможность сформулировать принципиальные положения социокультурного подхода, представленные в работах современных авторов и суммированные в книге Людмилы Малес, о которой сегодня уже говорили. В этой книге актуальность социокультурного анализа как перспективы осмысления современных социальных феноменов и процессов становления общества постмодерна основывается на трех методологических принципах. Во-первых, это деконструкция. Во-вторых, критика, в том числе феминистическая критика современного социального знания. И третье – это междисциплинарность.

Становление общества постмодерна протекает параллельно с радикальными изменениями, вызванными, в первую очередь, распространением, глобализацией универсальных трендов, которые влияют на региональные особенности развития (эту позицию аргументирует Генон в своей последней работе «Глобальные тренды в развитии Восточной Европы»), цивилизационными факторами социетальных изменений российского общества, представленных в работе Лапина и Ахиезера, и обозначением дилемм трансформации постсоветского сознания в рамках конструктивистской парадигмы такими учеными, как Леонид Ионин, Юлия Сорока и Людмила Малес.

В рамках представленных направлений возникает правомерный вопрос о том, что же именно актуализирует социокультурный анализ в изучении трансформации постсоветских обществ, в частности динамики социальных неравенств – классического феномена, для которого разработана достаточно четкая традиция того, что изучать и как изучать.

Одним из ключевых положений является утверждение того, что социокультурные осо-

бенности обществ превращают закономерности общественного развития в многомерное пространство, в частности национальные стили институциональных трансформаций постсоветского общества, как аргументируют Ядов и Заславская. То есть при существующих закономерностях транзита или трансформации от советской системы к рыночно-демократической, как это было заявлено в начале 1990-ых гг., именно социокультурные особенности советских обществ определили вектор постсоветских трансформаций. Именно это актуализирует культурный фактор в объяснении социальной динамики и необходимости создания целостного исследовательского подхода к анализу роли культуры в воспроизводстве социальных неравенств. В этом случае важен вопрос о том, каким образом в условиях полиголосности социокультурного подхода и что именно из этого подхода может послужить для описания динамики социальных неравенств.

В рамках социокультурного подхода социальные феномены предлагается трактовать как опосредованные культурными кодами и смыслами, которые действующие акторы используют в процессе социального действия и взаимодействия. Для подобной логики аргументации, которую мы можем проследить в работах Александера, Ионина, Ильина, естественным является рассмотрение социальных феноменов как опосредованных дискурсами легитимации, гегемонии, значениями таких конструктов, как справедливость или несправедливость. В социокультурном анализе описание стратификационных порядков, классовой схемы может рассматриваться с точки зрения самоидентичности в дискурсе о неравенствах и справедливости, включенности и социальной эксклюзии. Самоидентификация как важный момент в структурировании современных обществ как раз и может быть описана с помощью социокультурного подхода. Его мы можем применить, во-первых, в описании динамики социальных неравенств. Первый компонент этой динамики, описываемый классическими подходами с помощью социальной мобильности, соотносим со структурным уровнем анализа социальных неравенств. Но более важно в этом вопросе сделать акцент на практиках людей, направленных на социальную мобильность. Социокультурный анализ дает возможность исследования, в первую очередь, ценностей, то есть определения того, насколько важна для людей мобильность, укорененность и рас пространенность представлений о жизненном успехе, а также стратегиях и практиках

его достижения. Подобная исследовательская задача может быть реализована с помощью концепта «социокультурный механизм динамики социальной мобильности», который относится к культурно-агентному уровню динамики социальных неравенств. Они, в свою очередь, конституируются в пространстве социальных взаимодействий, во-первых, социоструктурных распределений ресурсов и позиций от которых никуда не уйдешь в исследовании социальных неравенств; во-вторых, институциональных правил, но в рамках неинституционального подхода, который созвучен социокультурному. И, в-третьих, собственно социокультурных взаимодействий, которые традиционно составляют исследования ценностных ориентаций социальных групп.

Социокультурное в рамках моего подхода определяется несколько иначе, чем это прозвучало у предыдущих докладчиков, а именно как укорененность некоторых культурных установок, ценностей и норм определенного сообщества. Это можно рассматривать и как социокультурное милье или как социокультурные среды. Это можно рассматривать и как особенности классового сознания. Это, на мой взгляд, очень важный акцент, который позволяет выделить тот компонент социокультурного анализа, который является продуктивным в рамках исследования социальных неравенств.

Другой важный акцент – «деятельный» аспект. Тогда наиболее эффективным подходом я бы могла назвать социокультурный деятельный, поскольку социокультурные основания социальных неравенств проявляются и фиксируются на уровне социальных практик, в социальных действиях. Таким образом, социокультурный механизм динамики социальных неравенств раскрывается в таких подгруппах: культурных особенностях восприятия, ценностных обусловленностях, особенностях иерархии ценностей и жизненных притязаний отдельных социальных образований в социокультурном милье, в ситуациях закрепления или преодоления социальных неравенств или воспроизводства жизненных шансов в повседневных практиках. Понятие «социокультурное» означает объединение социальных и культурных факторов неравенств, которые заключаются во взаимном структурировании ценностей, установок, социальной субъектности и активности, которые укоренены в позициях социальных структур. Понятие «социокультурный механизм» объединяет деятельное и социальное измерение интерфейса структур культуры и актора.

И, наконец, схема – результирующая мое обращение к подобной технике. Это триада, которую я предлагаю в рамках полиголосности социокультурного анализа, которая в полной мере отображает воспроизводство и динамику социальных неравенств. Эта триада заключается во взаимодействии структуры, культуры и действия, которые, с одной стороны, являются автономными по отношению друг к другу, с другой стороны, они друг друга взаимоструктурируют. На пересечении структуры и действия в спектре анализа социокультурного механизма появится социальная мобильность. На пересечении культуры и действия – установки на социальную активность, обусловленную ценностями, то есть это практики достижения жизненного успеха. На пересечении культуры и структуры будут социальные группы или социокультурное милье.

Подводя итоги, следует сказать, что социокультурный анализ дает возможность построения рамки анализа динамики социальных неравенств во взаимодействии трех этих компонентов, с одной стороны, автономных, с другой – пересекающихся.

Юлия Сорока: А похожа ли эта схема на социокультурную триаду Сорокина?

Светлана Бабенко: Социокультурная триада Сорокина имеет третьим компонентом индивида или личность, насколько я помню. Отличие моей схемы в том, что я указываю на действия как типизированные в социальном пространстве практики, которые выражаются в инклюзии или эксклюзии. Если же мы поставим сюда человека, то мы уйдем, с одной стороны, в психологические особенности восприятия, а, с другой, мы не увидим вот этого деятельного компонента, а для анализа социального это очень важно.

Марина Соболевская: В общем-то, сводить социокультурное к общенормативным компонентам – это в парсоновской традиции, то же и у Вас. Но самое интересное: начинали-то Вы с придания смыслов, значений, тогда, может быть, будет более справедливо говорить о роли культуры и культурного измерения и в рамках социоструктурного подхода, и в рамках социокультурного, и не сводить все многообразие культуры только к ценностно-нормативному аспекту.

Светлана Бабенко: Ответ на этот вопрос представлен в трех полях интерфейса социокультурного механизма, поскольку как раз в интерфейсе во взаимодействии культуры и структуры в социокультурном милье. Что это такое? Это типологизация соци-

альных групп по стилю жизни, по разным целям, которые они в жизни ставят. Что такое интерфейс культуры и действия? Это установки на достижение определенных жизненных целей, выживания, успеха или адаптации, другими словами, это те смыслы, которые мы придаем нашему действию. В этом и заключается задача социокультурного анализа или актуализации «сильной программы» Джеффри Александера, объяснение социального действия не с позиции классических понятий. И, наконец, интерфейс «структура и действие» – это уже определенный результат, институционализация практик достижения тех или иных целей. Здесь, впрочем, можно говорить и о нелегальных, но легитимных практиках и о превращении институционального поля в поле двойной институционализации, как об этом писали Евгений Головоха с Натальей Паниной, или о неформальных практиках, которые включаются в процесс достижения определенных целей.

Марина Соболевская: Все эти автономные плоскости, представленные на схеме, на мой взгляд, можно было бы включить в одну и рассматривать социальные феномены в такой многомерной перспективе.

Светлана Бабенко: Ну, это традиционная дилемма: социальное обусловлено культурой или культурное социальным. Суть социокультурного подхода и состоит в том, чтобы найти интерфейс. И у каждого автора это происходит по-разному в зависимости от методологических предпочтений и предмета анализа. Однако включение культуры как равноправного компонента, испытывающего влияние и влияющего – это вот такой ответ на вызов современной общественной динамики.

Татьяна Зуб: Могли бы Вы пояснить, что такое интерфейс?

Светлана Бабенко: Понятие интерфейса взято у Маргарет Арчер (из ее концепции о двойном морфогенезе) и означает взаимное структурирование без доминанты одного из элементов. В рамках деятельно-структурных дискуссий между Маргарет Арчер и Энтони Гидденсом последний, говоря о структурации, утверждал, что этот процесс подчинен структурным компонентам, а Арчер вводила понятие интерфейса для того, чтобы подчеркнуть равнозначность структуры и агента.

Юлия Сорока: В таком случае, может быть, понятие «диалог» будет более уместно для нашего контекста?

Светлана Бабенко: Как мне кажется, понятие «диалог» не предоставляет возможности подчеркнуть взаимную обусловленность двух элементов. В диалоге каждая из сторон может остаться при своем мнении. Для меня очень важно отметить момент взаимозаменяемости как результат взаимного структурирования.

Юлия Сорока: Благодарю. Я приглашаю к выступлению Сергея Легезу.

Сергей Легеза:

Массовая культура и социокультурные особенности современного общества: отношения «писателя» и «читателя»

Я бы несколько сузил проблему обсуждаемую проблему, тем более что у нас все идет пока что по «сужению». Тот фрагмент, который интересует меня – это массовая культура, взаимодействие массовой культуры и социального.

Фоном для моего доклада служит убежденность в том, что массовая культура – достаточно удобная лакмусовая бумажка, чтобы говорить, фиксировать, видеть какие-то сдвиги социального целого или, по крайней мере, видеть какие-то тенденции. Это же напрямую выводит нас на проблему идеологии в широком смысле этого слова, то есть как спонтанное и сознательное производство отдельными социальными группами, стратами, институтами объясняющих картин мир. В этом контексте, можно говорить, что массовая культура порождается определенными идеологическими играми, то есть принимает определенные формы, которые заранее предзаданы в идеальном варианте. Но, по большому счету, массовая культура и порождает определенным образом и идеологические игры, и идеологические изменения. Здесь может идти речь как о сознательных стратегиях определенных доминирующих социальных групп, какой-нибудь там неомарксизм, неограмшианство и прочее, так и о менее известных мало-рефлексивных спонтанных идеологиях потребителей. Когда речь идет о становлении некоторых идей на уровне государственной идеологии, которые должны быть внедрены в массы, то массовая культура здесь – достаточно удобная площадка для того, чтобы эти идеи отрабатывать. С другой стороны, мы можем говорить, что в массовой культуре возникают совершенно безумные, с точки зрения официального дискурса, идеи, которые что-то, в принципе, отображают. Например, всплеск интереса к фильмам о вампирах. Это ведь не только изменение

аудитории, приход молодых девушек, которых это, к примеру, заводит, но, наверное, это должно говорить и о чем-то большем.

Подчеркну, что чаще всего в рамках научного, в том числе и социологического, анализа, культура чаще всего воспринимается в виде имплицитного феномена. В этом контексте популярно рассмотрение проблем о том, насколько массовая культура ухудшает культурные нормы и ценности, общий моральный климат, например, и прочие прелести. В связи с этим, на мой взгляд, должны активно развиваться, в том числе и в нашей родной социологии (в западной социологии, насколько мне известно, это делают достаточно активно) исследования не столько идеологий, сколько фактов и артефактов жанровых, например, кинематографа, литературы, медийного пространства, то есть того, что можно было бы назвать фиксированной культурой. Здесь, как по мне, остается достаточно перспективной проблема изучения аудитории массовой культуры.

Достаточно многообещающим, опять-таки, является исследование проблемы восприятия культурных произведений как специфического взаимодействия текста и читателя в таком семиотическом и постсемиотическом смыслах этих слов, где текст воспринимается в виде упорядоченного сообщения, которое не просто усваивается так, как того хотел автор, но и прочитывается читательской группой всякий раз по-новому. То есть обычная для упомянутого Юрия Лотмана, неупомянутого Уберто Эко и прочих персонажей 80-ых, 70-ых и конца 60-ых проблема взаимодействия производства текста автором и проблема жизни текста как уже оторванного от авторской идеи феномена. И здесь старая идея, хотя и, может быть, новая для нашей социологической среды, что всякий новый читатель, поколение, субкультура, социальная группа выступает или может быть рассмотрена как своеобразный соавтор производства некоторых смыслов. То есть сам текст воспринимается как изменчивая совокупность смыслов, до определенной степени зависящая от контекстов, в которых он актуализируется всякий отдельный раз. Например, «Властелин Колец» Толкиена, вполне состоявшийся текст, который по-разному воспринимается, начиная с 60-ых: со всеми этими американскими лозунгами президента Гендальфа и прочее до питерджексоновской трилогии, которая по-новому заставляет взглянуть на эту картинку и как-то по-новому производит какие-то социальные практики. То есть

от сиюминутного «здесь и сейчас» зависит восприятие того или иного текста.

Есть еще один достаточно забавный момент, который у нас остается за кадром, мы его не видим и, соответственно, не пытаемся увидеть. В массовой литературе, как и в массовой культуре в целом, существует такое понятие, как «фендомы» – читатели, профессионально «подсевшие» на некоторую жанровую нишу. У нас, да и на Западе, очень часто поднимается тема футбольных фанатов, а вот устойчивые группы читателей массовой литературы не исследуются (также как и «ролевики», и «анимешники» и т.п.).

На мой взгляд, феномен фендома и производимые ним тексты, представляют большой интерес для социолога. Дело в том, что массовая культура не знает критического дискурса, который бы ориентировал начинающих читателей. Существует серьезный разрыв между официальным литературоведением, которое пытается как-то растолковывать, производить какие-то смыслы, и критикой как таковой, которая должна бы быть. И в этом случае фендом выполняет роль своеобразного культурного эксперта, определенным образом оценивает авторский вклад, отдельных персонажей, направления, которые появляются.

Для меня наиболее интересным является изменение коммуникативного пространства, которое доступно массовому пользователю. Речь идет о принципиальной подвижности и взаимной переходности триады «производящий-оценивающий-потребляющий», в нашем случае условные «писатель-критик-читатель». Еще каких-то лет 15 назад элементы этой триады взаимодействовали друг с другом, но по определенным силовым линиям. То есть: писатель производил некий текст, и неважно, болит у него душа, поэтому он об этом пишет, или он выполняет социальный заказ; критик, который оценивал, хорошо это или плохо, и доносил, с одной стороны, до писателя, с другой – до аудитории; и читатель, который не скажем, что безропотно, но достаточно тихо потреблял этот продукт. Сегодня мы можем говорить о принципиальной взаимопереходности: любая из этих ролей взаимозаменяема. В этом случае определенные изменения касаются производства культурного текста во всех отраслях жанровой литературы, особенно с развитием социальных сетей и других возможностях заявить о себе. Есть такое явление, как «бета-тестинг», когда ты выставляешь какую-то часть текста для целевой аудитории, которая должна прочитать это, прокомментировать, вплоть до

того, что эти тексты переделываются, исходя из этих общих замечаний.

Еще один момент связан с изменениями в этой триаде, для которой сегодня конечным сообщением становится не столько текст, сколько сам процесс его производства. Простым примером здесь могут выступать всеческие литературные конкурсы, проводимые в литературных сообществах сети Интернет. Формат может быть самым разнообразным, там могут участвовать и профессиональные авторы в режиме «поиграться», и читатели, которые претендуют на то, чтобы стать писателями. И здесь главным становится даже не написание какого-либо текста, готового продукта, который может быть предоставлен (в том числе и в бумажном виде), а превращение меня – писателя, в меня – читателя и критика, который, в конечном итоге, может повлиять на распределение призовых мест в рамках конкурсов.

Если мы говорим об особенностях массовой культуры, о взаимоотношении массовой культуры и общества, об особенностях производства здесь текстов и смыслов, то вот она, эта площадка, где, я думаю, можно было бы неплохо сплясать.

Оксана Лычковская: Как оказалось, у нас с Вами явное пересечение идей и рассуждений. У меня есть два вопроса. Понимаю, что ответы на них могут занять целую монографию, но все же. Задавались ли Вы вопросом, почему те или иные жанры становятся популярными и вызывают к жизни множество дискурсов? Какова мотивационная структура, или какую потребность удовлетворяет тот или иной жанр? И второй вопрос с тем же посылом, только обращен к фигуре создателя, который может стать и оценщиком и потребителем. Почему они пишут? Ясное дело, что Интернет способствовал развитию многих жанров, но он ведь только подтолкнул этот процесс, но, вероятно, за ним стоят какие-то другие причины.

Сергей Легеза: Понятное дело, что эта ситуация не сегодняшнего дня: сколько существует массовая литература, столько и возникали сюжеты, на которые вдруг оказывался большой спрос, и предсказать это было довольно трудно. Как мне кажется, это было бы простейшим объяснением, которое не требует долгих раздумий, должна быть связь между развитием общества и тенденциями в массовой культуре, причем в ее «необаятельных» формах. Скажем, вампиры популярны не потому, что появился большой интерес к мистике, скорее, подошли бы идеи о постчеловечестве, следующем

шаге после киберпространства. Ясное дело, какая-то связь должна быть, другой вопрос, который остается открытым, насколько она стойкая и как она порождается, есть ли какие-то механизмы, которые можно было бы предчувствовать. Понятно, что крупные производители кинопродукции, к примеру, многое бы отдали, если бы мы сейчас на «круглом столе» вывели какой-нибудь универсальный закон. Что касается читателей, то я бы даже усилил вопрос, почему только для читателей отдельных жанров, ведь на самом деле есть большое количество жанров, развивающихся в массовой литературе, которые не вызывают необходимости у читателя откликаться, вести какие-то споры и разговоры. Здесь ответа у меня, наверное, не получится, но скорее появятся новые вопросы: какова роль данного жанра, для чего он существует и как он существует? Например, фантастика предполагает большие фоновые знания у читателя, чем, скажем, дамский любовный роман. И это фоновое знание в качестве самоподдерживающейся структуры должно вызывать этот самый фендом, где получать багаж или пусть даже балласт этого знания было бы проще. А живущая в рамках любого фендома группа активных читателей рано или поздно становится потом и производителем. Примерно вот так это выглядит.

Алексей Мусиезов: А что Вы понимаете под словосочетанием «массовая культура»?

Сергей Легеза: Говоря о «массовой культуре», я ставлю себя в рамки определенной традиции противопоставления массовой и высокой культуры. Другой вопрос, осталось у нас одна массовая культура или множество массовых культур, которые довольно сильно сегментируют это пространство.

Юлия Сорока: А можно ли избежать проблемы, о которой идет речь, используя термин «популярная культура»?

Сергей Легеза: Думаю, вполне избежали бы.

Юлия Сорока: Я предаю слово аспиранту кафедры социологии нашего университета Дмитрию Зайцу.

Дмитрий Заец:

Социальное воображаемое как категория социокультурного анализа

Для начала я хотел бы назвать два мотива, послуживших причиной моей работы и под-

готовки этого доклада. Первый из них – попытка введения нового вокабуляра в социокультурный анализ и реакция на тенденцию объяснить любой феномен социальной жизни через понятие «культура», элиминировав таким образом объяснительные возможности последнего (ведь, когда культура – это все, то она и ничего). Второй момент – попытка понять природу культурных изменений, возможность социального новаторства, ответить на вопрос, как они возможны. Если такие понятия, как «культурная форма» и «репрезентативная культура» дают возможность ответить на вопрос, почему происходят культурные изменения, то меня интересуют концепты, с помощью которых можно понять, как это происходит.

Теперь по существу. Стартую я с достаточно тривиального тезиса, автор которого Карнелиус Касториadis – французский мыслитель греческого происхождения, предложивший философию социального воображаемого. Итак, все существующее, так или иначе постигнутое или воспринятое обществом, должно что-то означать, должно наполняться значением. Для общества нет шума как шума – это всегда нечто. Более того, оно всегда заранее схватывается в процессе придания значения и благодаря возможности означивания.

Сейчас я схематически изобразил всем хорошо известное положение Питирима Сорокина о социокультурной триаде. Сделал я это для того, чтобы мне было проще представить основные тезисы онтологии социального воображения. Чуть дальше я сделаю поворот в сторону социального воображаемого.

Первый тезис заимствован у Бенедикта Андерсона, из его известнейшей работы «Воображаемые сообщества». Социальное воображение опосредует и обосновывает коллективный процесс означивания. Этот процесс, стоит добавить, обеспечивает общую связь, «бесшовное соединение» общества и культуры, репрезентированных в социальных отношениях, повседневном взаимодействии индивидов. В итоге, процесс означивания обеспечивает социальный порядок. Это означает, что благодаря социальному воображению, наряду с социальным восприятием, памятью, возможна социальная организованность повседневных практик. Следовательно, сам социальный порядок возникает ситуативно как результат элементарных взаимодействий. Это утверждение справедливо и для знака, символа и мифа – базовых элементов культуры.

Автор второго тезиса – культурный антрополог Жильбер Дюран, работавший над

концепцией «символического воображаемого». Динамика мифа есть развертывание воображения в зону нереального. Причем процесс этот носит нелинейный и бифуркационный характер.

Теперь я хотел бы вернуться к главному вопросу – как, благодаря чему происходят культурные изменения. Позволю себе изобразить еще одну схему. Это схема интерпретации культуры в двух основных теоретических перспективах – структурной и деятельной парадигм. С одной стороны, мы имеем дело со структурно-функциональной традицией, в которой культура трактуется как система значений, а, с другой, культурно-аналитической традицией, для которой культура – это, скорее, социальная практика. И если в этом контексте предложить интегративное определение культуры как системы значений, ценностей и смыслов, которые акторы используют в своей социальной практике как своеобразный набор инструментов и тактик, тогда социальное воображение – это та самая связка, соединение или путь, позволяющий процессам символизации, означивания и (де)кодификации произойти, осуществиться. Социальное воображение – это средство (вос)производства, подгонки и отшлифовки социальных значений, свершаемых в ходе дискурсивного взаимодействия, то есть в рамках диспута или дискуссии, спора или открытой конфронтации.

Использование концепта «социальное воображаемое» в таком случае всегда уместно там, где знак, символ (например, концепт демократии, принципы публичности или понятие эстетики в искусствоведении) наполняются иным смыслом, противоположным их «нормальному», каноническому содержанию, которое соответствует природе его возникновения. Приведу пока рабочее определение: социальное воображаемое – это динамическая форма или структура, организующая образы, в самом широком смысле; это не образ чего-то, но постоянное социальное творчество или конструирование образов, которое только и может дать основания для выражения «образ чего-то».

Касториадис детально описывает такое социальное воображаемое, как «Бог». По его мнению, это центральное, то есть изначальное воображаемое, в данном случае религиозное, которое по мере его исторического преобразования превращается в нечто большее, чем просто символ. Это целая магистраль социального означивания. Теперь сама возможность существования религиозных смыслов и значений – суть произведения воображаемого «Бог».

Другой пример – социальное воображаемое Интернет или киберпространство. Совершенно разными людьми это пространство будет идентифицировано в соответствии с разными социальными практиками, в частности с тем, как они используют Интернет. Я могу выделить, как минимум, пять значений: Интернет как рынок – место предложения и потребления. Для общественных организаций он может ассоциироваться с участием и организацией. Для хакеров – это место свободы. Для администрации – ресурс пропаганды. Наконец, для обычного пользователя – пространство самопрезентации и общения.

Поскольку я немного связан с графическим и промышленным дизайном, могу поделиться своими впечатлениями о последних тенденциях в дизайне компьютерной техники, которые могут быть описаны через социальное воображаемое «снегопад» или «кристалл». Ноутбуки, коммуникаторы, вплоть до последней модели айфона, отличаются в своем дизайне строгой геометричностью, их поверхность имеет рисунок в виде сложной кристаллической решетки. От них, выражаясь фигурально, тянет холодком. В пром-дизайне возобладали образы выдержанного концептуализма.

Оксана Лычковская: У меня есть вопрос по поводу схемы соотношения социальной практики и более традиционного функционального понимания культуры, а между ними переход, собственно, воображение. Почему воображение, а не, скажем, номинация, означивание. Вы их различаете?

Дмитрий Заец: Процесс или, скорее, способ придания значения – это как раз и есть для меня социальное воображаемое. Вернее, не для меня, а для французского социолога Мишеля Маффесоли, который дает это определение в своей концепции. Похожее видение мы можем найти у его учителя Жильбера Дюрана. Тогда как для Андерсона и Аппадурраи воображение – это, скорее, платоновский мир идей. Мне бы хотелось уйти от платоновской онтологии, вместе с тем от пансимволизма или прямо-таки эзотеричности разъяснений Дюрана, который, говоря об «имаджинер», приписывает ему автономную от субъекта и объекта сущность, более того, субъект и объект есть ничто иное, как произведения имаджинер. То есть это активная инстанция, логосмыслопроизводящая, которая создает сам социальный мир. Что касается номинации, то я пока не соотносил это понятие с воображаемым.

Оксана Лычковская: С моей точки зрения, происходит наложение двух разных парадигм. Есть традиционная семиотическая парадигма, которой отвечает понятие номинации, то есть названия. А Вы предлагаете другой подход, и Ваша задача доказать, чем он эффективней.

Светлана Бабенко: Мне кажется, что номинация – это соотнесение с теми смыслами, которые уже существуют в ценностях, символах, знаках, а вот деятельность по поводу придания своих смыслов, интерпретаций и реинтерпретаций здесь, как мне кажется, находится поле для работы социального воображения, инноваций и так далее. В этом и отличие от номинаций как неких языковых рамок, которые существуют для названия чего-то.

Марина Соболевская. Если уже социальное..., то оно предполагает существование каких-то образцов.

Светлана Бабенко: или субъектов...

Юлия Сорока: или областей употребления своего как социального, то есть для социального.

Марина Соболевская: Ну, я не думаю, что только областей: все-таки воображение и воображаемое не являются чистой фантазией. Конечно, надо сказать о низкой культуре, которая играет разными образцами: вот та цитатность, о которой часто говорят. Поэтому очень важно проводить грань между номинированием как диджейством с существующими образцами и возможностью создания чего-то нового. Мне кажется очень интересная тема и хорошее поле для размышлений.

Людмила Малес: Я хотіла б ще один нюанс акцентувати. Через що треба співвіднести Ваше означування як спосіб? Є знак, тобто співвіднесення зі знаком, говорячи мовою Потебні – надання зовнішньої форми, а є надання значення, чи роботи на значення. Тобто від свого символічного капіталу відщипнути і додати, якось ославити чи ще щось. Саме в означенні воно зливається і, можливо, розробка Вашого вокабуляру, як Ви сказали, допоможе здійснити розведення. Не все, що ми назвали потім, як сказала Марина з приводу соціального, не все піде в народ, грубо кажучи, не все прийметься, щось лишиться тільки нашим, стане діалектом.

Як діалект стане соціолектом. Ось такий локальний приклад, а якщо в загальному, то роботу із творення смислів зробити видимою, номінувати і дати значущість – це дві окремі роботи, які мусять нами якось диференціюватись.

Алексей Мусиезов: Буквально два слова комментария по поводу того, что могло бы значить понятие «социальное». Результат воображения имеет, так сказать, структурную детерминацию. Уже говорилось, что выдумать можно не все, и всегда существуют предпосылки того, почему это выдуманно, а это нет. Наверное, акцент должен и может ставиться именно здесь, когда употребляется понятие «социальное воображение».

Юлия Сорока: тема моего доклада «Социокультурное видение культурной множественности: методологические установки»

Полиголосность, множественность как методологический подход – именно так мы и пытаемся ее утвердить – и нарастающая множественность, которую мы видим в социокультурной реальности, связаны. Именно осмысляя эти процессы, мы и формируем возможность вот этой множественности. И здесь очень важный момент, что эта множественность для нас, ученых, – своего рода вызов. Поскольку если мы, например, спросим простого человека, кто такой ученый, то он ответит, что это именно тот, кто как раз множественность сводит к понятным общим формам. Поэтому когда мы идем навстречу множественности, то мы становимся в оппозицию к самим основаниям науки. Именно это объясняет то, почему тема множественности оказывается пугающей для очень многих аудиторий. И все же мы этот вызов должны принять, у нас просто нет другого выхода. Это как со всемирным потеплением: нужно начинать как-то это *понимать* (данный глагол, мне кажется, сейчас намного важнее, чем даже «объяснять»).

Умеем ли мы думать о множественности? Этот вопрос определил тему моего доклада, а непосредственно речь будет идти о критике концепта «полистилистическая культура», предложенного Леонидом Иониным.

Книга Леонида Ионина «Социология культуры», изданная в 1998 году, меня в свое время очаровала как темой и подходом, так и стилем говорения о социальном, культурном. И я считала, что понятие полистилистической культуры – это одна из сильных сторон данной концепции, по-

скольку идея множественности культур, принципиальной их несводимости к некому общему основанию (в виде господствующей, доминирующей культуры либо образцов совершенства, которые необходимо достигать) была одним из принципиальных положений. Категориально оно обеспечено понятием «культурная форма», которое употребляется как в единственном, так и во множественном числе и заменяет понятие «культуры» (во множественном числе). Последнее ориентировано на значения культурных особенностей способа жизни конкретного сообщества, в отличие от культуры в единственном числе как наилучших образцов созданного человечеством.

Правда, Ионин не давал четких определений поли- и моностилистической культуры, а лишь давал им развернутую характеристику с широким набором примеров из тематики советской культуры и постсоветских трансформаций. Причем моностилистическая культура описана намного более полно, чем полистилистическая. Родового понятия для моно- и полистилистической культуры в книге Ионина нет. Я предложила свое определение – это режимы сосуществования культурных форм или культурных моделей, причем в первом случае режим ориентирован на иерархию и подчинение, в другом не ориентирован. И вот когда я занялась понятием полистилистической культуры более внимательно, то пришла к выводу, что это понятие не столько описывает ситуацию множественности, культурного многообразия, сколько фиксирует отсутствие культурной иерархии.

Сам Ионин использует для конструирования понятий поли- и моностилистической культуры схему Лотмана и Успенского, схему анализа чистого и синкретического стиля. Но оказывается, что, выстраивая моностилизм и полистилизм как бинарную оппозицию, мы не движемся вперед, не наращиваем средств описания и понимания этого сложного мира. Мы хотим уйти от иерархизированности, но вот это неравноправие оппозиций все равно нас тянет к ценности единства, к ценности общего. В чем это проявляется? Все другие ситуации после разрушения иерархии, свойственной для моностилистической культуры, все другие культурные формы получают обозначение в соотношении с ценностями предыдущей культурной системы либо предыдущего культурного порядка. Все они оказываются, например, либо западными, либо восточными, и понятно, что для России они оказываются неодинаково удалены и уже

понятно, что это значит. Они все оказываются или старыми, или новыми, и если мы возьмем в расчет имплицитную консервативную ориентацию, то старые важнее, поскольку все новые – они «от лукавого». И я, строго говоря, не предлагаю сейчас какого-то решения, сколько хочу акцентировать значимость самого вопроса. Как говорить о множественности, сохраняя саму эту множественность как ценность, сохраняя равнозначимость этих очень непохожих или, очень может быть, несравнимых элементов, которые попадают в эту множественность, в зону видения, которая этой множественностью обозначена?

Ответ на этот вопрос я ищу в методологическом поле, которое обозначено словами «социокультурный подход», и какие-то идеи на этот счет уже есть. О некоторых из них я уже говорила на конференции в Одессе, в частности то, что социокультурный подход разрешает комбинировать различные модели теоретического пояснения.

Полина Алпатова: Выдержим ли мы вызов множественности?

Юлия Сорока: Конечно, ведь мы с ней сталкиваемся постоянно, мы существуем сразу в нескольких системах иерархии, сразу в нескольких измерениях. Самое простое пример – это ролевой набор. Нас учили о ролевом конфликте. Эта множественность находится на повседневном уровне, просто мы часто закрываем глаза на это, на то, насколько мы неоднозначны, каждую секунду мы находимся в состоянии какого-то нравственного конфликта.

Полина Алпатова: А справимся ли мы с этим?

Юлия Сорока: Я вчера смотрела «Меланхолию» Ларса фон Триера, вот это как раз ответ на Ваш вопрос. У нас другого выхода нет. Во-вторых, однозначность так и исчезнет. У Триера в конце фильма, как и в остальных, остаются только женщины и дети. Власть, воплощенная в фигуре мужчины, под конец исчезает. Еще мне понравилась идея у Чандрана Кукатаса (ученый австралийского происхождения, работает в Лондонской школе экономики, пишет о либерализме и толерантности). Он пишет, что наша ориентация на поиск единства связана с тем, как организована власть в наших обществах: проблема не в нашей неспособности жить в состоянии множественности, а в том, что нас втискивают в эту необходи-

мость ориентироваться на единый образец, единый язык, на котором говорит власть. Но если вспомнить, что все мы живем рядом с соседями, буквальными соседями, очень разными людьми, то оказывается: одни больше пьют, чем мы, другие меньше читают, меньше занимаются с детьми, чем мы, но это не мешает нам сохранять с ними отношения для того, чтобы вместе переживать те проблемы, которые сваливают на нас, на нашу локальность в виде града или выборов, рядом построенной церкви или универсама. Дело в том, что мы не рефлексируем эту ситуацию, она не актуализирована легитимным дискурсом (в отличие от темы единства, общего языка, общих ценностей и т.д.). Поэтому нам удастся справиться с многообразием, только необходимо почаще смотреть по сторонам, чем наверх, тогда как власть хочет, чтобы мы смотрели именно так.

Екатерина Бердникова: Не могу не добавить несколько слов о сетевом обществе. Дело в том, что хаотичное, на первый взгляд, многообразие оказывается сложной формой порядка, который, тем не менее, всегда присутствует в повседневной жизни, организации современных обществ.

Марина Соболевская: У меня небольшой комментарий. Тот выбор, который нам дает множественность, по существу является также единичным. Мы либо отдаем предпочтение немножественности, либо множественности, но в любом случае это единичный выбор. Ключевой здесь момент – это выбор. Мы можем смотреть по сторонам, мы можем смотреть вверх, но нам всегда приходится делать выбор.

Юлия Сорока: Да, именно так, но это не точка, это не конец, потом будет следующий момент.

Марина Соболевская: Но выбор-то уже сделан...

Татьяна Зуб: И, вполне вероятно, что сегодняшний выбор сделает невозможной саму ситуацию выбора завтра...

Юлия Сорока: Да, но это уже вопрос акцентов.

Татьяна Зуб: Основной вывод, который у меня сложился к концу нашей встречи, таков. Социокультурный подход – это очень толерантная среда, которая позволяет ученому спокойно относиться к разным

теоретико-методологическим подходам и позициям. Доклады Светланы и Сергея продемонстрировали это, они были очень разными. Доклад Светланы ставил во главу угла объяснение, а это прямая отсылка к объективистской традиции, да и сама идея назвать подход анализом уже говорит о прерогативе объяснения: «на самом деле все мы приличные люди и занимаемся наукой, в то время когда описанием и интерпретацией занимаются недостаточно приличные люди». Но в любом случае, если мы ставим перед собой задачу дать полное описание сложной ситуации множественности, мы просто вынуждены занимать одновременно несколько позиций.

Людмила Малес: У мене є один коментар. Ваші зауваги нагадують мені слова Елізабет Грос і її роздуми про «квір». І, загалом, необхідність введення нових слів і критика фемінізму полягає в тому, що вони відтворюють дихотомію, проти якої вони намагаються себе протиставити. Гомосексуалісти відтворюють дихотомію гетеронормативності не менше, ніж представники так званих природних орієнтацій. І, відповідно, пропозиція квір як дивного, яке скасовує дихотомічність.

Елена Ходус: Я могу только порадоваться за нас. Все те доклады и реплики, которые прозвучали, очень хорошо укладываются в главный методологический принцип социокультурного подхода. Мы очень хорошо умеем изучать тексты и смыслы, которые рожают эти тексты. Сергей очень удачно это показал на примере изучения массовой культуры. Мне также очень понравилось выступление аспиранта Дмитрия Зайца, поскольку я увидела работу с новыми понятиями. Само понятие «социальное воображаемое» очень удачно в том смысле, что позволяет понимать культуру не как обособленную семиотическую систему, но культуру, рождаемую в действии, тогда продуктами данной культуры можно считать своеобразных социальных акторов, поэтому более уместно говорить об интеробъективности, а не субъективности. И вот социальное воображаемое очень хорошо подходит под эти положения.

Оксана Лычковская: Мне немного сложно дать какую-либо оценку, поскольку я не работаю в данном направлении, поэтому я сразу хотела бы поддержать слова Татьяны. Я также вижу в социокультурном подходе попытку синтеза, попытку снятия того вечного

противоречия между объективным и субъективным и вопроса о том, что было первым, яйцо или курица. Замечу, однако, что синтез, о котором я говорю в отношении социокультурного подхода, не тождественен известным попыткам синтеза микро- и макро- подходов, известных мне. Синтез в случае с социокультурным подходом не обозначает положение между, а, скорее, дает возможность работать на разных позициях, чтобы найти удачное парадигмальное соединение. Поэтому мне импонировал доклад Светланы, хотя я нахожусь совсем в другой предметной области, но мне были понятны, пусть и чисто формально, основные моменты. Доклад Сергея позволил мне увидеть разницу, я опять повторяю слова Татьяны, между индуктивным и дедуктивным способом описания, который использую я, пытаюсь найти причины тех или иных изменений и феноменов. Безусловно, множественность – это наша данность, но я позволю себе еще один вопрос, учитывая традиционную тягу среднестатистического гражданина к патернализму, в чем нас так красноречиво убеждала сегодня Ольга Куценко на пленарном заседании. Можем ли мы утверждать, что множественность как таковая и множественность выбора, в частности, являются еще большей трудностью для человека, привыкшего не возлагать на себя ответственность за выбор. Дело ли в нашей ментальности, не знаю, но множественность сложна для человека и, мне кажется, что мы должны учитывать этот факт.

Юлия Сорока: Мне кажется, что просветительская задача социологии в наше время как раз и состоит в том, чтобы вот тем самым «простым» людям помочь понять, что нет одного решения. С другой стороны, дать им понять, что это не конечный выбор, ключевое здесь высказывание о том, что «не корову продаем», точнее не в каждый момент мы продаем корову.

Марина Соболевская: Да вот как раз и в каждый. В том то и дело, что мы должны донести до людей, что каждый выбор является важным и все мы несем ответственность за него. Другое дело, что задача социологии в том, чтобы показать, что есть из чего выбирать, есть возможность выбора. Но, безусловно, это ответственно – быть в пространстве возможностей. Наша задача показать, почему именно патернализм мы выбираем, почему мы отказываемся от ответственности и тем самым от возможно-

сти выбора в будущем. Ну, и в заключении мне хотелось бы сказать, что этот «круглый стол» очень отличается от других, хотя мы всегда остаемся в рамках социокультурного подхода. Это говорит о том, что этот подход является действенным. Это та площадка, на которой есть где развернуться. Это подход, который не замыкается в рамках какой-то одной стратегии или одной социологии. Это хорошая платформа для принятия нового, и под этим методологическим зонтиком всегда есть место для поиска нового.

Светлана Бабенко: Я хотела бы обозначить одну проблему, связанную с множественностью нашего терминологического багажа. Ведь если мы будем умножать терминологическое поле, не приведет ли это к ситуации тотальной разобщенности?

Людмила Малес: Ну, поки що наші голови не знаходяться десь у паралельних реальностях, і поки що ми розуміємо одне одного, то ж, скоріше, варто відзначити це поле як відкрите до сприйняття нового.

Юлия Сорока: Я хотела бы ответить. По поводу общего языка. Сегодня это интенсивно обсуждаемая проблема. Проблема понимания, что такое общий язык. Боюсь, что дело в том, что мы до сих пор неправильно трактовали то, чем является общий язык. Какими бы разными языками мы не говорили, у нас всегда есть время, чтобы освоить «твой язык» (язык Другого), чтобы «мне тебя понять». Важно уделить этому занятию время, то есть легитимировать это занятие, принять его на уровне актуальной нормы. Второй момент – о корове и ответственности. Так вот, наша задача состоит не просто в том, чтобы показать возможность выбора и акцентировать ответственность за этот выбор. Я думаю, что мы можем и должны показать ему/ей (нашим студентам, простым людям, необремененным социогуманитарным знанием), что ответственность не означает одиночество, в том числе и в этой ответственности. Какую бы из альтернатив он/ она не выбрали, всегда есть мир других людей, которые тоже выбирают эту альтернативу. И вот насколько мы разрешим себе быть разными, настолько это и возможно. С одной стороны, надо понимать, что ответственность – это не одиночество, а, с другой стороны, – позволять себе неспешно решать проблему общего языка.

Благодарю всех за участие в нашем «круглом столе»!

МІСЦЕ СОЦІОЛОГІЇ В СИСТЕМІ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ (матеріали Інтернет-конференції)*

Протягом останніх п'яти років на офіційному сайті Соціологічної асоціації України було підготовлено та проведено п'ять Інтернет-конференцій, присвячених обговоренню проблем розвитку соціологічної освіти в нашій країні¹. Конференція, яка відбулася в лютому-березні 2011 року, стала відповіддю на рішення Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України про виключення соціології із переліку обов'язкових вузівських дисциплін, що викликало необхідність по-новому поглянути на роль соціології у процесі формування сучасного фахівця.

На початку XXI сторіччя, після п'ятдесятирічного процесу відродження вітчизняної соціології доцільність викладання соціології у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах України знов було поставлено під сумнів. У зв'язку з цим Правління Соціологічної асоціації України запросило всіх небайдужих до долі вітчизняної соціології взяти участь у роботі Інтернет-конференції «Місце соціології в системі вищої освіти», основним завданням якої була підготовка звернення до Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України щодо відновлення статусу соціології як обов'язкової навчальної дисципліни в українських ВНЗ.

На обговорення було винесено такі питання:

- навіщо несоціологу соціологія, або в чому Ви вбачаєте необхідність вивчення соціології несоціологами;
- досвід упровадження дисципліни «Соціологія» на непрофільних факультетах;
- специфіка викладання соціології у вищих і середніх навчальних закладах несоціологічного профілю.

Тема конференції викликала великий інтерес соціологічної спільноти. Протягом терміну її проведення були отримані повідомлення практично з усіх соціологічних центрів України.

During the last five years on the official website of the Sociological Association of Ukraine five online conferences on the discussion of problems of sociology of education in our country were prepared and held. The conference, which was held in February-March 2011, was a response to the decision of the Ministry of Education and Science, Youth and Sport of Ukraine to exclude sociology from the list of mandatory high school courses, which necessitated a fresh look at the role of sociology in the formation of a modern specialist.

At the beginning of XXI century, after the fifty years of the renaissance of domestic sociology the feasibility of teaching sociology in higher and specialized secondary educational institutions of Ukraine was again placed under doubt. In this regard, the Board of the Sociological Association of Ukraine invited everybody not indifferent to the fate of domestic sociology to participate in the International Conference «The place of sociology in higher education» which main task was to prepare the appeal to the Ministry of Education and Science, Youth and Sport of Ukraine regarding the reinstatement of the status of sociology as a compulsory discipline in Ukrainian higher education establishments.

The following issues were discussed:

- Why not-sociologists needs sociology, or what you think is the need to study sociology by not-sociologists;
- Experience of the introduction of the discipline “Sociology” on non-sociological faculties;
- Specifics of teaching sociology in secondary and higher educational institutions of not-sociological profile.

The theme of the conference was of great interest for the sociological community. During the time of the conference duration messages from almost all the sociological centers of Ukraine were received.

1 <http://www.sau.kiev.ua/osvita.html>

© Соціологічна асоціація України, 2012

В течение последних пяти лет на официальном сайте Социологической ассоциации Украины были подготовлены и проведены пять Интернет-конференций, посвященных обсуждению проблем развития социологического образования в нашей стране. Конференция, которая состоялась в феврале-марте 2011 года, стала ответной реакцией на решение Министерства образования и науки, молодежи и спорта Украины об исключении социологии из перечня обязательных вузовских дисциплин, что вызвало необходимость по-новому взглянуть на роль социологии в процессе формирования современного специалиста.

В начале XXI века, после пятидесятилетнего процесса возрождения отечественной социологии целесообразность преподавания социологии в высших и средних специальных учебных заведениях Украины вновь оказалась поставленной под сомнение. В связи с этим Правление Социологической ассоциации Украины пригласило всех неравнодушных к судьбе отечественной социологии принять участие в работе Интернет-конференции «Место социологии в системе высшего образования», основной задачей которой была подготовка обращения в Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины о восстановление статуса социологии как обязательной учебной дисциплины в украинских вузах.

На обсуждение были вынесены следующие вопросы:

- зачем несоциологу социология, или в чем Вы видите необходимость изучения социологии несоциологами;
- опыт внедрения дисциплины «Социология» на непрофильных факультетах;
- специфика преподавания социологии в высших и средних учебных заведениях несоциологического профиля.

Тема конференции вызвала большой интерес социологического сообщества. На протяжении ее проведения были получены сообщения практически из всех социологических центров Украины.

Тексти повідомлень учасників конференції, а також представлені в її межах матеріали «круглого столу», який було проведено в Одеському національному університеті імені І.І. Мечникова, надаються мовою оригіналу.

Кононов Илья Федорович – доктор социологических наук, профессор, заведующий кафедрой философии и социологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко

СОЦИОЛОГИЯ МЕЖДУ ВЛАСТЬЮ И ОБЩЕСТВОМ

(О чем нам нужно дискутировать)

Не будет преувеличением определить моральное состояние в социологическом сообществе Украины через ницшеанское понятие «ресентимент». Тут слилось все – и зависть, и обида, и вина. Зависть перед более удачливыми коллегами – обществоведами (специалистами по истории Украины и политологии), обида на власть и вина за некую теоретическую неполноценность.

Подобные настроения зреют уже не первый год. Впервые они вылились в институциональный кризис социологического сообщества в 2004 – 2005 годах, когда разные группы социологов поддержали различные политические силы на президентских выборах. Пессимизма добавил Приказ Министерства образования и науки № 642 от 09.07.2009 г., подписанный Иваном Вакарчуком. Тогдаш-

ний министр решил радикально реформировать преподавание общественных дисциплин в украинских университетах. Первоначально он планировал в качестве обязательных предметов оставить украинский язык, иностранный язык, философию и историю украинской культуры. После возмущения историков в этот перечень попала и история Украины. Все остальные общественные и гуманитарные дисциплины (социология, логика, политология, религиоведение, этика, эстетика и т.д.) должны были конкурировать между собой за внимание студентов. Все это вносило элементы конкуренции в университетские коллективы, становилось причиной скандалов и разбирательств. Каждая кафедра, стремясь к самосохранению, отстаивала свои интересы. Общая концепция образовательного процесса, его конечная цель, терялись где-то за горизонтом. Но вузовские социологи пытались приспособиться к ситуации, пока практически все науки об обществе находились в равных условиях.

Нельзя сказать, что социологи не стучались в соответствующие инстанции и не пытались улучшить положение своей дисциплины. На последнем съезде Социологической ассоциации Украины (САУ), который состоялся 7 апреля 2011 года, о недостойном положении социологии в системе высшего образования говорили многие делегаты. Эта тревога нашла отражение и в резолюции съезда, правда, только 14-м пунктом. Да и формулировка вышла какая-то робкая: «Звернутися до Міністерства освіти і науки,

молоді та спорту України з пропозицією щодо повернення соціології статусу обов'язкової навчальної дисципліни у ВНЗ». Обратились. Результат оказался нулевым.

Положение для социологов стало совершенно унижительным после получения университетами министерского Приказа № 939 за подписью Дмитрия Табачника, которым вносилось изменение в уже упоминавшийся мной Приказ № 642. Изменения состояли в том, что в разряд обязательных дисциплин была возвращена политология.

Унижительность данного решения была понятна каждому социологу. Социология политики является теоретической базой политологии. Фундаментальная наука оставалась в небрежении. Образовательный процесс еще более искривлялся. Секретом Полишинеля при этом является мотив, которым руководствовалось Министерство образования и науки, молодежи и спорта. Просто у политологов нашлись сильные лоббисты. О системности изучения общественных дисциплин никто и не думал. Метод интриг этого и не предполагает.

Здесь нужно сделать первый вывод. Нынешний кризис социологии в Украине не эпистемологический, а институциональный. Это нужно подчеркнуть особо, ибо от этого зависит выработка реакции на этот кризис. К сожалению, социологи часто смешивают эти явления и тем самым подыгрывают противникам своей науки.

Кризисные явления в социологической эпистемологии действительно есть. Их обсуждение превратилось в особое направление социологических исследований. На Западе огромное количество авторов на критике своей дисциплины построили карьеру [1]. Речь и об Алвине Гоулднере, и о Чарльзе Райте Миллсе, и о Питере Бергере, и о многих и многих других. Недавно дискуссия о кризисе социологического познания началась в российском социологическом сообществе. Лев Гудков остроумно в связи с этим отметил, что соответствующие ламентации превратились в часть публичных ритуалов в среде социологов [2].

Общемировые тенденции не обошли и украинское социологическое сообщество. Прецедентным текстом у нас можно считать статью Евгения Головахи [3]. Украинский автор усматривает причины кризиса современной социологии в «вероятностном характере любых социологических зависимостей». Поэтому любой тенденции может быть противопоставлена другая тенденция. Евгений Головаха усиливает тезис о кризисе, поднимая его до драматического уровня:

«Трагедия социологической науки, с моей точки зрения, как раз и заключается в том, что амбивалентность процесса и результатов социологического познания приходится принимать не как аномалию, а фактически как дисциплинарную норму» [3, с. 7].

Почти со стопроцентной вероятностью в подобных рассуждениях появляется унижительное указание на то, что социология – наука молодая. В ней, якобы, не то что своего Альберта Эйнштейна не было, но и Исаака Ньютона она еще не дождалась [4].

Предсказуемо все подобные дискуссии завершаются констатацией разногласия в понимании самого предмета социологии. Скажем, Лев Гудков заключил: «Социология – это наука, предмет которой составляют структуры социального взаимодействия, предполагающие, следовательно, акты понимания деятелями друг друга» [2]. Наверное, наиболее оригинальное решение вопроса предложил Евгений Головаха, написавший: «Реально социологи изучают именно социальные феномены» [3, с. 12]. Оригинально, но, увы, невозможно, ибо ликвидирует определенность социологии как науки. Еще Павел Копнин указывал: «Наука – не просто совокупность всех знаний о том или ином объекте, а определенная система их, на основе которой возникает метод движения человеческого познания» [5, с. 290].

Мою иронию не следует принимать за неуважение к цитируемым авторам. Каждый из них обратил внимание на существенные черты эпистемологического кризиса в социологии. Однако мне представляется, что их ошибка в том, что данный кризис они рассматривают исключительно как явление, свойственное социологии. После работ Карла Поппера, Имре Лакатоса и Пола Фейерабенда это более чем странный взгляд на ситуацию. Все то, что рассматривается как симптомы кризиса в нашей науке, характерно для развития всех наук в постклассический период. С этой точки зрения, социология ведет себя как вполне нормальная современная наука. И я полностью согласен с Евгением Головахой, что все отмеченные черты социологии не должны мешать ей вскрывать закономерности и решать проблему социального прогнозирования [3, с. 8-9].

Отсюда второй вывод. Ситуация, которая определяется как эпистемологический кризис в социологии, не выводит ее за пределы нормального развития современной науки. Данная ситуация не превращает социологию в изгой, имеющего какие-то врожденные пороки в сравнении с политологией или историей. Поэтому самокритика в социологическом

сообществе не может быть аргументом в пользу факультативной представленности нашей науки в образовательном процессе.

Более того. Методологическая открытость социологии по отношению к другим общественным наукам [6] делают ее центром общественнознания, его методологической лабораторией. Это прекрасно понимали, скажем, великие историки прошлого. Например, Михаил Грушевский называл себя историком-социологом и считал незазорным учиться у Эмиля Дюркгейма.

Хотя социология и является наиболее открытой к взаимодействию с другими общественными науками, однако у нее есть собственное предметное поле. Его ядерной структурой является проблема социальной ответственности [7]. От ее решения зависит успешное развитие всего комплекса наук об обществе. Данная проблема определяет ведущее место в социологии именно теоретической социологии [8]. Поэтому социология в университетах должна по праву занять место центра обществоведческой подготовки. Без социологии говорить о формировании знаний об обществе, о формировании социальной компетентности гражданина не приходится.

Почему же тогда социология оказалась сейчас в столь незавидном положении? Думаю тут причин несколько:

- Видимо, не завершилась еще институционализация отечественной социологии. В Украине за годы независимости социология развивалась достаточно динамично, однако она развивалась, прежде всего, как эмпирическая наука. Накопленные факты дали возможность создать серьезные теории среднего уровня. Я не хочу оценивать кого-то персонально. Приведу только в качестве иллюстрации работы Игоря Рущенко, заложившие основы современной отечественной социологии преступности. Назову работы Людмилы Сокурской, посвященные студенчеству как особой социальной группе, работы Николая Шульги и Татьяны Рудницкой, вносящие серьезный вклад в исследование этнической структуры современной Украины, работы Натальи Костенко, рассматривающие современные масс-медиа. Можно называть и множество других имен социологов. Но в Украине пока нет собственной теоретической социологии. Можно тезис сделать более сильным и одновременно парадоксальным. В нашей стране есть фундаментальная социология, но нет социологии теоретической.

- Социологическое сообщество у нас в стране критически фрагментировано. Одни его сектора не замечают проблем других секторов. Даже академическая и университетская социология не интегрирова-

ны. Совсем в другом пространстве живут поллстеры. Конкуренция между коллективами никак не регулируется. Кодекс профессиональной этики остается парадным документом. Достаточно вспомнить ситуацию любых выборов.

- Невостребованность со стороны государства и, соответственно, негарантированность самого существования нашей науки. Это реальность государства, которое усилиями своей элиты, уже 20 лет движется на периферию мировой капиталистической системы. Элита испытывает комплекс неполноценности и проецирует его на все отечественное. Она и украинскую политологию не особенно принимает во внимания, но политологи более тесно интегрированы в текущий политический процесс.

Что же в этой ситуации делать?

- Поскольку обращения в Министерство образования и науки, молодежи и спорта не имели последствий, необходимо разработать план общественного продвижения социологии. Для этого необходимо показать, что пренебрежение развитием нашей науки угрожает национальной безопасности страны. Недоразвитость теоретической социологии приведет к методологическому малокровию всего комплекса общественных наук. В составлении и реализации такого плана должны принять участие все комитеты САУ.

- Необходимо обратиться от имени САУ не только в наше профильное министерство, но и в Администрацию Президента и Кабинет министров. Необходимо искать поддержку среди небезразличных представителей элиты Украины. Следует добиваться рассмотрения вопроса о месте социологии в образовательном пространстве и на уровне Президиума Национальной академии наук Украины

- Все эти действия должны сопровождаться кампанией в средствах массовой информации. Такая прозрачность действий должна привлечь на сторону социологов широкие круги украинской общественности.

- Необходимо не только добиваться возвращения социологии в число обязательных дисциплин в украинских университетах. Нужно изменить сам механизм принятия государственных решений, которые затрагивают нашу науку. Все эти решения должны проходить экспертизу в САУ. Без одобрения профессиональным сообществом не должно приниматься ни одно государственное решение.

- Желательно инициировать рассмотрение проблемы преподавания общественных дисциплин в школах и университетах Украины. Старый набор предметов уже не

отвечает сегодняшним задачам. Социологию целесообразно преподавать не только в университетах, но и в средних учебных заведениях. Это же касается психологии, основ философских знаний, культурологии и экономической теории.

Мы должны помнить, что защищаем не только свои рабочие места, но и общественный интерес. Любая общественная наука моделирует социальную реальность, исходя из интересов и горизонта видения определенных социальных акторов. Политология – это интенция политического класса, экономическая наука – руководителей производства. Социология – это единственная общественная наука, которая позволяет на социальный процесс посмотреть глазами разных социальных субъектов. Социологию интересуют процессы, лежащие глубже политической жизни, даже глубже экономической деятельности. Поэтому социология является представителем общественного интереса. Находясь между государством и обществом, социолог, чтобы оставаться профессионалом, должен занять сторону общества. Такое осознание должно дать нам силы и уверенность в правоте своего дела.

Література:

1. R. Hollands Rethinking "Current Crisis" Arguments: Gouldner and the Legacy of Critical Sociology [Electronic resource] / Robert Hollands and Liz Stanley. – Mode of access : <http://www.socresonline.org.uk/14/1/1.html>.

2. Гудков Л. Д. Есть ли основания у теоретической социологии в России [Электронный ресурс] / Л. Д. Гудков . – Режим доступа : http://www.isras.ru/files/File/Sociologymagazin/Socmag_01_2010/07_Gudkov.pdf.

3. Головаха Е. Социологическое знание: специфика, критерии научности и перспективы развития / Е. Головаха // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – №1. – С. 5 – 14.

4. Смирнов П. И. Понятие «общество» в современной социологии: проблема логически корректного определения [Электронный ресурс] / П. И. Смирнов. – Режим доступа : <http://credonew.ru/view/879/62>.

5. Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки / П. В. Копнин – М. : Мысль, 1974. – 568 с.

6. Доган М. Социология среди социальных наук / М. Доган // Социологические исследования. – 2010. – № 10. – С. 3 – 13.

7. Попова И.М. «Социальное» («Социальность») как базовая категория социологии / И. М. Попова // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Харків : Харк. нац. у-т ім. В.Н. Каразіна, 2001. –С. 24 – 29.

8. Кононов І. Ф. Знаково-комунікаційний аспект соціальності в науковій творчості В. Х. Лобаса / І. Ф. Кононов // Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – 2011. – Червень. – №12 (223). – С. 17 – 35.

Вихров Максим Николаевич – аспирант кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

К ВОПРОСУ О ЗНАЧЕНИИ СОЦИОЛОГИИ (На правах заметки)

Вопрос о присвоении социологии статуса обязательной для изучения дисциплины поставлен на повестку дня отнюдь не профессиональным тщеславием социологов. Любой, кто всерьез задумается о судьбах украинского высшего образования, рано или поздно придет к выводу о необходимости пересмотра перечня обязательных предметов. Для того, чтобы в этот перечень попала социология, существует ряд весомых причин.

Во-первых, это нужно для модернизации высшего образования как системы подготовки научных кадров. Одним из основных трендов общественных наук сегодня является стремление к междисциплинарности. Собственно, еще Иммануил Валлерстайн писал о том, что нет серьезных оснований разграничивать антропологию, экономику, политическую науку и социологию [1]. Можно как угодно относиться к его теории миротворческого анализа, но факт остается фактом: западная социальная наука движется именно в этом направлении. Это становится заметным при обзоре монографий за последний десяток лет, в которых социология мирно (и плодотворно) уживается с антропологией, психологией, экономикой, политологией и т.д. Более того, в периодической печати встречаются и достаточно взвешенные аргументы в пользу альянса социологии и нейрофизиологии [2]. Дело совсем не в том, чтобы все специалисты стали «чуть-чуть социологами». Дело в том, что современный исследователь должен иметь возможность разностороннего рассмотрения предмета. Это и будет реальным шагом в направлении модернизации украинской высшей школы и в перспективе украинской науки.

Во-вторых, как бы наивно это не звучало, социология нужна власти. К сожалению, сегодня услугами социологов пользуются в основном для разведки электоральных настроений. На самом деле, власти было бы крайне полезно более тесное сотрудничество с социологами – просто для того, чтобы знать, какие процессы происходят в обществе. Лев Толстой в предисловии к первому варианту «Войны и мира» написал: «Я никогда не мог понять, что думает

будочник, стоя у будки, что думает и чувствует лавочник, зазывая купить помочи и галстуки, что думает семинарист, когда его ведут в сотый раз сечь розгами, и т.п. Я так же не могу понять этого, как и не могу понять того, что думает корова, когда ее доят, и что думает лошадь, когда везет бочку» [3]. Он объяснял это своим аристократическим происхождением и принадлежностью к высшему свету. Но мы хорошо знаем, во что обошлась российской аристократии эта «непонятливость» в первой четверти XX века. Учитывая социальное напряжение в украинском социуме, изучение общественного мнения – вопрос отнюдь не праздный. Кроме того, социология может стать фактором эффективности государственного управления и социальной политики.

В-третьих, социология нужна и обществу, поскольку она делает его существование более понятным и, что немаловажно, научно обоснованным. По ряду причин массовое сознание подвержено иррационализации. Сегодня экстрасенсы, астрологи и прочие хироманты – частые гости телеэфира. Это отражает потребность общества в объяснении мира и одновременно свидетельствует о слабости научного сообщества страны, голос которого попросту не слышен. Загоняя под спуд социологию, власть отдает объяснение социальной реальности на откуп разного рода шарлатанам, способствующим примитивизации и огрублению массового сознания. В перспективе общество просто перестанет реагировать на рационально обоснованные аргументы (например, в пользу реформ), внимая политическим шаманам.

В-четвертых, социология – предмет фундаментальный и не может избираться студентом по желанию, как в школе не выбирают по желанию арифметику или правописание. Например, будущие экономисты, культурологи, психологи, менеджеры, политологи, праведы, этнографы (и многие другие) просто обязаны иметь базовые знания как минимум в пределах социологии экономики, социологии культуры, социологии личности, социологии управления, социологии политики, социологии права, этносоциологии и т.д. Иначе их профессиональная компетентность будет оставаться под сомнением. Базовые знания об устройстве общества должны иметь и представители других профессий – от медиков до инженеров. И это вопрос не всестороннего развития личности, а ее элементарной способности ориентироваться в социальной реальности.

Исходя из изложенных выше умозаключений, основания бороться за место социологии в системе украинского высшего образования есть. Однако ошибочным было бы рассматривать это как задачу социологического сообщества. На мой взгляд, необходимо разворачивать общественную дискуссию в СМИ, искать единомышленников и союзников среди трезвомыслящих представителей элиты страны. И делать это нужно, отбросив всяческие сомнения. Бесспорно, социология не в состоянии выписать рецепт от всех социальных недугов. Бесспорно, у социологии как науки есть множество проблемных зон. Бесспорно, далеко не везде социология преподается на высшем уровне, и далеко не все социологи раздвигают горизонты научного знания. Но это не основание для того, чтобы пустить все на самотек. Отстаивание прав нашей науки станет испытанием для социологического сообщества, но в то же время – это прекрасный шанс для консолидации и укрепления профессиональной солидарности.

Литература:

1. Валлерстайн И. Мир-системный анализ [Электронный ресурс] / И. Валлерстайн. – Режим доступа : <http://www.nsu.ru/filf/rpha/papers/geoecon/waller.htm>.

2. Шкурко А. В. На пути к нейросоциологии / А. В. Шкурко // Социологические исследования. – 2011. – № 4. – С. 13 – 22.

3. Толстой Л. Н. Война и мир [Электронный ресурс] / Л.Н. Толстой. – М. : Захаров, 2007. – Режим доступа : http://az.lib.ru/t/tolstoj_lew_nikolaewich/text_0073.shtml.

Хобта Светлана Викторовна – кандидат социологических наук старший преподаватель кафедры философии и социологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко

«Ураховуючи пропозиції вищих навчальних закладів, громадських об'єднань викладачів і науковців та з метою вдосконалення якості соціально-гуманітарної підготовки ...»
(Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки від 09.07.2009 № 642)

Новый жанр социологического текста: «Письмо к Министру»

Можно было бы порадоваться за коллег-политологов в их успехе в продвижении своей науки, за то, что они добились для нее статуса обязательной вузовской дисциплины. Но есть но: нет веры в то, что решение Министерства – ответ на «пожелания общественности». Этим прикрывают ситуацию, отражающую общую модель управления в Украине [1], ее ручной, или, вернее, карманый характер. ... Но для социологов появился повод задуматься.

Прежде чем говорить о статусе социологии в системе высшего образования, необходимо поставить вопрос о статусе социологии в обществе и внутри профессионального сообщества. Возможно, первый вопрос и не возник бы, если бы были решены два вторых.

Как специальность социология заняла свое место в системе высшего образования. В проблемном, с точки зрения набора, 2011 году академические группы социологов укомплектованы. Во «Львовской политехнике» специальность даже была второй по конкурсу [2]. Это говорит о востребованности специальности. Но не специалистов. Рынок труда и рынок образовательных услуг в Украине рассогласованы [3]. Необходимо, чтобы социологов востребовало общество.

Социология – важный канал выражения общественного мнения. Она обеспечивает коммуникацию общественности и власти, обеспечивает связь между социальными субъектами, между социальными субъектами и субъектами власти. Если вспомнить, что функционирование общественного мнения как социального института является условием функционирования демократии, то становится очевидным, что она – инструмент в процессе формирования и принятия решений в условиях демократии и инструмент социальной интеграции и обеспечения согласия. В силу этого надо признать «первородный грех» социологии – она связана с властью и без этой связи не может выполнять свои функции.

Но с властью социология связана не как служанка, а как партнер, заинтересованный в развитии объекта управления. Она должна помогать принимать обоснованные управленческие решения. Ее задача обеспечить тех, кто принимает решение, информацией, позволяющей предсказать следствия реализации различных политических курсов, социальных программ, экономических мероприятий; показать, как можно использовать научное знание для решения практических проблем. В этом ее социально-инженерная функция [4, с. 229]. Если власть глуха к социологии, она не может быть реализована. К ее реализации должны стремиться социологи.

В свое время Геннадий Батыгин, анализируя «социальные роли» социолога, писал, что «идол» – анкета мешает профессиональному сознанию, «подменяет профессионализм, неотъемлемая черта которого – научное видение социальных проблем, кропотливый анализ данных и выработка практических рекомендаций» [5, с. 215]. Сейчас определение «ролей социолога» по-

прежнему актуально. Майкл Буравой выделяет четыре типа социологии: профессиональную, критическую, прикладную и публичную [6]. Социология не сводится к поллингу [7]. Она отличается от «фотографирования». Когда сами социологи пишут о себе как о «фотографах» или «ландшафтных дизайнерах» [9], на наш взгляд, это снижает социальную ценность социологии как науки и подыгрывает стереотипам общественного сознания.

Одно из предназначений социологии как раз показать, что «фотографируемая» реальность не единственно возможная, что набор реальностей шире, чем тот, что формируется действующей властью. Приведу высказывание Зигмунда Баумана, который, рассматривая связь рассказов о жизни и прожитых историй, писал, что социология тоже рассказ, «но смысл этого рассказа в том, что имеется гораздо больше вариантов рассказывания историй, чем это можно себе представить с позиций наших повседневных повествований, что существует больше вариантов жизни, чем предлагается рассказываемыми нами историями, теми историями, в которые мы верим, полагая представленное в них единственно возможным» [8, с. 13].

Пока общество не верит, что социология развивается в его интересах. На Приказ Министерства № 642 [1] о политологии, социологи отреагировали публикациями и стихийными дискуссиями в социальных сетях. Последние показали: сами социологи признают, что на общественную поддержку им рассчитывать не приходится. Несоциологи возмущение социологов и требование придания их науке статуса обязательной дисциплины воспринимают как партикулярные интересы преподавателей [10]. Получается, что для общества социология не стала «полезной» и «необходимой». В глазах общественности социолог тесно связан с властью и занят ее обслуживанием. Для власти социолог – штатный метеоролог, который ориентирует, брать ли сегодня зонт. Таким образом, мы очутились в ситуации эмигранта: нигде «не свои».

Как выстроить отношения с властью и с обществом, чтобы сохранить социальную полезность, чтобы общество доверяло, а власть не игнорировала? В этом направлении первый шаг – самоуважение. Нам как профессиональному сообществу надо заявить о себе и своих интересах. Абсолютно согласны с Ильей Кононовым, что необходимо, чтобы «реформаторские решения принимались после обсуждения в профес-

сиональных организациях», чтобы «чиновники не могли принять какого-то решения, касающегося социологии, не согласовав его с этой организацией (САУ — Х.С.). И это касается всех наук» [1]. Власть на это легко не согласится. Например, Ассоциация ректоров высших учебных заведений Украины пыталась ввести в Закон об образовании изменения, которые бы заложили рычаги влияния Ассоциации ректоров на министерские решения. В соседней Польше, например, без визы руководителей вузов ни один документ не выйдет за пределы министерства образования. Им отказали [2]. На наши пожелания, отраженные в решении I Конгресса социологов Украины, тоже не отреагировали. Надо продолжать настаивать.

Что бы мы написали в письме к Министру как представитель «социологической общественности».

Каждый человек живет среди людей и должен понимать, на чем основываются и как формируются социальные связи и отношения. Социология дает понятийный аппарат и знания для описания и понимания социальных процессов и явлений, необходимые для формирования социальной компетенции каждого члена общества. Социальная компетенция шире, чем компетенция политическая. По функции она подобна методологической роли философии в отношении наук.

Социология научает критериям оценки управленческих решений и критическому анализу социальной информации (в том числе социологической, политологической) и тем самым способствует формированию социальной субъектности и реализации демократического участия.

Человек, получающий диплом, который соответствует образовательно-квалификационному уровню специалиста или магистра (и выше), согласно Классификатору профессий Украины относится по уровню квалификации к «профессионалам» [11, с. 34]. Это потенциальные руководители и управленцы разного уровня и ответственности. Им необходимо привитие «социологического мышления», умения соотнести частную реальность с социальным контекстом или, как писала Ирина Попова, «социологический стиль мышления» означает, что «внося изменения в ту или иную сферу общественной жизни, необходимо предвидеть, как это скажется на другой, часто весьма отдаленной области, которая непосредственно не является объектом управленческого решения» [4]. Таким образом, уровень специалиста или магистра пред-

полагает владение управленческими навыками, а, следовательно, элементарное «социологическое мышление», позволяющее прогнозировать социальные последствия разного рода управленческих решений.

Литература:

1. Кононов И. Ф. Отношение к социологии как тест для власти [Электронный ресурс] / И.Ф. Кононов [блог] – Режим доступа : <http://ostro.org/blogs/blog-16/entry-147>.
2. Козырева Т. Юрий Бобало: Лишь двадцать процентов абитуриентов четко осознают, какую профессию хотят получить / Козырева Т. // День. – 2011. – №152. – С. 6.
3. Уколова А. А. Соціально-професійна структура та освітній рівень населення м. Луганська: проблеми співвіднесення / А. А. Уколова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 2. – С. 86 – 96.
4. Попова И. М. Социология. Введение в специальность : учебник для студентов высших учебных заведений / И. М. Попова. – К. : Тандем, 1997. – 287 с.
5. Батыгин Г. С. Обоснование научного вывода в прикладной социологии / Г. С. Батыгин. – М. : Наука, 1986. – 270 с.
6. Буравой М. За публичную социологию [Электронный ресурс] / Майкл Буравой // Журнал исследований социальной политики [сайт]. – Режим доступа : http://jsps-journal.blogspot.com/2008/01/blog-post_8634.html.
7. Осовський В. Л. Соціологія громадської думки / В. Л. Осовський. – К. : ПЦ Фоліант ; ВД Стило, 2005. – 186 с.
8. Бауман З. Рассказанные жизни и прожитые истории / Зигмунд Бауман // Социологические исследования. – 2004. – №1 – С. 5 – 14.
9. Яковленко К. О желании общего будущего. Татьяна Ерьсёва: Нация у нас есть, а как гражданское общество мы не состоялись / Катерина Яковленко // День. – 2011 – №172. – С.4.
10. Віхров М. Навіщо Табачнику соціологія [Електронний ресурс] / Максим Віхров // Тиждень.ua [сайт]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Columns/50/29900>.
11. Симончук О. Класифікатор професій ISCO-88: історія розроблення, концептуальні засади, модель операціоналізації, застосування в соціологічних дослідженнях / О. Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – №3. – С. 24-41.

Єнін Максим Наїмович, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Т. Шевченка

Місце соціології в системі вищої освіти

Шановні колеги, вважаю, що наказ № 642 «Про організацію вивчення гуманітарних дисциплін за вільним вибором студента», який виключив соціологію зі списку обов'язкових дисциплін – це значний крок назад у розвитку вітчизняної освіти та політичної культури наших громадян.

Існує достатньо вагомих підстав вивчення соціології студентами, що навчаються не за спеціальністю «Соціологія».

По-перше, соціологія в умовах розвитку демократії – це невід’ємна складова загальної освіченості людини. Вивчення соціології формує навички критичного осмислення навколишнього світу, здатність людини оцінювати соціальні явища з різних сфер людського життя (політики, економіки, культури, соціальної сфери). Вивчення соціології дає підстави кращого розуміння своїх життєвих шансів, можливість зіставити свої життєві проблеми з розвитком суспільства в цілому, зрозуміти, наприклад, що події, які стосуються окремого індивіда, насправді є наслідком важливих соціальних змін, що відбуваються в країні та світі.

По-друге, соціологія здійснює важливий соціалізуючий вплив на індивіда – допомагає оцінювати наслідки управлінських рішень, що приймаються суб’єктами владних відносин, бути компетентним учасником суспільно-політичного життя своєї країни, що важливо для розвитку політичної культури та громадянської позиції в умовах розвитку демократичних інститутів. Отже, соціологія створює передумови підвищення відповідальності правлячих груп перед своїм народом.

По-третє, соціологія не тільки займається величезним спектром гострих суспільних проблем (соціальне розшарування, політичні, міжрегіональні, міжетнічні конфлікти і т.д.), але й розробляє технології їхнього конструктивного вирішення. Отже, в цьому контексті соціологія – важливий інструмент гармонійного розвитку держави та суспільства, що попереджає сценарії революцій та насилля як методу вирішення соціальних протиріч. Але для того, щоб соціологія дійсно попереджала катастрофічні для суспільства сценарії розвитку, важливо вивчати соціологічну теорію, лише тоді можна створювати передумови для формування політичної культури людини на таких засадах, як повага до законів, терпимість до інших думок, здатність враховувати чужі інтереси, вміння вирішувати протиріччя на основі компромісу і т.д.

По-четверте, банальним стало твердження, що вирішення багатьох глобальних проблем людства залежатиме від кожної людини. Глобалізація суспільного життя призводить до трансформації сучасних суспільств, глибоких змін в економіці, політиці, культурі. Непередбачуваність, нестабільність та багато в чому невідконтрольність цих змін породжує у багатьох людей на планеті відчуття кризи сучасного шляху роз-

витку людства, кризи демократії, моралі, відносин з природним середовищем. Через наслідки глобалізації для багатьох людей світ стає малозрозумілим. У зв’язку з цим, завдання соціології через систему освіти не тільки формувати уявлення про природу виникнення глобальних проблем (роблячи, тим самим, сучасний світ більш зрозумілим), але й залучати людей до спільного їх вирішення, підвищуючи спільну відповідальність за наше майбутнє.

Оцінюючи свій досвід викладання соціології на непрофільних факультетах, можу сказати, що студентам дуже цікаві такі теми, як «Соціальна стратифікація та мобільність», «Глобалізація та її наслідки для світового співтовариства», «Соціологічний аналіз девіантної поведінки», «Соціологічний аналіз засобів масової інформації», «Соціологія сім’ї». В цих темах розглядаються проблеми, які зачіпають життєвий досвід та проблеми багатьох молодих людей, незалежно від їхнього професійного спрямування.

Студенти історичного факультету проявляють високу зацікавленість в таких темах, що стосуються політичних проблем та відповідних соціологічних теорій, революцій та їхнього наукового осмислення в соціології.

Всі ці теми дуже жваво обговорюються студентами як під час лекцій, так і під час семінарів, якщо викладати їх в проблемному ракурсі, залучаючи молодих людей до дискусії. Багатьох студентів турбують, наприклад, проблеми нерівності, соціальної несправедливості, економічних негараздів, сімейних конфліктів, політичної конфронтації, проблеми, пов’язані з культурою і т.д. Тому соціологія стає для них незамінним помічником у теоретичному осмисленні цих проблем. Анкетування, яке проводиться мною після закінчення курсу, а також особисті бесіди зі студентами свідчать, що вони високо цінують значення соціології в загальній системі вітчизняної освіти. Отже, це ще один привід для повноцінного (обов’язкового) впровадження соціології в систему вітчизняної освіти.

Яремчук Сергій Степанович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ТЕЗИ З ПРИВОДУ «СОЦІОЛОГІЧНОЇ ПРОСВІТИ»

Перед тим, як висловити свою позицію у дискусії на тему «Місце соціології в системі

вищої освіти», хочу окреслити ряд похідних позицій:

1) Соціологія як у світі, так і в Україні, є визнаною наукою. Її стрижень в Україні складають фахівці, які працюють як в Інституті соціології НАН України, так і у вищих навчальних закладах. Праці сучасних класиків української соціології містять значний науковий потенціал. Визнанням рівня української соціології є участь українських дослідників в емпіричних світових проєктах. Соціологія визнана як наукова спеціальність, створено аспірантуру, докторантуру; діють спецради, на яких захищаються дисертації. Відбувається поповнення соціологічної науки молодими кадрами, які передають соціологічні знання студентам. Як і будь-яка молода наука, вона має свої «хвороби росту». Але це не ставить під сумнів її науковий статус.

2) Соціологія як наука транслюється в Україні у викладацькі практики двома шляхами. Перший умовно можна назвати «соціологічна освіта» – це підготовка професійних соціологів, які отримують спеціальність соціолога з відповідними дипломами. Другий шлях – це так звана «соціологічна просвіта» – викладання основ соціології студентам інших спеціальностей вищої школи. Оскільки предмет нашої дискусії стосується передусім «соціологічної просвіти», то мова передусім має йти про викладання соціології несоціологам, а не про статус і розвиток самої соціології як науки та підготовку професійних соціологів, як це роблять деякі учасники дискусії. Хоча ці питання не менш актуальні і також потребують обговорення. У разі ж підміни понять і зміщення акцентів наша дискусія апіорі не призведе до спільного знаменника.

3) Соціологія в її нинішньому змісті (тобто не радянське «Суспільствознавство») почала викладатися студентам-несоціологам із початку 1990-х рр., а з 1993 р. вона стала обов'язковою дисципліною соціально-гуманітарного блоку (загальноосвітніх дисциплін). Такий стан продовжувався до 2009 р., коли соціологія перейшла у розряд вибіркових дисциплін. Ця зміна акцентів викликала стурбованість українських соціологів, які проводять певну (наразі мляву) роботу щодо повернення соціології статусу нормативної (обов'язкової) дисципліни.

Я не володію інформацією щодо всієї України, але в контексті ситуації у Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича не вбачаю у вищеписаних змінах, тобто в Наказі МОН № 642 від 09.07.2009 р., приводу для панічних

настроїв чи загрозу національній безпеці. Соціологія нині, як і раніше, викладається на всіх факультетах університету в такому ж обсязі (переважно на четвертому курсі). Водночас не відкидаю певних побоювань, оскільки викладання соціології на інших факультетах складає 43% від загального навчального навантаження кафедри соціології. Отже, зменшення годин автоматично призведе до скорочення викладачів.

Якщо врахувати, що викладачі-пенсіонери складають на нашій кафедрі близько 20% і переважно мають професорські звання, то очевидним стає те, що вищеприсана ситуація насамперед вдарить по молодих викладачах. І це при тому, що середнє покоління в українській науці вже втрачене. Зауважимо, що скорочення годин викладання соціології в інших ВНЗ (I – IV рівнів акредитації) опосередковано вдарить і по нинішніх студентах-соціологах, оскільки вони будуть позбавлені перспектив працевлаштування за спеціальністю – викладачами соціології. А це, своєю чергою, призведе до скорочення набору на саму спеціальність «соціологія» і т. ін., тобто почнеться деградація соціології як науки та згорання попередніх напрацювань. Отже, ліквідація чи скорочення «соціологічної просвіти» негативно вплине як на «соціологічну освіту», так і на академічну соціологію та рівень емпіричних соціологічних досліджень.

Але не лише корпоративні інтереси лежать в основі прагнення зберегти «соціологічну просвіту». На мою думку, стисла відповідь на питання: «Навіщо несоціологу соціологія?», така: для адекватного розуміння навколишнього світу. Соціологічні знання можуть допомогти студентам в оволодінні умінням об'єктивно оцінити ту чи іншу життєву ситуацію і прийняти правильне рішення.

Також соціологія сприяє формуванню знань про суспільство, його структуру, пояснює логіку соціальних процесів, допомагає людині визначити своє місце у суспільстві та ціннісні орієнтації, заохочує до громадянської активності та самостійного пошуку знань і в такий спосіб готує до відповідального дорослого життя. Соціологія виконує ряд важливих функцій, які описані у більшості підручників із соціології, зокрема пізнавальну, світоглядну, виховну, організаційно-управлінську тощо.

Визначаючи значущість соціології для фахівців різних професій, необхідно мати на увазі ту обставину, що будь-яка людина постійно перебуває в певному соціальному оточенні – в сім'ї, компанії друзів, навчальному

або трудовому колективі, групі за інтересами тощо. При цьому, щоб досягати успіху і щастя, вона повинна не лише бути професіоналом у своїй галузі, але й орієнтуватися в питаннях соціальної взаємодії, тобто бути менеджером свого життя. Отже, вища школа формує не просто технічно грамотного фахівця, але й особистісні якості людини і громадянина. І соціологія сприяє цьому.

Повертаючись до питання «Навіщо несоціологу соціологія?», не можна оминати увагою два чинники, які суттєво впливають на відповідь на нього. Спілкуючись із студентами щодо їхнього навчального життя, дійшов висновку, що багато в чому вони оцінюють певний предмет залежно від того, «ХТО викладає предмет» і «ЩО викладається». Іноді студенти йдуть не на предмет, а на викладача. Адже кожен викладач має свої особистісні риси та свій рівень педагогічної майстерності, які в комплексі впливають на весь процес навчання і викладання. Цей фактор може суттєво обумовлювати перспективи соціології у вищій школі навіть за умови, що вона буде вибірковою дисципліною. Професійні і порядні педагоги, які працюють над собою, не повинні боятися конкуренції. Водночас деякі викладачі своїм рівнем викладання і поведінкою можуть перекреслити всі позитивні функції соціології як науки.

Другий чинник, напряду пов'язаний із першим, – *ЩО викладається* під назвою «Соціологія»? Хоча тематичні плани курсу соціології для неспеціальних факультетів найчастіше співпадають, їхній зміст може дуже суттєво відрізнятись. Свідченням цього є підручники з соціології різних авторів. У деяких наголос робиться на історії соціології та загальних соціологічних теоріях, у деяких – на спеціальних соціологічних теоріях. При цьому, перелік останніх може значно відрізнятись. Загальновідомо, що студенти-несоціологи краще сприймають матеріал по спеціальних соціологічних теоріях, зокрема соціологію сім'ї, молоді, засобів масової комунікації, права тощо. Але багато викладачів майже весь курс присвячують вивченню класиків соціології та студіюванню категоріального апарату. Отже, нагальним є вироблення стандартів і для «соціологічної просвіти» – зміст курсу «Соціологія», і для «соціологічної освіти» – регламентування переліку і змісту дисциплін для підготовки професійних соціологів. Адже ця робота ведеться вже не один рік.

Висновки і рекомендації

Із вищеперерахованих причин соціологія корисна і необхідна як навчальна дисципліна для студентів вищих навчальних

закладів, і соціологічному співтовариству необхідно працювати над цим.

Враховуючи зарубіжний досвід, найбільш правильним я вважаю на рівні Міністерства встановити кількість кредитів на вивчення суспільствознавчих дисциплін, їхній перелік (після публічної громадської і наукової дискусії) та надати студентам можливість обирати, тобто всі ці дисципліни зробити вибірковими. А далі кожна наука (та її представники) покаже, чого вона варта в ринкових умовах. Втім, я усвідомлюю, що в сучасних українських реаліях це чистий утопізм.

Тому найкращим у реальній ситуації вважаю лобювання у МОНМС питання про статус соціології як нормативної дисципліни людьми, які очолюють соціологічну спільноту України – директор і його заступники ІС НАНУ, Президент і Правління САУ, декани соціологічних факультетів і завідувачі соціологічних кафедр, керівники аналітичних центрів, які займаються соціологічними дослідженнями, і т.д. Вони не несуть відповідальності за прийняття державних рішень, але зобов'язані відстоювати інтереси соціології як науки та усього соціологічного співтовариства. Для цього вони мають набагато ширші можливості, ніж прості викладачі соціології. А ми – викладачі соціології – завжди готові підтримати ті ініціативи, які підуть на користь як нашому професійному співтовариству, так і фахівцям, які здобувають вищу освіту.

Гуменюк Людмила Йосифівна – кандидат соціологічних наук, начальник відділення виховної та соціальної роботи Львівського державного університету внутрішніх справ

У XXI століття – без соціології?

Початок XXI століття відзначився глобальними змінами в перебігу суспільних процесів. Вперше в історії людства покоління ідей і речей змінюються в часі швидше, ніж покоління людей. Здійснюється перехід до нових науково-інформаційних технологій, що є наслідком глобальних процесів і веде до змін парадигми прогресу людства. У цій ситуації істотним є рівень розвитку особистості, здатної до постійного самовдосконалення і самореалізації. Саме ця обставина визначає конкурентоспроможність кожного фахівця, а, отже, і конкурентоздатність держави в цілому. У зв'язку з цим

сфера освіти, яка визначає рівень розвитку особистості, стає загальнонаціональним пріоритетом у більшості країн світу, в тому числі і в Україні. Оптимізація освіти в умовах сьогодення повинна розглядатись у двох аспектах: як принцип і як процес оптимального управління діяльністю вищих навчальних закладів і базуватися на комплексному підході до проектування педагогічного процесу і змісту освіти.

Однією з навчальних дисциплін, які формують світогляд особистості нової генерації, відпрацьовують здатність адекватно мислити, жити і працювати серед рівних собі в соціумі, у розмаїтих структурах суспільства, використовуючи певні соціальні механізми, розуміти глобальні соціальні процеси, розуміти і уміти приймати правильні рішення в епоху глобальних соціальних конфліктів, є соціологія.

На жаль, у ХХІ століття наша вища школа увійшла без соціології, хоча у розвинутих країнах світу вона є одним з основних навчальних предметів вищих навчальних закладів. Так, у США курс соціології читається у 92% ВНЗ. Без вивчення соціології диплом про вищу освіту вважається недійсним. У Росії вона включена у перелік обов'язкових дисциплін ВНЗ, а також викладається у навчальних закладах 1-2-рівня акредитації: гімназіях, ліцеях, коледжах.

Необхідність такої освітньої політики підкреслював у 1919 році П. Сорокін у зверненні до Комісаріату народної освіти: «Реформа стосовно віднесення соціології до числа обов'язкових предметів для викладання не лише у вищих навчальних закладах, але і в програму школи 2-го ступеня, за своїм завданням не лише цінна, але й заслужує повної підтримки».

Сьогодні курс соціології викладається старшокласникам багатьох країн світу, в той час як в Україні її вилучили зі списку обов'язкових для викладання у вищих навчальних закладах. Найстрашніше те, що призначена «для вибору» студентами, вона обирається або відкидається адміністрацією вишів без врахування думки студентів.

Не менш поширеним є явище, коли курс соціології у непрофільних вузах «урізається» до мінімуму, і заняття під керівництвом викладача становлять 18 годин (півкредиту). З урахуванням того, що вивчення соціології завершується заліком і модульний контроль відсутній, годі й говорити про навчальну мотивацію.

В таких умовах одна з основних дисциплін вишів Європи в Україні за навчальним планом прирівнюється до спецкурсу або

факультативу. Тож для українського студента соціологія залишається недосяжною навчальною дисципліною.

З огляду на те, що українська держава впевнено інтегрується в європейський освітній простір, прогалина у вивченні однієї з головних галузей науки може привести до відмов громадянам України у ноєстрифікації дипломів про вищу освіту у більшості країн світу. Тому єдино правильним виходом може бути прийняття МОНМС України ухвали про повернення навчальної дисципліни до переліку обов'язкових для вивчення у всіх непрофільних навчальних закладах з одночасним вирішенням усіх пов'язаних з цим завдань.

Ще однією проблемою соціологічної освіти є питання про те, наскільки зміст соціології повинен мати загальну спрямованість або чітку професійну. Досвід викладання соціології у ВНЗ Заходу і Росії, а також наш власний досвід свідчить, що для студентів всіх спеціальностей необхідно викладати загальну соціологію, яка за змістом відповідає Державному стандарту – вимогам до обов'язкового мінімуму змісту і рівня підготовки студентів з соціології. З іншого боку, практика показує, що соціологічна освіта повинна мати і професійну спрямованість. Це завдання може вирішуватись шляхом введення до навчального процесу спеціальних дисциплін або спецкурсів, що зважають на професійну специфіку: за фахом «юриспруденція» – соціологія права, за фахом «педагогіка» – соціологія освіти, за фахом «психологія» – соціологія особистості і т. ін.

Прийняття рішення про обов'язкове викладання соціології у вишах України слід приймати терміново, оскільки його затримка може привести до непоправних наслідків.

Лебідь Лілія Іванівна – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Статус соціології у ВНЗ України: обов'язкова дисципліна чи дисципліна за вибором

Університетська освіта передбачає формування всебічно розвиненої людини з широким світоглядом. Саме тому в навчальних планах, окрім дисциплін за фахом, є дисципліни соціально-гуманітарного циклу.

Тривалий час соціологія була обов'язковим предметом для вивчення всіма студентами, незалежно від спеціальності. Наказом Міністерства освіти і науки України від 09.07.2009 р. № 642 «Про організацію вивчення гуманітарних дисциплін за вибором студента» їй було надано статус дисципліни за вибором. Пам'ятаю, як на Якубинській науковій сесії у квітні 2010 року обговорювалося це питання соціологічним товариством. Зокрема проф. І. Ф. Кононов виступив з критикою цього наказу і закликав соціологів вжити рішучих заходів. Спроби соціологічного товариства повернути соціології статус обов'язкової дисципліни не увінчалися успіхом, а от політологам вдалося досягти кращих результатів. У новому навчальному році політологія знову стала обов'язковою дисципліною.

Успіх політологів надихнув соціологів і активізував їхні зусилля щодо повернення соціології колишнього статусу. На перший погляд може здатися, що соціологи переслідують винятково прагматичні інтереси. Мовляв, повернення соціології статусу обов'язкової дисципліни зумовить збільшення навчального навантаження і, відповідно, забезпечить наявність робочих місць. Власне мене навчальне навантаження турбує найменше. Я виступаю за підвищення якості вищої освіти, за необхідність формування прошарку інтелігенції з нестандартним мисленням, який стане провідником соціальних змін. Це завдання покликані виконати саме соціально-гуманітарні науки.

За роки навчання в університеті за спеціальністю «Соціологія» я засвоїла, що дана наука повинна сприяти вдосконаленню суспільства. Пригадую вислів, почутий у той час: «Мета усіх інших наук – знання, тоді як мета соціології – щастя усього суспільства». Соціологи не лише вивчають соціальний організм, виявляють його проблеми та намагаються їх розв'язати. Не менш важливими функціями соціології є просвітницька та інформаційна. Знання, накопичені даною наукою, необхідно доносити до широких верств населення, формуючи тим самим їхню громадянську компетенцію та критичне мислення.

Соціологія дає уявлення про те, що таке суспільство, соціальні відносини, спільноти, організації, інститути, підкреслює зв'язок сфер суспільного життя. Наприклад, студентам несоціологічних спеціальностей цікавою є соціологія економіки, в рамках якої визначається роль соціальних факторів розвитку економіки. Як показує моя педагогічна

практика, це кардинально змінює світогляд молоді людини. Найкращою оцінкою моєї роботи як викладача є такий вислів студентів Старобільського факультету ЛНУ імені Тараса Шевченка спеціальності «Соціальна педагогіка»: «Ми, нарешті, зрозуміли, навіщо нам вивчати соціологію. Це дійсно цікава та корисна наука, яка значно розширює наш світогляд і дозволяє орієнтуватися в сучасних процесах».

Студентство з особливим інтересом сприймає концепції аналізу сучасного суспільства. Воно не залишається байдужими до роздумів Ж. Бодрійяра про суспільство споживання, У. Бека про суспільство ризику, З. Баумана про плінну сучасність, І. Валлерстайна про прогнози щодо кінця сучасної економічної кризи. Жваві дискусії на семінарських заняттях доводять зацікавленість студентів у вивченні даної науки.

Я не перший рік викладаю «Соціологію культури» для студентів спеціальності «Культурологія». Ми неодноразово проводили дискусії щодо відмінності наших наук. Коли я тільки почала викладати цей курс, то дуже переймалася з приводу того, що я можу такого розказати культурологам. Згодом з'ясувалося, що мій соціологічний погляд на культуру суттєво відрізняється від їхніх уявлень про даний суспільний феномен. Студенти дійшли висновку, що корисно аналізувати культуру, яка є надзвичайно складним явищем, з позицій різних наук. Те ж саме можна сказати про доцільність вивчення як соціології політики, так і політології, соціології економіки та економічної теорії, соціології релігії та релігієзнавства.

Викладене вище є обґрунтуванням необхідності вивчення соціології. Опоненти можуть сказати, що ніхто не піддає сумніву дане твердження. Соціологія є у переліку дисциплін, які студент може вивчати.

На мій погляд, соціологія не повинна бути дисципліною за вибором та конкурувати за увагу студентів з іншими суспільними науками. Як можна, наприклад, обирати між соціологією та естетикою, соціологією та культурологією, соціологією та логікою. Дані науки по-різному оцінюють і аналізують соціальну дійсність. Це все одно, що обирати між їжею та водою. І перше, і друге вкрай необхідні для організму людини.

Реалізуючи можливості студентів впливати на зміст освіти, ми можемо їм запропонувати обирати різні галузі соціології. Наприклад, студентам економічних спеціальностей будуть цікавими соціологія економіки, соціологія бізнесу, соціологія праці,

культурологічних – соціологія культури, соціологія цінностей, політологам – соціологія політики, соціологія еліт, історикам – етносоціологія, психологам – соціологія особистості тощо.

Таким чином, ратуючи за повернення соціології до списку обов'язкових дисциплін, соціологи у першу чергу наголошують на підвищенні якості вищої освіти в Україні. Ми не повинні йти шляхом вузької спеціалізації навчання у ВНЗ. Все-таки університетська освіта передбачає формування людини з широким світоглядом, яка не є простим об'єктом маніпуляції з боку владних структур. Саме соціологія виступає фундаментом адекватного бачення та оцінювання світу.

Світлана Щудло – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ЧИ ЯКІСНОЮ БУДЕ ВИЩА ОСВІТА БЕЗ СОЦІОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ?

Висловлюючи свою позицію щодо статусу соціології як навчальної дисципліни у вищій школі, буду спиратися на тлумачення якості освіти, сформульоване і законодавчо закріплене у чинному Законі України «Про вищу освіту» і залишене без змін у нових проектах цього Закону: «Якість освіти – це сукупність якостей особи з вищою освітою, що відображає її професійну компетентність, ціннісну орієнтацію, соціальну спрямованість і обумовлює здатність задовольняти як особисті духовні і матеріальні потреби, так і потреби суспільства».

Перманентні зміни інституту вищої освіти мають на меті підвищення якості освіти. Переведення низки дисциплін у розряд вибіркових також було теоретично обумовлено цією ціллю. Студент, як у кращих європейських традиціях, отримав право на вільний вибір дисциплін соціально-гуманітарного циклу, які відповідатимуть його зацікавленностям, сприятимуть поглибленню професійних знань, формуванню соціальних компетенцій тощо. Така ситуація могла б існувати у випадку «чистого ринку»: якби в однакову ситуацію потрапили усі дисципліни цього блоку та не було втручання зовнішнього «тиску» на вибір студентів з боку керівництва навчальних закладів (факультетів, інститутів). Безумовно, конкуренція пішла б лише на користь усім,

зокрема стала б стимулом для підвищення якості викладання соціологічних дисциплін. На практиці ситуація виглядає дещо інакше: про «добросовісну конкуренцію» не завжди можна говорити, а студенти у більшості випадків потрапляють у ситуацію «асиметрії інформації», їхній самостійний вибір навчальної дисципліни обмежується неповнотою інформації щодо змісту навчального предмету, його значення тощо.

У такому разі лобіювання введення окремих дисциплін до навчальних планів як обов'язкових витісняє на задвірки інші, не менш вагомі у формуванні фахівця.

Якщо метою освітніх реформ є підвищення якості освіти, то, на нашу думку, логіка побудови навчальних планів, наповнення їх навчальними курсами повинна рухатися у «зворотному напрямку». Вважаємо, що більш ефективним буде формування «портрету випускника» – його компетентнісно-професійної моделі: з'ясування того, кого нам потрібно підготувати, якими компетенціями випускник повинен володіти, де він буде працювати, які компетенції йому знадобляться в найближчій та середній перспективі. Саме такий підхід відповідає новій парадигмі якості освіти. При такому розумінні стає зрозумілою і очевидною роль соціологічних знань у системі компетенцій випускника вищого навчального закладу.

8 октября 2011 года в рамках V международной научной конференции Одесские чтения по социальным наукам им. И.М. Поповой был организован «круглый стол» на тему «Социология как фактор культурной и политической интеграции в современном социуме». В его работе принимали участие социологи из Украины, России, Молдовы, Белоруссии, Франции. Модератором обсуждения была профессор ОНУ имени И.И. Мечникова Гансова Эмма Августовна.

Профессор Гансова Э.А. обратила внимание присутствующих на статус социологической науки в современном украинском обществе, подчеркнула, что в сфере образования социология утрачивает свои позиции в качестве обязательной учебной дисциплины. С ее зрения, это наносит ущерб всему высшему образованию. Необходимых знаний, касающихся социологической теории и социологических методов, могут лишиться будущие специалисты в области экономики, права, политологии, истории, журналистики и т.д.

Что же касается политических отношений, то здесь услугами социологов пользуются в

основном с целью измерения рейтингов политиков и политических партий. В результате социология все больше превращается в товар, но при этом заказчики и исполнители данного вида услуг часто не имеют профессиональной подготовки. Таким образом, социологическая наука в Украине страдает от дилетантизма и профанации. И это при том, что в стране существуют высоко профессиональные кадры и социологические центры.

Профессор Подшивалкина В.И. отметила, что социология в современном обществе может оказывать информационные услуги, обслуживая различные частные организации, которые нуждаются в различного рода информации. Таким образом, сами социологи оказываются в ситуации рынка услуг. Следовательно, они должны действовать на этом рынке как его агенты.

Серж Дюфулон – профессор Университета Пьер-Мендес-Франс (Франция) также подчеркнул, что социологическая наука должна быть полифункциональной. Она может обслуживать как институты государства, так и негосударственные структуры.

Лычковская О.Р. – председатель Бюро Южно-Украинского отделения САУ предложила обратить внимание на коммуникативную функцию социологии. Социология может занять свое место во всемирной сети и таким образом, влиять на процесс культурной и политической интеграции.

Доцент Фостачук Е.А. акцентировала внимание на когнитивной функции социологии. По ее мнению, игнорирование интеллектуальной роли социологической науки может привести к потере значительного пласта социального знания.

Доктор социологических наук, доцент Каменская Т.Г. поддержала позицию Е.А. Фостачук. С ее точки зрения, социология представляет собой современный этап эволюции социального знания.

Профессор Танчер В.В. отметил критическую роль социологии в современном обществе. Он подчеркнул, что данная функция всегда порождала «осторожное» отношение власти к социологической науке.

В заключении дискуссии участники «круглого стола» пришли к следующим выводам:

1. Необходима активная позиция ученых-социологов, которая могла бы воспрепятствовать дискриминации социологической науки. В первую очередь, это касается сферы подготовки специалистов в вузах Украины;

2. САУ должна осуществлять экспертизу социологических услуг, которые ока-

зывают сегодня многочисленные организации. Необходимо продолжить работу по аккредитации и лицензированию социологических центров.

Лобанова Алла Степанівна, доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології та економіки Криворізького державного педагогічного університету

«Щоб життя своє серед людей до ладу довести...»

Тема Інтернет-конференції актуальна і своєчасна. Соціології і соціологам знову, як і раніше, доводиться виборювати своє місце у системі вищої освіти. Переконана, що справа порятунку соціології знаходиться в руках самих соціологів.

Переконали урядовців повернути соціологію як базову дисципліну до навчальних планів непрофільних вищих навчальних закладів можемо тільки спільними зусиллями і переконливими доказами, залучаючи громадську думку.

Деякі мої аргументи на користь викладання соціології у непрофільних вищих навчальних закладах.

1. Навіщо несоціологу соціологія? Або чому Ви вбачаєте необхідність вивчення соціології несоціологами.

Вважаю, що несоціологу соціологія потрібна для того, щоб, окрім професійних знань та навичок, отримати (як це не тривіально звучить):

- перш за все, знання про суспільство, особливості його функціонування, розвитку;
- по-друге, опанувати навички громадянства, співжиття з іншими людьми, зрозуміти своє місце та роль у соціальній групі, спільноті, суспільстві, близькому оточенні (друзів, однолітків, колег);
- по-третє, розуміти вимоги, запити і виклики оточуючого соціального середовища (дружнього, професійного, регіонального, національного, міжнародного тощо) до групової та індивідуальної поведінки, щоб обирати адекватний спосіб реалізації своїх професійних, організаційних та людських здібностей у відповідній сфері трудової діяльності.

2. Досвід упровадження дисципліни «Соціологія» на непрофільних факультетах.

Досвід давцятирічного викладання соціологічних дисциплін у педагогічному ВНЗ дає можливість узагальнити деякі його характерні риси:

1. Соціологічні дисципліни й спецкурси («Основи соціології», «Соціологія освіти», «Соціологія культури», «Соціологія молоді», «Соціологія праці та управління», «Соціологія економіки», «Соціальний менеджмент», «Менеджмент в освіті та соціологічні дослідження в системі освіти»), які викладаються нашому ВНЗ, завжди із зацікавленістю сприймаються майбутніми педагогами, оскільки вони надають навчальному процесу реального виміру, що характеризується розумінням студентами характеру дійсних суспільних та соціальних відносин, явищ та процесів, що відбуваються у світі та українському суспільстві.

2. За умов, коли соціологія стала «необов'язковою» дисципліною, ступінь запровадженості соціологічних дисциплін до навчальних планів непрофільних спеціальностей, зокрема у педвузах, залежить від професійних якостей викладачів соціології, їхнього авторитету та рівня гуманітарної, зокрема соціологічної, культури складу ректорату та деканів факультетів.

3. Якість викладання соціологічних дисциплін визначається не тільки рівнем професійної кваліфікації викладачів соціології, але й наявністю науково-дослідницьких проектів, програм, які розробляються ними і спрямовуються на соціодіагностику процесів, що відбуваються як в українському суспільстві в цілому, так і в регіоні, де знаходиться ВНЗ, а також використанням результатів соціологічних досліджень при викладанні профільних дисциплін.

4. Авторитетність соціології підвищується, коли у непрофільному ВНЗ розширюється коло її прихильників через соціологічні конференції, семінари, «круглі столи», комплексні соціолого-психологічні, соціолого-економічні, соціолого-політичні та інші дослідження, які проводяться соціологами і до яких залучаються профільні фахівці навчального закладу.

3. Специфіка викладання соціології у вищих і середніх навчальних закладах неосоціологічного профілю.

Специфіка викладання соціології у вищих і середніх навчальних закладах неосоціологічного профілю, на мій погляд, полягає:

- в адаптації соціологічних дисциплін до профілю навчального закладу;
- у пошуку спільних «точок дотику» соціології та профільних дисциплін і розробці міждисциплінарних тем проблемних досліджень;
- в орієнтації науково-дослідної роботи на проблеми у тій сфері суспільного життя, де буде працювати випускник навчального закладу;

- у вмінні викладачів соціології зацікавити та об'єднати професорсько-викладацький склад у діяльності по вихованню у фахівців різного профілю соціологічної культури, ознаками якої є: соціальна і професійна компетентність; розуміння законів та закономірностей суспільного життя; сформована життєва позиція; вміння ідентифікувати себе з бажаними соціально-професійними статусами та соціальними ролями; вміння приймати обґрунтовані рішення в майбутній професійній діяльності з урахуванням суспільних запитів тощо.

Наприкінці можу з впевненістю зауважити, що соціологія потрібна кожному фахівцю, незалежно від профілю його спеціальності чи кваліфікації так само, як і потрібна кожній людині, для того, щоб знати, як життя своє серед людей до ладу довести.

Кузьмин Николай Николаевич, кандидат философских наук, доцент кафедры гуманитарных и экономических дисциплин Экономико-правового факультета Национального университета «Одесская юридическая академия» в г. Симферополь

А ЕСЛИ ПОСМОТРЕТЬ С ДРУГОЙ СТОРОНЫ?

Прочитал мнения коллег по поводу перевода социологии из статуса общеобязательной в факультативный. Сразу оговорюсь, что лично я социологию по основному месту работы не читаю и поэтому, как мне кажется, могу судить о ситуации более объективно.

Я не собираюсь повторять тезисы о том, как важна социология для высшей школы, чем она лучше других гуманитарных дисциплин. Об этом в предыдущих текстах сказано много и убедительно, как в интеллектуальном, так и в эмоциональном плане. Интересен другой вопрос: как так получилось, что академическая наука, теоретический и методологический базис всего остального дискурса по социальным проблемам была подвергнута столь бесцеремонному разжалованию?

Все предыдущие тексты однонаправленно ориентированы. Это взгляд социологов на место и роль социологии. А если попробовать посмотреть с другой позиции и проанализировать то, как воспринимается социология со стороны общества.

Здесь мы приходим к неутешительным выводам. С точки зрения рядового объекта социологического исследования, социология есть комплекс действий по раздаче анкет и подсчету результатов, направленный на

обеспечение политической и экономической деятельности. То есть социолог – это служба политтехнологов и маркетологов. И не нужно обижаться на рядового обывателя: он воспринимает то, что у него перед глазами.

Можно сколько угодно сравнивать академический статус социологии и политологии (с моей точки зрения, последняя не обладает собственным предметом, и ее существование определяется только потребностями рынка). Однако фактом является то, что общественное мнение по наиболее важным для себя вопросам постоянно слышит тех, кто именует себя политологами. Более того, именно активные акторы политики главным образом и формируют общественное мнение не только по чисто политическим, но и по социальным вопросам.

Сколько не ерничай по поводу созвучия специальности данных экспертов с олухами, сколько не заявляй (вполне резонно), что логосом в этой «логии» и не пахнет, это ситуацию не изменит. Если в информационном пространстве нет альтернативного обществоведческого дискурса, в котором в доступной негипотетичной форме доносились бы до массового слушателя знания о природе реальных и актуальных социальных процессов, то, что поделаешь, – люди будут слушать тех, кто с ними разговаривает. Социальные аналитики осуществили аутсорсинг обеспечения соответствующего дискурса. В результате в общественном дискурсе социальная жизнь подменена политической. Поэтому соотношение статуса социологии и политологии в учебных планах вузов¹ – закономерное отражение ситуации в сфере публичного научного (или квазинаучного) анализа общественной жизни.

Однако мы ведь страна, которая упорно стремится к практически всеобщему высшему образованию. Все более увеличивается доля наших граждан, которые изучали социологию в счастливые и запоминающиеся студенческие годы и которые, казалось бы, должны с благодарностью вспоминать о том, как в alma mater им привили понимание места и роли социологии в обществе.

Но давайте признаемся себе честно в том, что уровень преподавания социологии на общеобразовательных гуманитарных кафедрах часто очень низок и поэтому никак не способствует популяризации данной науки. Пусть на меня не обижаются коллеги, которым доведется это прочесть. Раз они

читают этот скромный опус, то сказанное выше к ним уже не относится. Я говорю о тех, кто на учебных занятиях воспроизводит учебники, написанные авторами, развернувшими кипучую издательскую деятельность после отмены исторического материализма. Развитие социологических школ в Харькове, Киеве, Львове и других университетских центрах Украины пока мало сказывается на уровне преподавания социологии в целом по стране. Может это и субъективный взгляд из Крыма, где вузовской социологии просто нет, но что-то мне подсказывает, что в целом я прав.

Таким образом, надеться на то, что чиновники от образования одумаются, проникнутся пониманием значения социологии в системе образования и вернут ей статус обязательной фундаментальной гуманитарной дисциплины, в нынешних условиях не приходится. Остается только уповать на появление какого-нибудь сильного лоббиста, который в министерстве, по воле судьбы объединившем образование и науку с гантелями, протолкнет нужные изменения в печально известном нормативном акте.

Без активной позиции профессиональных социологов в обсуждении стоящих перед страной и обществом проблем, без усиленной экспансии в социально-политический дискурс отношение к социологии у чиновников от образования не изменится. И нужно признать, что сейчас как раз наиболее подходящий момент. Общество устало от политики и политиков. Все больше тех, кто понимает, что дело не в «Я» и не в «Ю», не в западе и востоке, не в России и не в Европе, дело в нас самих. А это означает, что спрос на публичный анализ социальных проблем сформировался. И только реализовав этот спрос, социология сможет приобрести необходимую престижность, а затем уже и получить достойный статус в учебных планах.

Сало Дмитрий Александрович – студент IV курса исторического факультета Луганского национального университета имени Тараса Шевченко

О роли социологии в жизни общества

Каждый из нас планирует свою жизнь на день, месяц, год. Мы планируем, как сложится наша жизнь, и думаем как сделать ее лучше. Куда следует потратить свои силы, средства, чтобы достичь свою цель. Но что есть цель для каждого из нас, быть может, деньги, слава, власть, успех? – Нет

¹ Конкретная ситуация по месту работы автора: политология – 30 ч. лекций и 20 семинаров, социология – 16 и 10, соответственно. Причем это учебный план юристов, которые изучают теорию государства и права.

не то. Каждый из нас стремится жить счастливо и это истинная цель каждого человека. Да и не только для человека, это цель каждого общества. Возникает вопрос, каким образом, какой путь выбрать для достижения этой высокой цели?

Для ответа на данный вопрос нам следует понять, что является собой «счастье общества».

В современном мире критерием развития общества является экономическое благополучие страны, но мы можем увидеть, что экономическое и социальное благополучие страны не всегда идет вместе. Тому пример Китай и США. Они являются лидерами в современном мире в экономическом плане и вроде бы должны жить «припеваючи», но это, к сожалению, далеко не так. Масса социальных проблем преследуют эти две страны. США, которые пропагандируют демократию во всем мире, в то же время сами разгоняют митинги протестов с помощью «дубинок» (тому пример недавние события в Нью-Йорке). В Китае ситуация еще более плачевна, протесты зачастую подавляются физической силой, и проблемы в обществе лишь увеличиваются.

Мы видим, что достижение экономических целей не всегда приводит к решению социальных проблем. Но как решить эти проблемы, кто должен решать эти проблемы? Ответ, по моему мнению, лежит на поверхности – социология. Ведь фактически лишь одна она из всех наук своей целью ставит не столько знание, сколько счастье общества.

Но что мы сейчас наблюдаем в украинском обществе, в частности, хочу обратить внимание на Приказ Министерства образования и науки № 642 от 09.07.2009 г., подписанный Иваном Вакарчуком. В нем идет речь о том, чтобы исключить социологию из общеобязательных дисциплин. Хотелось чтобы это было шуткой, но это, к сожалению, не так. В то время, как во всех развитых странах социология изучается уже продолжительное время и там социальных проблем несоизмеримо меньше, в Украине правительство захотело отличиться и, как обычно, не с самой лучшей стороны.

Основная причина выхода этого приказа, думаю, ясна всем: это банальное стремление сэкономить. Но эта экономия потом выйдет боком для всей страны. Молодые люди, окончившие вузы, затем станут управленцами, политиками, будут задавать курс движения украинского государства. Будет ли успешным ли их управление, если у них не будет фундаментальных представлений об обществе, понимания закономерностей социальных процессов? Думаю, эффективность такого управление

будет ничем не лучше управление кабинета министров с Вакарчуком, который нашел «уникальный» способ экономии государственного бюджета.

Конечно, не все будут руководить страной. Тогда напрашивается вопрос, зачем другим знать социологию? Ответ прост: для формирования общества, которое знает куда оно движется и каким путем, то есть для создания современного гражданского общества. А как такое общество будет создано, если его члены не будут ориентироваться в процессах, происходящих в нем и в мире целом, не будут знать закономерностей, принципов существования образования, не будут ориентироваться в современном информационном пространстве, не будут понимать мировых тенденции?

Вместо того, чтобы вводить социологию не только в вузовское обучение, но и в школьное, у нас принимают указ, который вызвал шок у социологического сообщества. Понимание важности социологии в нашем обществе было еще в начале XX века. Так, в 1919 году П. Сорокин в письме в Комиссариат народного просвещения отмечал: «Введение социологии в число обязательных предметов преподавания не только в программу высшей школы, но программу школы II-й ступени, реформа по своему заданию чрезвычайно ценная и заслуживающая полного одобрения» [1, с.125]. Получается, что украинское правительство собирается отбросить нас на век назад, и, судя по всему, это у него может получиться. Не слишком радужная перспектива, не так ли?

Перейдем к еще одному казусу в украинском образовании. В 2010 году был сформирован новый Кабинет Министров Украины, и надежда на более дальновидную политику в украинском образовании вновь проснулась. Но Дмитрий Табачник делает неожиданный шаг и вводит в поле общеобразовательных дисциплин лишь политологию, в то время как социология, более фундаментальная наука во всех отношениях, остается на задворках украинского образования, так как у нее не оказалось влиятельных союзников, как у политологов.

Но, думаю, причина не только в этом. Социологи Украины не были столь едины и непоколебимы в этом отношении, как те же историки или политологи. К сожалению, это не единственный недостаток украинской социологии. В украинском обществе сложилось негативное представление о роли социологии в целом. Социолог представляется лакеем современного политика, который исполняет все его прихоти. И это представление, к сожалению, не беспоч-

венно. Пример этому «данные», которые публиковались в 2004-2005 годах, когда социологические организации оказались в разных политических лагерях, тогда как они должны быть политически нейтральны.

Как видим, проблемы существуют не только в образовательной политике правительства, но и в сообществе самих социологов. И если социологическое сообщество пока с трудом может влиять на решения правительства, то провести изменения внутри собственных рядов в состоянии. Прежде всего нужно выступить единым фронтом в защите своих интересов, создать группу лоббистов, которые будут все время этим заниматься.

Следует решить проблему продажности социологов, например, путем создания служб, которые будут наделены правом проверки социологических исследований. Стоит ввести своего рода лицензии, которые будут предоставлять САУ, на право проводить национальные опросы.

Я вижу будущее САУ как организации, способной защитить свои интересы и служить интересам общества, организацией, которая не будет игрушкой в политических интригах. Ведь только так возможно достичь ту цель, которую поставила перед собой социология – счастье общества.

Литература:

1. Сорокин П. Докладная записка о необходимости организации Летних курсов для преподавателей социологии / Питирим Сорокин // Социологические исследования. – 1991. – №10. – С. 125 – 133.

Мезенцева Вера Дмитриевна – старший преподаватель кафедры языковой и психолого-педагогической подготовки Южного филиала Национального университета биоресурсов и природопользования Украины «Крымский агротехнологический университет»

Мезенцев Юрий Леонидович – доцент кафедры философии, истории и Южного филиала Национального университета биоресурсов и природопользования Украины «Крымский агротехнологический университет»

СОЦИОЛОГИЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ

Сегодня без социологической науки невозможно успешное развитие общества и решение нарастающих глобальных проблем современности. Но в Украине в высших органах власти в этом сомневаются. По этой

причине социологию пытаются исключить из списка обязательных дисциплин высшего образования. Возникает необходимость в этом разобраться. Объяснение может быть следующим.

Во-первых, долгое время, многие десятилетия советского периода главной целью нашей жизни было строительство коммунистического общества. Но практика строительства этого общества оказалась плачевной. Мы не смогли построить коммунизм и полностью отказались от коммунистических идеалов, посчитали, что жизнь на благо всего общества – это ошибочная идеология, ложная мировоззренческая позиция. Решили строить общество свободных граждан, либеральное общество, в котором приоритетными являются свобода и права отдельной личности.

Да, в советское время существовала тоталитарная система. В этой системе глобальной целью выступало благо общества, а средством достижения этой цели был человек. Сейчас ситуация резко изменилась. Абсолютной целью объявляется свобода личности, а группы, общество выступают только как средства. Свобода определяется как абсолютное право человека в достижении максимума власти, богатства (не духовного, а материального), максимума наслаждений.

Отмеченные позиции по вопросу соотношения общества и отдельного человека – крайний тоталитаризм и крайний либерализм – являются противоречивыми, взаимно исключают друг друга. Но это не значит, что не может быть между обществом и отдельным человеком гармонии и сотворчества. Разумно предположить, что в разных отношениях общество и человек выступают относительно друг друга и как цели, и как средства. Следует признать, что сегодня в Украине отсутствует такое отношение: целью является отдельная личность, а общество – средство. Может быть, по этой причине социология не на должном уровне.

Может быть, во-вторых, причина кроется не в плачевной прошлой истории, а в обыденной установке, что отдельный человек обладает большей степенью реальности, чем общество. Общество как бы релятивно, состоит из отношений межгрупповых, межличностных. Но это ошибочное мнение. Общество, как и человек, вполне реально и самоценно. Эту идею глубоко обосновывает С.Франк в своей работе «Духовные основы общества».

В-третьих, возможно, причина заключается в негативном отношении к марксистской социологии. Дело в том, что долгое время строили социалистическое общество на основе марксистской теории, ядром ко-

торой является философия диалектического и исторического материализма. Философия марксизма выступала методологической основой развития общественных наук, в том числе и науки социологии.

Отказавшись от марксистской философии и тем самым, изменив программу по философии высшего образования, украинское правительство с некоторым опозданием решило исключить из списка обязательных гуманитарных наук науку социологию, обнаружив ее ограниченность и, может быть, ложность.

В этом можно усмотреть определенное разумное действие украинского правительства. Действительно, в вузах Украины да и в других государствах постсоветского пространства читается курс социологии, разработанный в рамках марксистской философии, т.е. читается марксистская социология. Правда, не называют курс социологии и учебники по социологии марксистскими. Возьмем любой учебник по социологии, и мы обнаружим там марксистский, историко-материалистический подход изложения основных положений социологии и прежде всего трактовку предмета социологии. Так, например, в своем учебном пособии А.И. Некрасов пишет: «...Предмет социологии можно определить следующим образом: социальные отношения между индивидами, малыми и большими социальными группами и представляющими их институтами, государствами и группами государств в прошлом, настоящем и будущем» [1, с.75].

Такое определение предмета социологии дается многими авторами учебных пособий, используя также такие понятия, как закон, взаимодействие, структура, система. В учебном пособии «Социология» Г.В. Осипова, написанном с марксистских методологических позиций, социология определяется как наука об общих и специфических социальных законах и закономерностях развития, функционирования исторически определенных социальных систем, наука о механизмах действия и формах проявления этих законов и закономерностей в деятельности личности, социальных общностей, классов, народов [4, с.25]. А профессор С.С. Фролов – автор популярного учебника по социологии, выдержавшего уже несколько изданий, определяет социологию как науку, изучающую структуры общества, их элементы и условия существования, а также социальные процессы, протекающие в данных структурах [3, с.23].

И, наконец, приведем определение предмета социологии, данное в Российской со-

циологической энциклопедии, впервые изданной в России в 1998 г. «Социология – наука об общих и специфических законах развития, функционирования исторически определенных социальных систем, о механизмах действия и формах проявления этих законов в деятельности личности, социальных групп, классов, народов» [5, с.486].

Как видим, в учебниках и учебных пособиях определение предмета социологии и анализ основных проблем данной науки осуществляется с материалистических позиций. Основопологающим принципом материалистической философии является положение о первичности материи и вторичности сознания. Материя – объективная реальность, данная нам в ощущениях. Объективная реальность – это уровень бытия, на котором все, что существует, задано внешними отношениями, внешними закономерными связями. Структурные связи, отношения, свойства при определенных внешних условиях (внешних отношениях) обуславливающие определенное качество, характеризуют систему. Система в чистом виде выступает на уровне объективной реальности.

Все эти понятия и категории используются отечественными социологами для определения предмета социологии и изложения основных положений науки. Например, во многих учебниках после краткого изложения истории социологической мысли анализ теоретической части социологии начинается с темы «Общество как система». Таким образом, общество в социологии рассматривается только на уровне объективной реальности. Но все в этом мире, в том числе и в обществе, существует не только на уровне объективной реальности, но и на уровне субъективной реальности, а также на уровне трансцендентной реальности. Признание существования субъективной реальности как самоценности есть момент истины субъективного идеализма, а утверждение существования трансцендентной реальности есть рациональное зерно объективного идеализма. В советское время идеалистические теории полностью отбрасывали.

Чтобы создать социологию, в которой бы учитывались существующие уровни общественного бытия, необходимо разработать новое философское направление так называемую, целостную философию. Начало этому было положено русским философом 19 ст. Вл. Соловьевым. Он отмечал, что различные философские системы имеют истинные моменты целостного знания мира. Но, отрываясь от целостного взгляда, оказываются ложными и превращаются «от-

влеченные начала» [6, с. 691]. В наше время целостную философию успешно разрабатывает российский философ В.Н. Сагатовский. В работах «Философия развивающейся гармонии» и «Философия антропокосмизма в кратком изложении» он предложил новый подход к онтологической проблематике: высказал идею о том, что существуют три уровня бытия, являющиеся всеобщими способами существования любого сущего в мире и самого мира: объективная реальность, субъективная реальность и трансцендентная реальность [7, с.120].

Объективная реальность задается внешними закономерными (повторяющимися) связями и выступает как бытие-для-другого; субъективная реальность образуется в сфере информации, которая интерпретируется субъектом. Субъект – это сущее, имеющее внутреннюю программу, в основе которой лежит индивидуальная неповторимость. Это бытие-для-себя. Трансцендентная реальность – безотносительное бытие, оно не создает объективную и субъективную реальность, но присутствует в субъекте, задает его целостность и целостность более высокого порядка, к которой данный субъект относится как часть. Такой уровень бытия называется бытие-в-себе. Каждый уровень необходим для любого сущего, а вместе они придают полноту бытия.

Такой подход к онтологической проблематике позволит преодолеть недостатки и упущения материалистов, субъективных идеалистов и объективных идеалистов в исследовании общественного бытия. Именно с позиции целостной философии, философии антропокосмизма можно объединить существующие социологические методы исследования общества.

Кстати, следует заметить, что в современной отечественной социологической литературе настолько укрепилась марксистская методология, что социологи не делали никаких попыток найти точки соприкосновения различных социологических методик. Почти во всех учебных пособиях имеет место только лишь изложение социологических теорий, начиная с основателя социологии О. Конта и заканчивая социологическими учениями второй половины 20 и начала 21 столетий. А ведь в ведущих зарубежных и отечественных социологических теориях есть положительные стороны, моменты истины.

Возьмем, например, «понимающую» социологию М. Вебера (1868-1958), формальную социологию Г. Зиммеля (1858-1918), социологию структурно-функционального

анализа Р. Мертона (1910-2003), теорию коммуникативного действия Ю. Хабермаса (1929), символический интеракционализм Д. Мида (1863-1931), Ч. Кули (1864-1929), Г. Блюмера (1900-1987) и др. В отечественной (русско-украинской) социологии – это учения второй половины 19 в. – начала 20 в. П.Л. Лаврова, Н.К. Михайловского, Н.И. Кареева, учения неокантианцев А.С. Лаппо-Данилевского, Б. Кистяковского, П.И. Новгородцева, В.М. Хвостова, Л.И. Петражицкого, неопозитивистов А.С. Звоницкого, П.А. Сорокина (1889-1968). и др.

В этих социологических теориях просматривается не материалистический, а субъективно-идеалистический подход. Если с позиции материалистической философии социолог исследует в обществе нечто объективно повторяющееся, что допускает возможность получения объективного знания, получения истины, то в субъективно-идеалистических учениях социолог стремится выразить уникальность субъективности и «неопределенность текстовых флуктуаций, что исключает абсолютную объективацию и формализацию». Ярким примером здесь может служить социология символического интеракционизма, в которой анализируются преимущественно символические аспекты социальных взаимодействий.

Но, ставя во главу угла только какой-то один из отмеченных моментов, каждый из рассмотренных методологических подходов противоречит другому подходу. Мы же предлагаем взаимодополнительность материалистической и субъективно-идеалистической позиции с четким разделением их функций. Субъективность в социологии (учет смыслов и ценностных установок субъектов социальных взаимодействий) направляет, а знание законов объективности обеспечивает успешное движение в направлении, выбранном и/или сотворенном субъектом. Единство знаний и ценностей – необходимое условие развитие не только социологической науки, но и других гуманитарных наук.

И, наконец, в-четвертых, причиной исключения социологии из списка обязательных дисциплин высшего образования может быть непонимание различий между социологией и социальной философией. А если нет различий, то нет необходимости изучать в обязательном порядке социологию, поскольку, как думают в Министерстве образования Украины, в учебном курсе философии есть тема «Социальная философия», в которой излагаются основные поло-

жения социологии. Во многих учебных пособиях по социологии даются объяснения различий социологии и социальной философии, но, видимо, считают, что эти объяснения не убедительны.

В отечественной социологической литературе преобладает следующее объяснение соотношения социальной философии и социологии. Оно определяется прежде всего тем, что социология не является философской наукой и изучает поэтому законы меньшей степени общности, нежели социальная философия. В данном объяснении опять же прибегают к категории «закон». Эта категория является основным инструментом исследования уровня объективной реальности. Но, как мы уже отмечали, философия и другие гуманитарные науки вынуждены иметь дело также с уровнем субъективной реальности, на котором субъект, субъективное не сводится к функции и отражению объективного, к надстройке над базисом, а имеет внутренние переживания, неповторимость и уникальность.

Действительно, социальная философия и социология различаются по степени общности изучаемых законов. Но не только в этом их различие. Социальная философия, в отличие от социологии, исследует общество с точки зрения отношения человека к миру, с позиции основополагающего философского принципа, основного вопроса философии, вопроса об отношении субъективной реальности к объективной, субъективной реальности к субъективной, а также отношения конечного мира и бесконечного. Основной вопрос философии является категориальным определением отношения человека к миру.

Мир и человек, «человеко-мирные» отношения являются предельными основаниями существования общества. Эти основания имеют общие категориальные характеристики. Социальная философия, изучая эти категориальные характеристики в общественной жизни, пытается выяснить, какое место общество занимает в ире, в жизни человека, в чем специфика проявления всеобщих свойств в общественной жизни: специфика проявления отношения субъективной и объективной реальностей, конечного и бесконечного в обществе, общественного развития, особенности пространственно-временных характеристик, соотношения свободы и необходимости, общего и единичного и т.д. Особое значение имеют в социальной философии проблемы социальной природы универсальных сущностных сил человека, проявляющиеся в «че-

ловеко-мирных» отношениях: отношения по поводу преобразования, общения, познания, понимания, потребления, организации, эстетические отношения, религиозные и др.

Таким образом, социальная философия выступает методологической основой не только социологии, но и других общественных и гуманитарных наук: истории, экономики, политологии, культурологии, демографии, педагогики, психологии и др.

Своеобразие социологии как гуманитарной науки находит свое выражение в том, что она изучает в обществе не предельные основания, а любые проявления разного уровня: на уровне всего общества, отдельной общественной сферы, конкретных социальных явлений. Она изучает не только объективно повторяющееся, что допускает возможность получения объективного знания, но и в то же время находит уникальность субъективности и неопределенности деятельности общества, социальной группы, отдельной личности и их взаимоотношений.

Социология развивается не изолированно, а в постоянной взаимосвязи с социальной философией и другими общественными науками. Социология опирается на социальную философию, но она часто, как отмечал С. Франк, является вульгарной, не обоснованной; в ней по большей части преобладают течения, которые необходимо преодолевать философской мыслью [2, с. 21]. Речь идет о таких утвердившихся течениях, как материализм, дарвинизм, этический идеализм и др., что для нас, как мы выяснили, не бесспорно; однако критический подход к ним не устарел. Как ни печально, сегодня сколько социологов, столько и социологий. В этом вина социальной философии, которая до сих пор не имеет единой, общепризнанной теории.

Сегодня социальная философия находится не в лучшем состоянии, она, что называется, «отстает от времени» и нуждается в осмыслении знаний, полученных конкретными социально-экономическими исследованиями. Современные социологические исследования оказывают большое влияние на социальную философию. Философ, осмысливая достижения в социологии, вносит изменения в социально-философские положения.

В заключении следует сказать, что социология должна занимать достойное место в системе высшего образования. Социология необходима и социологу, и не социологу. Ее следует изучать во всех вузах и на всех факультетах. Без социологических знаний

молодой специалист не может успешно проходить дальнейшую социализацию, реализуя свои профессиональные знания и опыт на предприятии или учреждении. Глобализационные процессы, проходящие сегодня в мире, расширяют и углубляют взаимодействие человек с миром, тем самым больше проявляется его социальная природа. В условиях глобализации развитие социологических знаний и освоение их будущими молодыми специалистами является настоятельной необходимостью.

Литература:

1. Некрасов А. И. *Социология* : учеб. пособие / А.И. Некрасов. – Х.: Одиссей, 2004. – 304 с.
2. Франк С. Л. *Духовные основы общества* / С. Л. Франк. – М.: Республика, 1992. – 511 с.
3. *Фролов С.С. Социология : учебник для вузов. 2 изд., перераб. и доп.* / С.С. Фролов. – М.: Логос, 1997. – 256 с.
4. *Социология* / Г. В. Осипов (рук. авт. кол.), Ю. П. Коваленко, Н. И. Шипанов, Р. Г. Яновский. – М.: Мысль, 1990. – 446 с.
5. *Российская социологическая энциклопедия* / под общ. ред. Г. В. Осипова. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 672 с.
6. Соловьев В. С. *Критика отвлеченных начал* / В. С. Соловьев // Сочинения в 2 т. – М.: Мысль, 1988. – Т.1. С. 691 – 709.
7. *Сагатовский В. Н. Философия развивающейся гармонии (философские основы мировоззрения)* в 3-х частях / В. Н. Сагатовский. Ч. 2: *Онтология*. – СПб.: Издательство С.-Петербургского ун-та, 1999. – 272 с.

Березина Дарья Геннадьевна, студентка IV курса исторического факультета Луганского национального университета имени Тараса Шевченко

Зачем несоциологу социология?

Специалист в любой области профессиональной деятельности связан с какой-либо определенной подсистемой общества. Именно процесс изучения социологии помогает овладеть видением мира под особым углом зрения, видеть не просто внешнюю оболочку явлений, а их суть, т.е. выработать социологическое мышление. Рассмотрим, какие возможности предоставляет социологическое мышление для анализа различных подсистем общества.

Экономическая подсистема (ее элементы являются материальное производство и отношения, возникающие в процессе производства, распределения, обмена и потребления благ). Каждый из нас так или иначе во-

влечен в экономические отношения, играет в них свою конкретную роль – собственника, производителя, продавца или потребителя различных благ и услуг. Социология дает нам понять некие механизмы явлений, невидимые людям без социологического мышления. Например, помогает будущим специалистам разобраться в таком явлении, как общество потребления. Социологическое мышление позволяет увидеть, что общество потребления делает человека зависимым, несамостоятельным, основной целью индивидуума становится потребление, а упорная работа, учеба, повышение квалификации представляют собой лишь побочный эффект.

Социальная подсистема (состоит из социальных групп, индивидов, их взаимоотношений и взаимодействий). В этой сфере действуют значительные группы людей, которые формируются не только по своему месту в экономической жизни, но и по демографическим (половым, возрастным), этническим (национальным, расовым), политико-правовым, культурным и другим признакам. В социальной сфере мы выделяем общественные классы, слои, нации, народности, различные группы, объединенные по полу или возрасту. Мы различаем людей по уровню их материального благосостояния, культуры, образования. Тут социология помогает разобраться специалисту в тенденциях развития любого общества под влиянием отдельным социальных групп. А знание основ методологии социологических исследований помогает грамотно использовать самые разные данные социологических исследований.

Сфера социального управления, политическая (ее ведущим элементом выступает государство). Политическая система общества включает в себя целый ряд элементов, важнейшим из которых является государство: а) учреждения, организации; б) политические отношения, связи; в) политические нормы и др. Основой политической системы является власть. Каждый из нас – гражданин государства. Мы должны объективно оценивать действия правящей власти. Часто партии используют данные социологических исследований, которые не являются объективными, не несут под собой научной разработки. Для этого просто необходимо хотя бы элементарно знать, что такое «ошибка выборки».

Духовная сфера (охватывает различные формы и уровни общественного сознания, порождающие явления духовной жизни людей, культуры). Элементы духовной сфе-

ры – идеология, общественная психология, образование и воспитание, наука, культура, религия, искусство – более самостоятельны, автономны, чем элементы других сфер. К примеру, позиции науки, искусства, морали и религии могут существенно различаться в оценке одних и тех же явлений, даже находиться в состоянии конфликта

Таким образом, изучение социологии помогает будущим специалистам выработать социологическое мышление, которое помогает более глубоко разбираться в процессах, происходящих в любых сферах жизни общества, что позволяет принимать более обдуманные решения, разбираться в современных тенденциях развития отдельно взятого государства и всего мира в целом.

Голиков Александр Сергеевич – кандидат социологических наук, старший преподаватель кафедры социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

Социологическое конструирование реальности: заметки по социологии системного знания

Каждая научная рефлексия относительно статуса, роли, возможностей науки должна сопровождаться удержанием в горизонте внимания рефлекслирующего ученого такого феномена, как эгоцентризм каждой науки (и социология тут не является единственной). Это не тот наукоцентризм, о котором писал П. Фейерабенд – тут речь идет о том, что любая наука логичным образом центрирует мир вокруг своего предмета исследования и, соответственно, центрирует свод наук вокруг самой себя. В случае с социологией данный социально-психологический феномен существенно осложняется социологическим мессианством невротической природы, начиная с истерически-исторических претензий Конта на единственно разумный подход к обществу на онтологическом уровне и заканчивая гносеологическим империализмом Сорокина касательно социологии как «генерализирующей науки».

Впрочем, до определенной степени социология имела право на подобный взгляд: ведь социология в конце классического периода своего существования была харизматической наукой – наукой, на которую много что возлагалось, наукой, которую обсуждали (возможно, в силу способности обыденного сознания воспринять результаты социологии). И здесь можно вспомнить примеры

Гайд-парка у Джека Лондона, где обсуждали Спенсера, дискуссии Базарова и Кирсанова, дискутировавших о социологических проблемах, и т.п. Впоследствии это преимущество социологии (в отличие от глубоко дифференцировавшейся философии с ее глубочайшими герменевтическими, феноменологическими, онтологическими, гносеологическими и т.п. Марианскими впадинами) редуцировалось и даже трансформировалось в недостаток: вторжение «обыденного знания» и «научных эмигрантов» в сферу социологии привело к размыванию социологического знания, с одной стороны, к социальной дискредитации – с другой, к профессиональной делегитимации – с третьей.

В результате современная социология оказалась больна не эдиповым комплексом (хотя и таковой также присутствует в виде болезненной любви социологии к контианской амби(вален)ции), но комплексом целого греческого пантеона. Тут можно назвать и комплекс Данаи (ожидание золотого дождя в виде социального внимания и статуса в высокой башне из слоновой кости при отсутствии попыток что-либо предпринять самостоятельно), и комплекс Кассандры (попытки предсказания чего-либо при полном отсутствии внимания со стороны общества), и комплекс Тантала (постоянные поиски собственной идентичности и «вот-вот-ее-достижение» при постоянном исчезновении этой идентичности на очередном открывшемся горизонте), и комплекс Менелая (дисциплинарная обиженность социологии в плане постоянных социальных и гносеологических похищений со стороны других дисциплин «ее» дисциплинарного поля), и комплекс Ниобеи (уверенность в том, что именно ее дети – лучше прочих, в результате чего эти дети оказались отвержены богами и людьми), и комплекс Тиресия (слепой, искренне верующий в то, что он является более зрячим, чем окружающие зрячие), и комплекс Хирона (у которого после ранения ядовитой стрелой бессмертное человеческое тело кентавра не могло избавиться от умирающего конского тела, а такая дуальность социологии представлена ниже в дихотомиях восприятия социологии), комплекс Пифии (любившей изъясняться максимально широко, широкоинтерпретируемо и безответственно – достаточно вспомнить ее пророчество Крезу перед его войной с Киром: «Если ты, царь, перейдешь через реку, ты погубишь великое царство»).

Сегодня социология претендует на конструирование научно адекватного (а, следовательно, как бы там ни было, эпистемологически системного) знания об обществе

(варианты объекта – о человеке, о социальном взаимодействии, о социальности, о повседневности людей, о формах человеческого знания о социальном мире, о способах символических интеракций и т.п.). Однако при этом сама социология предстает в обществе как знание:

А) тотально разорванное;

Б) тотально абстрагированное и оторванное от жизни (для этого достаточно изучить наличествующие учебники, курсы, пособия – и сравнить, например, с ситуацией полного отсутствия книг а-ля «Социология для чайников» из той же серии. Это, безусловно, является эпатажным, маркетинговым, однако показателем);

В) «для своих», «эзотерическое»: социологическое воображение может быть приобретено только на базе уже имеющегося социологического образования и социологической компетенции, но не наоборот. В этом свете заклинания и камлания социологов (в том числе и действительно мощных, ведущих) относительно развития социологического воображения в среде широких масс населения предстают либо откровенной аутолегитимацией своего существования, либо тонким издевательством;

Г) либо тотально политизированное (и здесь можно вспомнить номены «продажная социология», «своя социология» и т.п.), либо тотально аполитичное (холодные и безответственные цифры, «максима Вебера», академическая боязнь социологов сказать что-то «не так» и впасть в оценочное отношение и т.п. привели к тому, что социология, оставаясь в политическом пространстве, при этом старательно отстраняется от осознания этого факта).

Социологические ответы на социальные вопросы чаще всего предстают, таким образом, в следующих дихотомиях социального восприятия, проистекающих именно из этих образов социологического знания: фрагментированно несистемными (или, наоборот, слишком парсонсоновски высококомплексными и гегелеморфными), абстрактными (или, наоборот, слишком частными и конкретными, приспособленными сугубо ad hoc), безответственными (или, наоборот, чрезвычайно заангажированными), неаргументированными для повседневного и несоциологического знания (или, наоборот, перегруженными непонятными, сложными и эзотеричными аргументами, не вызывающими коннотаций в системе аргументации других видов со- и познания).

При этом исторически социальная активность социологии складывалась в более

или менее настоящее конструирование социологией такого общества (гражданского общества и т.п.), в котором социология была бы востребована (это касается линии от Конта до Лумана). Однако эта линия провалилась вследствие того, что социология, как мы уже указывали выше, реализовывала политическую задачу, всячески «отнекиваясь» от участия в политическом пространстве общества. Социология, например, приветствовала процессы обезсоциализации общества (в качестве примеров тут можно привести такие процессы, как неолиберализация экономики, маркетингизация образования и науки), а таковой процесс социально и гносеологически более выгоден экономике и политологии как науке (наукам монофакторным по своей природе), чем социологии. Иначе говоря, социология все равно участвовала в политическом процессе, но работала не на «свои» интересы.

Иначе говоря, сознательно или нет, но социология участвовала в конструировании такой социальной реальности, которая может быть монофакторно описана. Претензии социологии на системное описание были аннулированы при «постмодернистском предательстве» социологией своих (безусловно, далеко не безупречных) стартовых идеалов (и здесь показательным будет сравнение первооткрывательски-конкистадорского пафоса Баумана с элегантными и тактичными предупреждениями Лиотара относительно возможной истинной природы и возможных опасностей постмодернизированного разума). Социология «предала» системную картину мира (и структурно-функциональную как ее модификацию) (см. классификацию Первой и Второй социологий у Штомпки), скатившись в «коллекционирование марок» (если следовать знаменитому разделению науки Эрнестом Резерфордом на «физику» и «коллекционирование марок» и переинтерпретировать эту дихотомию как дихотомию наук систематизирующе-объяснительных и наук описательно-феноменалистских, соответственно), фотоблогирование реальности, интерпретацию интерпретаций, герменевтику герменевтирующего субъекта и т.п.

Это диалектически приводит к тому, что, как писал Г. Гессе, «игра в бисер» априори запирается обществом в закупоренную, герметичную и негерменевтизирующуюся извне Касталию, что и происходит с социологией. Социология окружается социальным, гносеологическим, научным, статусным и т.п. неинтересом / игнорированием / бойкотом. И в этом смысле не приходится удивляться ни со-

циальным (с)а(н)кциям в отношении социологии, ни ее повседневному непризнанию, ни ее медиаигнорированию. Социолог(и) сам(и) поставил(и) себя таким образом в социальн(о-политическо)м пространстве, (ре)актуализировав вопрос относительно своей (бес)полезности. Социология сама отеклась от своего системного первородства за чечевичную похлебку пост(недо)модерна (термин д.ф.н., проф. А.А. Мамалужя). Поэтому она и не должна удивляться, что общество отказывается признавать в предлагаемых социологией авангардистски-кубистских (если речь идет о схематичности подавляющего большинства макросоциологических фигурных нагромождений) и экспрессионистских (если говорить о бессистемности, непоследовательности, «взрывности», произвольности большинства микросоциологических этюдных набросков) опытов.

Что здесь можно предложить в качестве рецепта «исхода из египетского рабства» для социологии? Целый комплекс параллельных и(ли) последовательных акций, среди которых мы важнейшими полагаем следующие: разгерметизация (интеллектуальная, терминологическая (до определенной степени, конечно) но, в первую очередь, социально-политическая, медийная) социологии, включение социологии и социологов как в академически-интеллектуальной сфере (это касается и необходимости интеллектуально честных, откровенных интеллектуальных взаимодействий – от рецензирования статьи до оппонирования диссертации), так и в социально-политической (что касается как долженствования участия социологов в политическом взаимодействии, так и необходимость если не элиминации, то, как минимум, корректирования «максимы Вебера» в сторону «максимы Ядова»), и в экспертной среде. Все прекраснотушные призывы социологов (Баумана, Бергера, Штомпки и т.п.) касательно распространения социологического воображения и трансформации социологии в социально значимую науку, науку, действительно важную для повседневного взаимодей-

ствия, должны обрести вполне конкретное воплощение в социологических курсах (не зарисовках из диссертаций преподавателей, не холодных и абстрактных рассуждений из условных учебников, а сопереживающих обсуждениях вполне конкретных и животрепещущих проблем преподавателя со студентом). Второй компонент возможного рецепта – обретение (концептуализация нового, верификация уже существующего, канонизация чего-либо из предложенного) если не универсального канона, то хотя бы конвенционально приемлемого свода правил и формулировок. Внутринаучные дискуссии являются хорошим показателем для здоровья самой науки, но очень плохим показателем для ее социальной субъектности, социальной статусности, устойчивости («общественность» очень плохо воспринимает внутринаучные расхождения, и корпоративность, с этой точки зрения, является не только традиционным требованием традиционного института, но залогом его (само)идентичности, воспроизводимости, лумановской достаточной закрытости института от внешней системы). Здесь, видимо, отдельную роль может сыграть установление стандарта социологического образования. Под приемом этого конвенционального свода правил и формулировок мы понимаем вовсе не установку единого общеобязательного канона. Здесь, скорее, подразумевается реализация знаменитого научного принципа: «О понятиях и дефинициях не спорят, о них договариваются». Наконец, третий компонент – выдвижение социологией образца действительно научного, системного, последовательного знания – знания, консистентного сложности и системности изучаемого им общества, а не занимающегося «зарисовками из окружающей среды». В этом случае можно будет претендовать на соответствующую социальную функцию, социальную роль, социальный статус как в общенаучном, так и в социальном плане. И, вероятно, в этом случае и вопрос социальной институционализации и легитимации социологии тогда решится.

Нові видання: рецензії, реферати

Виль Бакиров

доктор социологических наук, профессор, академик Национальной академии наук Украины, Президент социологической ассоциации Украины, ректор Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

Vil Bakirov

Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Academicians of the National Academy of Sciences of Ukraine, President of Sociological Association of Ukraine, President of V.N. Karazin Kharkiv National University

РАСШИРЕНИЕ ГОРИЗОНТА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СОЦИОЛОГИИ

(рецензия на учебное пособие «Силласте Г. Г. Экономическая социология. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Альфа-М, ИНФРА-М, 2012. – 480 с.)

Социологический анализ экономики как одного из базовых социальных институтов общества, социологические интерпретации разнообразия видов экономического поведения различных социальных групп, трансформация традиционных и появление новых социально-экономических общностей, проблемы взаимодействия экономики и политики, экономической и политической власти, социально-экономического реформирования – эти и многие другие вопросы традиционно рассматриваются в учебной литературе по экономической социологии. Однако такие процессы, как информатизация и маркетингизация современного общества, кардинальные изменения в экономике как социальном институте и подсистеме общества обуславливают необходимость новых трактовок социально-экономических феноменов. Именно такое, новое, критическое переосмысление экономических практик и их современная социологическая интерпретация отличают учебное пособие, подготовленное известным российским социологом Галиной Георгиевной Силласте.

В чем же заключается расширение горизонтов экономической социологии, принятое автором учебного пособия?

Г. Силласте доказывает, что экономику как социальный институт отличают особенности, которые определяются «внутренними качествами самого общества, той систе-

мы, которая развивается на данном этапе» (с. 50). В условиях перераспределения силы воздействия отдельных экономических подсистем на общественную жизнь и социальное поведение (в т. ч. экономическое) данные подсистемы должны быть в фокусе внимания социолога, анализирующего социально-экономические трансформации. Сегодня это прежде всего касается финансово-банковской сферы, которую после мирового кризиса 2008 г. многие аналитики считают ответственной за нестабильное состояние экономики и кризис всего современного общества. Поэтому логичным выглядит сосредоточенность автора на преобразованиях, происходящих в финансово-банковской сфере (глава 3). Действительно, изменения в институте собственности, в частности современные банкротства, во многом определяются процессами в финансово-банковской сфере, особенно решениями, которые принимаются владельцами промышленно-финансового капитала. Такие решения далеко не всегда можно определить как социально ответственные. Зачастую они служат интересам ограниченного круга субъектов бизнеса (индивидуальных и коллективных). Риски в финансово-банковской сфере становятся предметом экономической социологии и основательно рассматриваются в рецензируемом учебном пособии. Собственно, это и составляет «изю-

минку» данного пособия, в котором тема социально-экономических рисков занимает значительное место, чего явно не доставало большинству учебных изданий по экономической социологии.

Своеобразие логики изложения отдельных тем рецензируемого пособия заключается в стремлении автора познать социальные отношения в сфере экономики и финансов сквозь призму сдвигов в социальной структуре общества (главы 5 и 8). Автор раскрывает особенности социологического и экономического подходов к понятию и изучению среднего класса; анализирует его социальные функции, отмечает особую роль среднего класса в переструктурировании как российского общества (с. 308-326), так и других постсоветских обществ. Г. Силласте показывает, что «стратификация социально-профессиональных групп в финансово-банковской сфере выражена слабее, чем в других сферах экономики» (с. 327), что позволяет специалистам финансово-банковской сферы соответствовать критериям среднего класса. При этом статусная стратификация специалистов этой сферы прослеживается более четко, чем социально-профессиональная. В этом контексте подчеркнем, что в пособии уделяется большое внимание такому вопросу, как социальная уязвимость представителей финансово-банковской сферы, которая становится особенно ощутимой во время финансового кризиса.

Как известно, в предметное поле экономической социологии деньги вошли еще со времен написания Г. Зиммелем «Философии денег». Однако в учебной литературе проблематика социологии денег начала разрабатываться только в последние годы. В пособии Г. Силласте деньги как неотъемлемый элемент предметной области экономической социологии представлены не случайно, поскольку развитие института денег способствовало углублению сберегательной стратификации общества. Отличительной чертой учебного пособия является то, что сделанные в нем выводы базируются на мощном эмпирическом материале (данных социологических опросов и официальной социальной статистики). Именно таким образом, например, выводится тенденция влияния социально-стратификационной функции денег на индивида, социальные группы, территориальные сообщества, отдельные отрасли экономики (с. 302).

Значительное внимание в учебном пособии уделено таким малоизученным социально-экономическим явлениям, как социальная мобильность в финансово-бан-

ковской сфере экономики (с. 345–355), социальные конфликты в этой сфере (с. 357–384), социальная адаптация личности к новым экономическим условиям. В фокусе авторского анализа находится феномен эконоцида как формы экономической и социальной дезадаптации (с. 447–455), а также такие явления, как фриланс и дауншифтинг, которые рассматриваются в качестве альтернативных форм самореализации личности (с. 455–460), ставших возможными в условиях гибкой занятости и свободы (как экономической, так и гражданской).

Учитывая разные подходы к пониманию экономической социологии как отрасли науки и учебной дисциплины, которые, например, представлены в работах таких социологов, как Т. Заславская, Р. Рывкина, Г. Соколова, В. Радаев, Ю. Веселов, В. Верховин, А. Дорин, В. Пилипенко, Н. Зарубина, Е. Бабосов, М. Лукашевич и др., все еще остается открытым вопрос о предмете, структуре и методах этой дисциплины и научного направления. Необходимость дискуссий по этим и многим другим вопросам обусловлена стремительным развитием социальных практик в современном обществе.

На наш взгляд, читателю будет импонировать предпринятая автором попытка социологического теоретизирования относительно тех или иных экономических практик и выделение на этой основе новых направлений экономико-социологического анализа. Речь идет о социологии страхования (с. 159–173), фискальной социологии (с. 184–212) и социологическом анализе налоговой сферы (с. 212–220). Чрезвычайно полезная информация представлена в издании относительно механизмов формирования и развития налоговой культуры, которой так не хватает на постсоветском пространстве. Однако включение в поле экономической социологии достаточно самостоятельных направлений экономико-социологического анализа требует, на наш взгляд, более четкого обоснования. Подвижность структуры экономической социологии, обусловленная подвижностью общества, требует новых подходов, которые могут быть обнаружены на пересечении экономической социологии с такими отраслевыми социологиями, как социология труда, социология управления, социология города, социология села и др. Это поможет читателю избежать ошибочного представления о том, что экономическая социология все еще находится в состоянии экспансии, отвоевывающая себе те темы, которые на самом деле уже давно стали предметом самостоя-

тельного анализа в специальных и отраслевых социологиях.

Наконец, требует прояснения целевая аудитория учебного пособия, которое Г. Силласте рекомендует для студентов, обучающихся в бакалавриате и магистратуре по направлениям «Социология» и «Экономика». Возникает минимум два вопроса. Во-первых, содержание учебных программ бакалавриата и магистратуры как двух разных уровней высшего образования различаются. Во-вторых, содержание любой социогуманитарной дисциплины, по нашему мнению, должно быть профессионально ориентированным, то есть различаться

у студентов, овладевающих социологией и экономикой как самостоятельными науками и специальностями (если говорить о данном учебном пособии).

Подытоживая, следует отметить, что особенностью учебного пособия Г. Силласте является органичное соединение дискуссионных интенций рассматриваемых проблем с признанием их бесспорной научной и практической значимости. Нет сомнения, что рецензируемое учебное пособие расширяет горизонты экономической социологии, представляя авторское виденье актуальных проблем социально-экономического развития в его глобальном и локальном контекстах.

УДК 316.004

Александр Голиков*кандидат социологических наук, ст. преподаватель кафедры социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина***Людмила Сокурская***доктор социологических наук, профессор, заведующая кафедрой социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина***Alexander Golikov***Ph.D. in Sociology, Assistant Professor, Department of Sociology at V.N. Karazin Kharkiv National University***Liudmyla Sokuryanskaya***Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Head of a Department of Sociology at V.N. Karazin Kharkiv National University*

ЗАИНТЕРЕСОВАННЫЙ ВЗГЛЯД НА ИНТЕРЕСНОЕ НАУЧНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ИНТЕРЕСОВ

(Рецензия на кн.: Соціальні інтереси в контексті соціокультурної модернізації /
За ред. О.Злобіної. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – 320 с.)

*«Идея неизменно посрамляла себя,
как только она отделялась от интереса»*

Карл Маркс

*«Осознанные желания становятся интересами
и проявляются как социальные силы»*

Лестер Франк Уорд

Социологический интерес к социальному в широком смысле этого понятия в течение всей истории социологии характеризуется многоцентрированностью поиска его «конечных оснований»: от «социальной реальности» Э. Дюркгейма (оперируемой через социальные факты) до «социальности» действия М. Вебера (отождествляемой с ориентацией на другого), от «подражания» как атома социальности у Г. Тарда до взаимодействия отдельных психик у Ч. Кули. Однако первый методологический кризис рубежа XIX-XX веков, дискуссии Э. Дюркгейма и Г. Тарда, системные (пост)(нео)позитивистские попытки Э. Дюркгейма, В. Парето, Т. Парсонса, К. Поппера, Дж. Александера продемонстрировали, что даже при действительном существовании (что также на данный момент проблематизировано) «конечного основания» социального его поиск на одном из полюсов является непродуктивным

и схематизирующим социальную реальность, редуцирующим её к узкому спектру «конечных оснований» (часто произвольно выбранных исследователем). Именно поэтому вторая половина XX века характеризуется настойчивым поиском «синтезирующих» «конечных оснований» социального (и здесь наиболее заметными являются попытки Н. Лумана, П. Бурдьё, Э. Гидденса, М. Арчер) и «синтезирующих» категорий, объединяющих макро- и микроуровни, номотетическую и идеографическую интерпретацию общества, номиналистскую и реалистическую оптику исследования социального. Среди этих категорий особое место, безусловно, можно и нужно отвести категории «интерес».

Данная категория является глубоко укоренённой в социологической историографии (вспомним, что в качестве теоретических оснований социологии исследователи называют немецкую классическую фило-

софию, шотландскую политэкономическую школу и теорию общественного договора, активно использовавших эту категорию или её протоварианты). Свое «второе открытие» категория «интерес» получила в синтетическом дискурсе социологии XX века. Данная проблема – историографическое и парадигмальное позиционирование категории «интерес» – скрупулёзно обсуждается авторами рецензируемой нами монографии в её второй части «Теоретические контуры исследования». Казалось бы, этот раздел должен был предшествовать всем остальным. Тем не менее, монография начинается с раздела Л. Бевзенко «Объект и субъект исследования в контексте актуальной социокультурной ситуации». На первый взгляд, этот раздел «выпадает» из общей линии исследования. Интерес автора к постнеклассической науке, контекстуальности, антропности, рефлексивности, конструируемости, интерессубъективности современного познания вроде бы слабо соединяется с интересом всего авторского коллектива к проблематике социальных интересов. При первом прочтении возникает ощущение, что только второй параграф этого раздела близок к общей проблеме монографии, поскольку в нем, анализируя соотношение модерна и традиции, автор обращается к проблеме генезиса феномена интереса в рамках разных социокультурных контекстов, взаимосвязи интереса и моральности (с. 25-26) и др. Однако осмысление данного первого раздела в контексте всей монографии убедило нас в том, что этот раздел дает рецензируемой работе своеобразный теоретико-методологический ориентир, акцентируя внимание на принципе контекстуальности в социальной науке.

Как представляется, исходя из именно этого принципа, авторитетный коллектив таких титулованных и известных исследователей, как Д.В. Александров, Л.Д. Бевзенко, И.А. Мартынюк, А.С. Резник, Н.И. Соболева, В.И. Тарасенко, В.А. Тихонович, Н.А. Шульга на более чем сотне страниц анализирует традиции исследования проблематики интереса в социальной теории, в протосоциологическом и междисциплинарном дискурсе, в разрезе дискуссии макро- и микроподходов, концептуализирует и операционализирует понятие «социальный интерес», специфицирует личностные и групповые интересы, предлагает описательную модель социальных интересов в контексте становления и существования социальных групп, а также механизмов и факторов их реализации. Поднятая тематика, прежде

всего нацеленная на социологизацию такого широкого понятия, как «интерес», не может не вызывать одобрения актуальностью постановки задач, множественностью предложенных подходов и интерпретаций, богатством использованного парадигмального и концептуального аппаратов.

Предпринятый авторами анализ проблематики интереса в социальной теории от античности до немецких классиков позволил определить место категории «интерес» в междисциплинарном дискурсе, а также осуществить de facto системный анализ объекта исследования (как его видит В.А. Ядов в своей «Стратегии социологического исследования»). При этом в монографии акцентируется внимание на социальной причинности, структурировании социального пространства, ценностно-нормативной структуре, мировоззрении, власти, конфликте, справедливости как контекстах существования и научного анализа социальных интересов. Эти контексты, несомненно, любопытны и даже оригинальны, хотя, на наш взгляд, им недостает единого концептуального и теоретического стержня.

Такое же замечание может быть сформулировано и по отношению к третьему разделу («Социальный интерес: ключевые признаки»), где дефинирование ключевой категории осуществляется несколько раз (в параграфах 3.1, 3.2, 3.3). Хотя попытка различения в параграфе 3.1 интереса и социального интереса нам кажется небесспорной (во-первых, возникает вопрос: а возможен ли несоциальный интерес; во-вторых, у нас есть сомнения относительно эвристичности категории «социальный интерес» по сравнению с «родовой» категорией), однако её можно отнести к прерогативе авторского коллектива определять собственную исследовательскую стратегию. К этой же прерогативе относится, на наш взгляд, избрание авторами «перспективного подхода» (в особенности по сравнению с пирамидой Маслоу, как аргументирует автор – Л.С., А.Г.), суть которого «состоит в том, что система потребностей субъекта рассматривается в поле как внешних, так и внутренних относительно него динамических ситуаций (связей, отношений, состояний, ощущений и т.д.)» (с. 63). В этом контексте мы считаем нужным подчеркнуть, что отмеченную нами выше методологическую и парадигмальную эклектичность рецензируемой работы можно рассматривать и как предпосылку формирования «стереоскопического», многофакторного, полипарадигмального взгляда на исследуемый феномен.

Продолжая анализ заинтересовавшей нас работы, мы обращаемся к разделам (4, 5), посвященным определению субъектов социальных интересов, а также исследованию социальных интересов как фактора группового взаимодействия. Осуществляя анализ соотношения ценностей и интересов (с. 78), авторы демонстрируют, на наш взгляд, неоднозначную позицию, определяя ценности как то, что субъект должен делать, а интересы – как то, что он хочет делать (чему крайне удивился бы, к примеру, П. Бурдье с его габитуализированной укоренённостью выборов, осуществляемых людьми, а, следовательно, по логике авторского коллектива, - и их интересов). Исследуя включённость социальных интересов в групповой контекст (параграф 4.3), авторы акцентируют внимание на дискурсе «индивидуализм vs общности», на социоструктурном подходе к исследованию групп. В то же время в параграфе «Личностный контекст исследования социальных интересов» речь идёт как раз о группах, классах, самоидентифицировании с ними, о социальных ролях и статусах. Особый интерес и научную значимость, на наш взгляд, имеют такие сюжеты этого параграфа, как связь социальных институтов с идентификационными процессами и развитием автономизации личности, камерных форм ее жизнедеятельности; неустойчивый, изменчивый, мобильный социальный статус как детерминанта неустойчивой, множественной идентичности, фрагментированного, мозаичного социального полипозиционирования, что обуславливает неурегулированность интересов современного человека.

Групповой аспект анализа социальных интересов продолжен в параграфах 5.1-5.3, где анализируются механизмы и факторы реализации социальных интересов, их актуализация в контексте групповой солидарности, группового взаимодействия, групповой памяти и группового опыта. И в этом случае некоторую методологическую неоднозначность (например, резкий переход от макросоциологического к микросоциологическому подходу, в частности к микроэкономике социальных интересов – стратегиям позиционирования, маскировки, лоббирования, стыковки, экспансии социальных интересов) и эклектичность можно опять-таки воспринимать как свидетельство полипарадигмальности предпринятого в монографии анализа социальных интересов, многоаспектности исследовательского бэкграунда и глубины предпринятого анализа.

Эмпирической верификации теоретических гипотез посвящены три следующих

раздела монографии. Осуществляя свой теоретический поиск, авторы в данных разделах приводят собственную классификацию интересов, правда, непонятно, почему эта исследовательски важная процедура не была проведена раньше. Несмотря на определенную идеологизированность некоторых фрагментов монографии, посвященных дискурсу гражданского общества и демократии, достаточно эвристичной как в контексте проблематики исследования социальных интересов, так и в теоретико-социологическом контексте в целом, выглядит попытка использовать теорию ценностных приоритетов Р. Инглхарта для объяснения ресурсной базы реализации социальных интересов в демократическом обществе. Во всяком случае, это может послужить почвой для дискуссий относительно ресурсной природы ценностей.

Весьма продуктивным представляется анализ гражданских практик, предпринятый авторами монографии, в частности инструментальное определение и классификация гражданских практик (с. 156-157), среди которых выделяются гражданско-политические практики, кооперативные практики граждан и практики контактирования с институциями и организациями. На наш взгляд, при избранной стратегии исследования такая классификация хорошо «сработала», в том числе в контексте применения процедуры лог-регрессионного анализа для таких зависимых переменных, как «участие в общественно-политических мероприятиях», «обращения в институции и организации», «членство в гражданских или политических организациях» (на массивах 2002, 2007, 2009 годов).

В 7 разделе монографии фокусируется внимание на исследовании практик реализации социальных интересов в ценностно-нормативном контексте, которое носит скорее теоретический, чем эмпирический характер. Его авторы – И. Мартынюк, Н. Шульга, М. Паращевин – анализируют особенности представлений о социальных интересах в массовом сознании, определяют носителей и выразителей интересов в контексте возможного социального противостояния (здесь центром анализа становится доверие к социальным институтам, партиям, лидерам и недоверие к политике и политическим агентам), моральный вектор реализации интересов в современном украинском обществе (в этом контексте поднимаются острейшие проблемы потребительского поведения, современного мировоззрения, ценностного и морального реля-

тивизма и т.д.), моральной составляющей участия в политических практиках (здесь центр анализа перемещается в плоскость политического шоппинга, политического консьюмеризма, профессионализации политики, «рынковизации» социального поведения), а также социальных интересов и религиозных практик, в частности поднимаются «вопросы способности религии обеспечить социальные интересы» (с. 245).

Наконец, восьмой раздел, посвящённый практикам реализации социальных интересов в контексте социально-психологических (??? – Л.С., А.Г.) трансформаций, описывает социальные образы-конструкты в сети групповых взаимодействий (анализ понятия «наши», межгруппового восприятия в украинском обществе), интересы и личностные стратегии жизни в переходном обществе (здесь наконец-то даётся определение переходного общества, но так и не определяется социокультурная модернизация), а также социальные интересы и жизненный успех, причём социальные интересы редуцируются к представлениям о достижении жизненного успеха (с. 289), правомерность чего вызывает вопросы.

Подытоживая свои впечатления о прочитанной (заметим, с большим интересом) монографии, прежде всего еще раз подчеркнем, что на фоне «сдвига» социологии к анализу микропроблематики, а также «синтетических» тенденций в социологическом теоретизировании работа выглядит чрезвычайно актуальной. Мощная эмпирическая база, которая отличает всю теоретическую «продукцию» Института социологии НАНУ, применение разнообразных современных методов математического анализа социологической информации, в частности методов многомерного анализа, обеспечили рецензируемой монографии методологическую надежность и эмпирическую убедительность.

Несмотря на строгий академический стиль, избранный авторами, яркие публицистические и юмористические вставки (например, кейсы из Интернета, полити-

ческой сферы, современного фольклора) делают чтение монографии невероятно интересным и увлекательным. Естественно, при осмыслении прочитанного у нас возникали вопросы к авторам монографии. Они, в частности, относились, как подчеркивалось выше, к некоторой теоретической эклектичности работы, проблематичности «стыковки» теории и эмпирии, неочевидной связи концептуализации с операционализацией, теоретического анализа и возможных будущих эмпирических разведок, отсутствия четко сформулированных выводов как по отдельным разделам, так и по монографии в целом (будучи несконцентрированными, они (выводы) «растворяются» в ткани всей монографии, что несколько осложняет восприятие ее научной новизны, эвристичности достигнутых результатов). Чрезмерно акцентированным представляется нам политический контекст анализа. Безусловно, социальные интересы обретают наиболее яркую и очевидную «проговоренность», определённую, выявленность именно в политической сфере. Однако специфика украинской (шире – постсоветской, ещё шире – современной глобальной) социокультурной ситуации такова, что социальные интересы всё чаще получают неполитические, публичные, символические, медийные и т.п. выражения. И сам факт возникновения у читателя вопросов подобного порядка свидетельствует о правомерности и эвристичности постановки авторами проблем.

И все-таки главное, что возникает у таких заинтересованных читателей, как мы, после знакомства с монографией «Социальные интересы в контексте социокультурной модернизации», – это желание поздравить именитый авторский коллектив с новой научной победой. Теоретическая глубина монографии позволяет не только решать конкретные научные задачи, но и осуществлять (пере)описание все новых и новых исследовательских полей, «расчищая» и ограничивая/расширяя их для все новых поколений социологов.

Ілля Кононов

доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Iliia Kononov*Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Head of a Chair of Philosophy and Sociology at Taras Shevchenko Luhansk National University*

ОСВІТА ПЕРЕД СОЦІОЛОГІЧНИМ ДЗЕРКАЛОМ

(Рецензія на кн.: Щудло Світлана. Вища освіта у пошуку якості: quo vadis / Світлана Щудло. – Харків – Дрогобич: Коло, 2012. – 340 с.)

В останнє десятиліття ми стали свідками інтенсивного прирощення знань у галузі вітчизняної соціології освіти. Це відбувалося завдяки зусиллям таких соціологів, як В. Астахова, В. Бакіров, І. Гавриленко, К. Калініна, К. Михайльова, І. Мотунова, О. Навроцький, В. Николаєвський, С. Оксамитна, В. Омельченко, В. Онищук, Є. Подольська, Л. Хижняк та багатьох інших. Етапними працями у становленні вітчизняної традиції соціологічного вивчення освіти є монографії Л. Сокурянської, С. Оксамитної та В. Чепак [1; 2; 3]. Проблемне поле вітчизняної соціології освіти своїм центром тяжіння має університети.

Саме в межах цього інтелектуального руху можна пояснити появу дослідження, яке ми розглянемо. Монографія знаної в Україні і за кордоном дослідниці освітніх процесів Світлани Андріївни Щудло є узагальненням її попередніх досліджень такої інтегративної характеристики діяльності інституту вищої освіти, як якість освіти. У цьому сенсі дана монографія є унікальною. Сама дослідниця цілком слушно відмічає, що «...спеціальних монографічних досліджень якості освіти у доробку вітчизняних соціологів немає» [4, с. 43].

Монографія складається з шести розділів і побудована за принципом руху від загального до окремого, від соціологічного аналізу освіти до пошуку критеріїв її якості і до аналізу стану справ в українській освітній системі. На початку монографії С. Щудло ґрунтовно розглядає стан дослідження проблеми якості освіти як в Україні, так і за кордоном. Серед закордонних досліджень особливу увагу вона зосереджує на доробку російських, польських, американських, британських та французьких соціологів. Свідченням цього є ґрунтовна бібліографія,

що налічує 353 назви українською, російською, польською та англійською мовами.

Сучасна ситуація в освіті визначається авторкою як кризова. Своє натхнення вона черпає з відомої праці Філіппа Кумбса, який вбачав кризу в тому, що виник «розрив між знаннями, уміннями й навичками учнів та вимогами реального життя, які швидко змінюються» (цит. за: [4, с. 112]). Кризовий стан освіти у контексті формування інформаційного суспільства, яке одночасно є і суспільством ризиків, набув просто загрозливих рис. Адже освіта в сучасному суспільстві виконує одну з вирішальних ролей у самозбереженні і розвитку соціуму [4, с. 298]. Криза стає на заваді цьому, і суспільство залишається без інтелектуального стабілізатора. Стосовно української ситуації дослідниця пише: «У системі освіти все відчутніше проявляються негативні явища, які гальмують її розвиток. Проведення протягом двох останніх десятиліть реформ в освіті не дає відчутних змін у підвищенні її якості» [4, с. 74].

Якість освіти зараз знаходить свій прояв саме у здатності виконувати нею свої численні функції у суспільстві, яке постійно змінює параметри свого існування. Якщо це так, то і якість освіти набуває мінливих форм. Осмислення проблеми якості в понятійній формі виявляється досить складним завданням. Для його вирішення С. Щудло звертається до спадщини філософів, де якість визначається як синтез внутрішньої єдності і зовнішньої визначеності у конкретній взаємодії речі. Але за філософськими визначеннями проглядає їхню праксеоморфна основа, а, отже, соціальна зумовленість. Таким чином, філософське розуміння якості не може бути адекватним без соціологічного підґрунтя. В соціологіч-

ному ж дискурсі якість стосується певних серій, чії екземпляри повинні відповідати певним ідеальним нормам. Звідси випливають два завдання: 1) з'ясування того, як сформувалися ці ідеальні стандарти; 2) виявлення шляхів, якими досягається відповідність екземплярів серії цим стандартам. Це зовсім не схоластичні питання. У залежності від відповіді на них створюються різні критерії і процедури вимірювання якості освіти. Інколи ми маємо справу з псевдокритеріями [4, с. 38]. Це може стати живильним ґрунтом для різноманітних форм опортуністичної поведінки суб'єктів освітнього процесу.

В якості методології аналізу якості освіти С. Щудло обґрунтовано обрала неінституціоналізм. Більш того, вона зупиняється на актороцентрованому інституціональному підході [4, с. 61]. Серед учених, від ідей яких вона відштовхується, можна назвати А. Алчіяна, В. Болтанські, Л. Гурвіча, Р. Коуза, Д. Норта, В. Полтеровича, Р. Саймона, Л. Тевено, Н. Флігінстона та ін. Визначений методологічний підхід дає можливість відобразити предмет аналізу достатньо стереоскопічно: «...На макрорівні аналізується інституційне середовище, яке визначає загальні межі та напрями взаємодії суб'єктів-агентів; на мезорівні аналізу піддаються організаційні форми, структури управління, які визначають конкретні межі взаємодії суб'єктів з урахуванням інституційних обмежень та можливостей. Індивідуальний рівень розкриває поле для аналізу мотивації поведінки конкретних індивідів» [4, с. 70]. Поєднання цих трьох рівнів протягом усього дослідження слід визнати одним з найбільших досягнень С. Щудло.

Вибір інституційного аналізу є виправданим, адже дослідниця постійно вказує, що в основі визначення якості освіти лежить співвідношення різних сторін освітнього процесу і його результату з суспільними нормами, які формують запити до системи освіти [3, с. 49]. Експектації на систему освіти спрямовує не просто безіменне суспільство, а конкретні суб'єкти, що мають стосунок до освітнього процесу або користуються його результатами. За сучасних умов взаємодія цих суб'єктів ускладнена, «дискусії різних соціальних акторів щодо якості освіти не збігаються через те, що оцінка освіти відбувається на основі неузгоджених критеріїв» [4, с. 98].

У кінцевому підсумку критерії якості визначаються в суперечливій взаємодії усіх зацікавлених суспільних суб'єктів. Тому вони є мінливими суспільними контрактами.

Інституційний підхід дозволяє проаналізувати загрози, які виникають в періоди реформування освітніх інститутів. Маю на увазі, перш за все, проблему інституційних пасток. Якщо вони виникають, то в межах певного інституту закріплюються норми і організаційні форми, які зменшують його ефективність і ведуть до серії криз. Сьогодні в Україні чимало говорять про «університети-мутанти», які внаслідок комерціалізації знизили планку освітнього процесу і фактично імітують відповідність нормам якості вищої освіти [4, с. 77]. Сам інститут вищої освіти за роки незалежності нашої країни розвивався стихійно. З 1990/1991 навчального року по 2011/2012 навчальний рік чисельність ВНЗ третього – четвертого рівнів акредитації в Україні збільшилася з 149 до 345 (в 2,3 рази), а чисельність студентів, що навчаються в цих вишах, виросла з 881,3 тис. чол. до 1914,5 тис. чол. (в 2,2 рази). При цьому більшість університетів України є меншими за університети Європи, а, отже, кошти в них витрачаються менш ефективно [4, с. 137 - 138]. Через безсистемність змін в освітній сфері та в інших пов'язаних з нею підсистемах суспільства за індексом людського розвитку Україна вже поступається Польщі, займаючи лише 69 рейтингову позицію (Польща – на 41-й) [4, с. 209].

Фактично розвиток вищої освіти України демонструє «провал ринку» в її регуляції [4, с. 105]. Потурання суто ринковим механізмам розвитку вищої освіти увійшло в суперечність зі специфікою освітніх послуг як товару. «Освіта є особливим товаром, який водночас постає і як приватне, і як суспільне благо» [4, с. 105]. Після того, як наша країна 2005 року приєдналася до Болонського процесу, а 2008 року ввійшла до Європейського реєстру забезпечення якості (EQAR), на державному рівні виникла потреба виправити диспропорції. Це завдання мусять виправити ті ж чиновники, які допустили безсистемний розвиток вищої освіти в нашій країні. М'яко кажучи, усе це відбувалося за рахунок величезної кількості опортуністичних практик на усіх інституційних рівнях. Виправлення теж може відбуватися з використанням примітивних соціальних технологій: скорочення фінансування, секвестрів, закриття вишів. При відсутності чітких правил гри така перспектива теж створює умови для опортуністичних практик.

Особливе місце в монографії належить вивченню вищої педагогічної освіти. Дослідниця слушно вважає, що від цієї ланки вищої

освіти в перспективі залежить стан освітньої системи загалом. Між тим, зменшення престижності вчительської професії призвело до того, що в педагогічні виші йдуть не найбільш успішні випускники шкіл [4, с. 303]. Хочу звернути увагу, що така ж тенденція була зафіксована донецькими соціологами М. Гавриловим та Я. Фаріною стосовно інженерних професій [5]. По суті, це є свідченням того, що найбільш успішні абітурієнти обирають професії, які дають їм можливість транскордонної трудової міграції, а найменш успішні опановують професії, що є основними при визначенні майбутнього країни. Коментарі тут зайві.

С. Щудло, спираючись на численні емпіричні дослідження, які проводилися під її керівництвом, або за її діяльної участі, розглядає експектації, зорієнтовані на вищу освіту, широкої громадськості та студентів. На основі цього вона дійшла такого висновку: «...Ми вважаємо необхідною відмову держави від монопольного права оцінювати якість освіти. Таке право слід надати широкому колу споживачів освітніх послуг – потенційним роботодавцям, незалежним агенціям з оцінювання якості (у тому числі міжнародним), батькам і студентам, пред-

ставникам місцевого самоврядування, професійним групам та ін.» [4, с. 300]. Фактично, цей висновок відкриває нову перспективу дослідження, яку я і зичу авторці реалізувати в подальшому.

Високо оцінюючи монографію С. Щудло, не можу сказати, що поділяю усі її формулювання та висновки. Наприклад, вона пише про інститути, зокрема про інститут ринку, як про суб'єкти [4, с. 93]. На мій погляд, це приклад неадекватного слововжитку, адже суб'єктами можуть бути індивіди чи групи. Це ж стосується твердження про «інституційний конфлікт між чинними та новими нормами» [4, с. 74]. Конфлікт у власному сенсі слова – це тип взаємодії між суб'єктами. Але не буду чіплятися до слів. Ми маємо справу з серйозним дослідженням одного з визначальних інститутів сучасного суспільства. В цьому дослідженні С. Щудло демонструє, що соціологія виконує інтегративну та методологічну функцію при дослідженні інституту вищої освіти. Сама дослідниця зводить разом на сторінках своєї книжки авторів, що працювали чи працюють в різних царинах науки і в різних країнах. Приємною рисою роботи є увага авторки до праць своїх сучасників.

Література

1. Сокурная Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л. Г. Сокурная. – Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина. – 2006. – 576 с.
2. Оксамитна С. Міжгенераційна класова та освітня мобільність / Світлана Оксамитна. – К. : НаУКМА; Аграр Медіа Груп, 2011. – 287 с.
3. Чепак В. В. Теоретико-методологічні засади становлення і розвитку соціології освіти / В. В. Чепак. – К. : Геопринт, 2011. – 304 с.
4. Щудло С. Вища освіта у пошуку якості: quo vadis / Світлана Щудло. – Харків – Дрогобич : Коло, 2012. – 340 с.
5. Гаврилов М. І., Фаріна Я. О. Самовизначення майбутніх фахівців в умовах суспільства перехідного типу / М. І. Гаврилов, Я. О. Фаріна // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – 2012. – №23 (258). – С. 193 – 205.

Оксана Панькова

кандидат социологических наук, доцент, докторант Института социологии НАН Украины

Oksana Pankova

Ph.D. in Sociology, Associate Professor, Postdoctoral Fellow at Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine

ЛИКИ НОВОГО МИРА: ИЛЛЮЗИИ И РЕАЛЬНОСТЬ

(Рецензия на книгу: Сохань И. Философия благотворительности. Счастье и грех / И. Сохань. – К. : Наукова думка, 2010. – 288 с.)

Новое Время... Новое мировоззрение... Новая культура... Новый тип человека... Каковы они, каковы их признаки, условия формирования и формы проявления? Философским проблемам отношений государства, общества и личности, поиску возможностей творческого самовыражения человека в сфере бизнеса, культуры, науки посвящена книга Игоря Соханя «Философия благотворительности. Счастье и грех». Книга написана в жанре журналистской публицистики, но ее содержание близко публицистике социологической, что позволяет автору обрисовать портрет нового типа человека, который творит судьбу современного мира.

В самом названии книги отражены ее две основные содержательные части. Первая включает философские очерки о благотворительности как о своего рода искусстве. Автор в исторической ретроспективе раскрывает сущность благотворительности как социального явления, делает смелые выводы о взаимообусловленности и качественных изменениях системы общественных отношений в связи с формированием нового типа современной личности – благотворителя – творческого, инновационного, ориентированного на развитие новых идей, проектов, технологий [1, с. 20], который, являясь творцом своего мира [1 с. 29], облагораживает мир вокруг. Автор рассматривает сущность современной благотворительности согласно двум ключевым моделям: в зависимости от качества жизнедеятельности общества он предлагает рассматривать этот социальный институт с позиций традиционной (защитной) благотворительности, характерной для стран постсоветской трансформации, ориентированной на поддержку обездоленных, нуждающихся, слабозащищенных слоев населения, а также с позиций качественно новой – творческой, сози-

дающей благотворительности, характерной для современных развитых обществ. Нельзя не согласиться с авторской позицией по поводу того, что переход на новый качественный уровень благотворительной деятельности возможен в случае устранения (исцеления) критических зон нездоровья общества и обеспечения высокого уровня и качества жизни населения.

Знакомя читателя с источниками философии благотворительности, автор проводит параллель, обосновывает идейную близость, созвучие философских позиций Канта и Фихте с мировоззренческими принципами, мотивацией современных благотворителей, раскрывая своеобразие, взаимопреломление в сознании образов внутренних и внешних миров.

Интересен авторский анализ феномена «безличностной формы» благотворительности. Эта форма была характерна и для христианской благотворительности. В XX веке крупные собственники стали создавать совместные фонды, программы благотворительной социальной помощи, работая «мимо» государства, порождая своеобразные «хелп-фонды» [1, с. 36]. Это новые институциональные образования (фонды), которые рассчитаны не на миллионы простых тружеников, а на миллиардеров. Они функционируют не только для получения сверхприбыли, но и изменяют картину мира, реализуют крупные благотворительные проекты в области экономики, политики, культуры отдельных стран и целых регионов. И здесь, по мнению автора книги, позиции и функции государства подвергаются коренному переосмыслению. Возможны варианты – то ли совместными усилиями изменять и совершенствовать картину мира – в союзе с государством на правовой основе развивать социальное моделирование, создавать социаль-

ные биржи и социально ориентированные бизнес-корпорации, то ли наоборот, находиться в состоянии противостояния, оппозиционности, что не сыграет на пользу власти и государства. Люди поверят тем, кто оказывает им реальную поддержку, ведь крупные корпорации стараются быть независимыми по отношению к государству.

Осмысленная идея спасения души современного человека, автор обращается к наследию Н. Бердяева, который писал о том, что «вечные элементы святости и рыцарства в человеке должны быть восполнены новым элементом, раскрывающим все потенциальности человека – элементом творчества», [2, с. 212] творчества в широком понимании – как всей жизни человека как богоподобной личности. На фоне исчезновения идеала человека в сознании XIX-XX вв. и замены его идеалом общества возникает Новая эпоха, а значит и Новый человек, Новые возможности, Новые технологии!

Авторский оптимизм основывается на обосновании нового подхода к миру, в основе которого – современный человек с системой «других ценностей». Он не столько хочет завоевать мир, сколько ориентирован на удержание его под своим контролем [1, с. 41]. Мы становимся свидетелями становления Нового времени, Новой культуры, Нового человека, Нового мировоззрения, которые не требуют от мира жесткого порядка, постоянства и определенности во всех мелких и незначительных деталях. Случайная закономерность становится динамической и наиболее вероятно вытекает из предварительных условий и по своему эффекту не уступает жесткой силовой системе. Создавая и отражая Новый мир, Новый свободный человек собирает единомышленников, создавая новые сообщества. Формируются новые законы, новые правила, а значит, и человек, и общество, и государство становятся другими. Качественно иной становится и благотворительность – происходит поворот от традиционной благотворительности к благотворительности творческой, инновационной.

Автору удается определить черты Новой корпоративной благотворительности. Ними являются:

– глобальность – широта по формам и масштабам проявления; использование и результативность сетей Интернет;

– постоянство, целенаправленность и систематичность оказания благотворительной помощи;

– личное участие благотворителя в благотворительных мероприятиях;

– свобода отношений в пространстве социального взаимодействия «личность – общество – государство».

Вместе с тем, автор обращает внимание на характерную черту политики благотворителя – его недемократичность, закрытость: благотворители не позволяют общественности, местным организациям наблюдать и оценивать, что и как делается (механизмы социального контроля за механизмами реализации благотворительной помощи, закрытость совета директоров благотворительных фондов).

В духе идеализации и романтизма автор раскрывает сущность своего понимания нового типа современной благотворительности, а именно:

- современная благотворительность – новое общественное явление, новая конструкция, построенная художником-благотворителем, это воплощение идеи неонархизма нового типа – созидающего, профессионального, творческого [1, с. 69];

- благотворительность в современном мире – это не только и не столько кооперация, сколько потребность, мечта, вымысел, забота многих «крупных людей» [1, с. 78];

- благотворительность становится практической религией современного делового человека [1, с. 60], а современные благотворительные фонды – «инструментом», «церковью» новых святых от бизнеса, новым рыцарским орденом (но не масонской ложей), сочетающим одновременно и сострадание к слабым, и помощь оступившимся, и свободу для сильных и деловых [1, с. 90].

Автор книги возводит благотворительность в ранг нового революционного религиозного течения, способного перевернуть весь мир, где нет места индивидуальному спасению, а доминирует идея всеобщего блага, спасения и преображения всего мира. Отсюда новая религия сильных – через успех на профессиональном поприще к Новому человеку, который жертвует в творчество, а не просто в обыденное подаяние.

Революционный романтизм автора вдохновляет читателя, но одновременно заставляет задуматься, насколько возможна реализация идеи всеобщего блага и спасения, преображения всего мира на новых идейных, морально-ценностных императивах и в каких практиках они могут воплотиться с позиций развитых стран и специфики стран постсоветского пространства. На наш взгляд, было бы уместно показать современное состояние благотворительности как явления и процесса, проанализировать истоки формирования нового типа благо-

творительности, его риски, перспективы и возможности; раскрыть мотивы благотворительной деятельности новых благотворителей, определить тип функционирующей сегодня благотворительности, показать возможные пути трансформации существующей системы общественных отношений, качественных изменений в этой системе с целью перехода на новые, более совершенные модели функционирования и развития. Мы же в работе видим, скорее, идеальную модель благотворительности, осуществляемую новой креативной элитой. Автору в определенной степени удается обрисовать обобщенный поколенческий портрет этой элиты. Так, он анализирует поколенческую динамику успешных благотворителей – от поколения Баффет (первое), через поколение Гейтса (второе), к поколению основателей Google Лери Пейджа и Сергея Бина (третье), отслеживая содержательные изменения в самой философии благотворительности. Специфической чертой нового (третьего) поколения благотворителей является внедрение механизма благотворительной помощи, который обеспечивает систематичность, целенаправленность и стабильность ее осуществления. Благотворители нового поколения изначально жертвуют на благотворительность определенный процент прибыли компании, оказывая поддержку не только неприбыльным организациям, но и деловым прибыльным организациям, которые работают в сфере социально значимых и социально ориентированных сферах бизнеса.

Автор обрисовывает характерные черты политики нового поколения благотворителей крупных корпораций: это не просто политика независимости, но политика отстраненности от государства (не хотят пользоваться предлагаемыми государством налоговыми льготами), позиционирование себя в роли независимого влиятельного актора со свободой выбора и ответственности, который готов на качественные изменения в системе общественных отношений, на формирование нового общественного порядка.

Автор в лице бизнесменов-благотворителей нового типа видит флагманов формирования нового общественного строя – креативного капитализма, в рамках которого благотворительность выходит за рамки пожертвования части своего капитала и становится проявлением качественно нового уровня самопознания и самореализации. Важно, чтобы государство понимало значимость и роль этих качественных изменений. Креативный капитализм, по мнению

автора, будет базироваться на создании, функционировании, развитии и взаимодействии крупных глобальных мировых корпораций как новых межнациональных организаций. Нового героя XXI века автор видит как нового Дон-Кихота, способного трансформировать успех деловой карьеры в благотворительный дар, улучшая мир во всем подвиге, а движущей силой новой системы общественных отношений – кооперацию таких Дон-Кихотов. Их характерной чертой является добротворение, идущее преимущественно от ума и в меньшей степени от сердца. Такое понимание Игорем Соханем миссионерской деятельности нового поколения креативных благотворителей наталкивает на исследование и поиск смыслов нового феномена – «добра от ума...» (в противовес близкого и понятного нам «горя от ума»).

Нельзя не отметить наличие авторской веры и «влюбленности» в саму идею Нового Мира; в бескорыстную, искреннюю, творческую, креативную благотворительность, способную изменить систему общественных отношений. Пафосно и идеалистично воспринимаются позиции автора по поводу роли и функций крупных глобальных мировых корпораций как новых межнациональных организаций на фоне отсутствия критической оценки последствий их деятельности.

Раскрывая внешние аспекты процесса благотворительности новой элиты, «остаются за кадром» внутренние механизмы, мотивы, претензии. Ведь тот актер, который стремится к независимости, имеет свободу и власть, обладает, как правило, крупными капиталами, будет действовать исключительно в своих интересах, влияя на реальность и создавая благоприятные для себя условия. В этом контексте благотворительность может выступать средством создания и закрепления позитивного имиджа жертвователя в массовом сознании для реализации им своих стратегических целей, которые выходят за рамки благотворительности. Пользуясь идеей автора о создании Нового Мира, задумаемся о том, каким же этот Мир будет в реальности, насколько возможно воплощение идеи «добротворящего Дон-Кихота» и сколько понадобится времени для формирования новой элиты таких Дон-Кихотов, строящих свой Мир на высоких морально-ценностных образцах. Не менее важными будут вопросы, связанные с соответствующими переменами в системе общественных отношений, в общественном сознании, в поведенческих моделях и насе-

ления, и работников крупных корпораций и креативной смыслотворящей элиты...

Мы позволим себе вступить в полемику с Игорем Соханем, воспользуясь идеями крупнейшего мыслителя XX века Э. Фромма, изложенными в работе «По ту сторону поработавших нас иллюзий» [3], где подробно раскрываются риски и опасности, которые принесла человечеству индустриальная система, породив крупные корпорации, нанимающие сотни тысяч рабочих, служащих, инженеров, менеджеров. В работе Э. Фромма ярко проиллюстрирована внутренняя жизнь подобных образований, а главное – роль человека в ней. Такими корпорациями управляет иерархически организованная бюрократия, и каждый человек превращается в маленький – или большой – винтик этой машины, живет *иллюзорным представлением* о себе как об индивидуальности, тогда как на самом деле уже превратился в вещь. Э. Фромм констатирует, что формируется новый тип человека – работника крупной корпорации, который не ощущает потребности в креативности, в предприимчивости, в желании принимать решения и рисковать. Главная цель такого человека – получить и сохранить надежность и стабильность своего существования, а для этого надо стать и быть частью большой мощной машины, находиться в ее «теле», под ее защитой и чувствовать себя сильным опосредованно – лишь в симбиотической связи с ней. Эмпирические наблюдения за молодым поколением развитых стран, приведенные в книге Э. Фромма, подтверждают эту мысль – молодыми людьми движет стремление найти надежную работу не столько для получения высокого заработка, сколько для обеспечения надежными социальными гарантиями в случае болезни или увольнения. Для этого достаточно и стереотипного мышления, и конформизма.

Таким образом, эмпирические факты свидетельствуют о том, что внутренние потенции, зерна креативности работающих в крупных транснациональных корпорациях не являются достаточно востребованными в силу отсутствия самомотивации к их росту и развитию, тем более не фиксируются факты духовно-ценностного прогресса.

Продолжая полемику с Игорем Соханем, обратимся к книге «Дрейф на обочину» (2011) украинского социолога Н.А. Шульги, который отмечает, что на фоне мощной деградациии в сфере общественного сознания, снижения уровня морали, падения роли нравственности как регулятора повседневного поведения личности [4, с. 119], выходом из сложившейся ситуации и толчком к формированию атмосферы нравственности

может стать деятельность интеллектуальной элиты, которая включает тех, кто творит новые идеи и вырабатывает новые смыслы. Н.А. Шульга ее определяет как смыслотворящую [4, с. 175], представители которой создают в обществе определенное ценностно-смысловое поле, наполняя его идеалами, символами, образами, мифами, вырабатывают социальные нормы, формируют представление об общем интересе, о всеобщем благе. Возможно, к ней и будут относиться креативные добротворящие благотворители, Дон-Кихоты Нового Мира. И снова но...

Сущность человеческой природы двояка... И борьбу за власть, и ресурсы еще никто не отменял. Не будет ли здесь скрываться опасность реализации тайного желания крупного благотворителя своей деятельностью властвовать над частью Мира в своих интересах, расширяя границы своей свободы, реализуя свои интересы? Какое место будет занимать истинная гуманность, истинная доброта и бескорыстие во благо всех и насколько крупный благотворитель как богоизбранник будет ориентирован на всеобщее спасение? Как будут складываться отношения внутри элит – интеллектуальной (в том числе смыслотворящей, креативной) управленческой, политической, правящей? Каковы будут отношения между крупными корпорациями и государством, будут ли внедряться идеи корпоративного государства¹ и каким образом будет найден компромисс между авторитарным режимом, который продуцирует этот тип государственного устройства, и идеей свободного выбора, творчества, духовно-нравственного самосовершенствования? Каким станет новый социальный порядок в условиях глобального мира, как будут отлажены механизмы взаимодействия и солидарности крупных благотворителей с позиций глобальной безопасности и реализации прин-

1 Идея корпоративного государства явилась развитием теории солидаризма Л. Дюги, рассматривавшего государство как «работавшую корпорацию», являющуюся совокупностью публичных служб, обслуживающих все общество, «всю нацию». Дюги заявлял, что корпоративное государство придет на смену государству как «публичной власти», поскольку его создание направлено на преодоление классовых антагонизмов и ликвидацию классов в обществе. Вместо классов сторонниками этой теории вводилось понятие «корпорации», через которые осуществляется сотрудничество труда и капитала: каждая корпорация выполняет свою социальную функцию, предприниматель в корпорации не эксплуататор, а «лидер индустрии». Идеи корпоративизма были наиболее полно воплощены в жизнь в государствах с фашистским режимом как наиболее удобная форма для осуществления диктатуры.

ципа единой ответственности за судьбы мира, диктуемой обострением планетарных проблем? Было бы интересно продолжить размышления на предложенную тему, ожидая от автора дальнейших философских открытий. Возможно, ответы на возникшие вопросы мы сможем найти на страницах новых работ Игоря Соханя, посвященных философии благотворительности – молодой перспективной науке.

Вторая часть книги посвящена вечным проблемам смысла и качества внутренней жизни человека – греха и счастья.

Автор затрагивает вопросы морального облика современного мира, в котором человек предельно свободен: он не зависит ни от Бога, ни от царя, ни от природы. Не существует никакой общепринятой системы ценностей. Религия, традиции и нравственность становятся предметом выбора: «что хочу – то и соблюдаю, чему хочу – тому поклоняюсь и подчиняюсь». Признанной и удобной ценностью становится компромисс – умение поступиться любыми идеалами ради возможности совместного существования. Игорь Сохань смело критикует «слепое бегство от греха», проводя параллель между понятиями «грех» и «зло», подчеркивая, что суть восприятия греха современным человеком меняется – грех перестал быть «болезнью души», он уходит из современной жизни по причине отсутствия культа ответственности. Меняется сама «метафизика греха» – современный человек просто живет, а все его действия и поступки определяются идеями, целями, которые он избрал и которым он служит. Внешнее торжествует над внутренним и личным [1, с. 180-181]. Но только сам человек может увидеть в себе то, что можно назвать грехом, осознать в самом себе высоту внутреннего человека. Тогда грех – личная точка зрения на свои прошлые дурные помыслы и поступки! Нельзя не согласиться с мнением автора о том, что у государства и у личности «грехи порой общие» [1, с. 219]. Современное государство не ориентировано на высокую духовность и мораль, оно ориентировано на утверждение идеалов

массового потребления, оно не препятствует повсеместному отчуждению, порождая человека равнодушного, бездеятельного, принимающего существующий порядок вещей. Это делает беззащитным молодое поколение перед массовыми социальными увлечениями, соблазнами, формируется поколение социальных гопников, принимающих общество таким, каково оно есть, ничего не предлагая взамен, не стремясь к его изменению. Опасность в том, предупреждает автор, что нет запроса на человека – создателя, творца, способного своей деятельностью влиять на мир, изменять его. Быть счастливым, по мнению автора, не так уж и важно. Важно жить честно, чисто, свободно и в то же время ответственно. Важно жить социально, жить с другими, ради других. Можно добавить – важно жить полноценной частью целого, изменяя себя, совершенствовать это целое.

Завершая размышления над затронутыми автором проблемами современности, волей-неволей задумываешься о поиске и понимании истины – «...признать себя частью человечества, понять и воссоединить сущность человеческого и природного, духовного и материального в самом себе, воплощать в жизнь творчество, созидание, устанавливая качественно новую гармонию с миром... А все, чего достиг человеческий род духовно и материально, он обязан разрушителям иллюзий...» (Э. Фромм). Смыслотворящая элита, добротворящие Дон-Кихоты, креативные капиталисты... Станут ли они субъектами изменений и разрушителями иллюзий современного мира?.. Будет ли востребован запрос на человека – создателя, творца, способного своей деятельностью влиять, изменять мир?... Вопрос риторический...

Поиск истинной сущности и разоблачение иллюзий не только дают понимание и знание: в ходе них меняется сам человек – его понимание мира и самого себя. Он пробуждается, видит мир таким, каков он есть, и, соответственно, он учится использовать свои интеллектуальные и эмоциональные силы, чтобы овладеть действительностью.

Литература

1. Сохань И. Философия благотворительности. Счастье и грех [Текст] : научное издание / И. Сохань. – К. : Наукова думка, 2010. – 288 с.
2. Бердяев Н. А. О назначении человека / Н. А. Бердяев. – М. : Республика, 1993. – 383 с.
3. Фромм. Э. По ту сторону поработавших нас иллюзий. Как я столкнулся с Марксом и Фрейдом : [пер. с англ.] / Эрих Фромм ; пер. Т. Панфилова. – М. : АСТ, Астрель, 2011. – 235,[3]с. (Сер. Философия. Психология).
4. Шульга Н. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине / Николай Шульга. – К. : Книгарня «Бізнесполіграф», 2011. – 448 с.

Вимоги до оформлення наукових статей та інших матеріалів, що подаються для публікації в «Українському соціологічному журналі»

Вимоги до оформлення статей та інших матеріалів, що подаються для публікації в «Українському соціологічному журналі»

Редакція приймає матеріали українською, російською та англійською мовами у вигляді роздрукованих текстів та електронної версії, надісланої електронною поштою на адресу редакції (MS Word-97 – MS Word-2010; кегль – 12-14, інтервал – 1,5; шрифт Times New Roman; без позиціювання та переносів; абзацний відступ – 1 см, робиться автоматично). Лапки, апостроф, тире повинні мати такий самий вигляд, як у тексті цих «Вимог».

Необхідно надати анотації українською, російською та англійською мовами (не менше 16 рядків); ключові слова (українською, російською та англійською мовами), УДК.

Прізвище, ім'я та по батькові автора, його контактний телефон, e-mail, поштова адреса, а також відомості про місце роботи, посаду, науковий ступінь подаються на супровідній сторінці (трьома робочими мовами журналу), де також слід вказати назву публікації українською, російською та англійською мовами.

Бібліографічні відомості (повний бібліографічний опис джерел за останнім стандартом ДАК України)

треба подавати наприкінці статті у вигляді списку літератури (у порядку згадування). Посилання на джерела слід наводити у тексті у квадратних дужках, вказуючи номер джерела і сторінку (напр.: [3, с. 79]).

Статті повинні відповідати всім вимогам ДАК України до наукових статей.

Прийматимуться лише ті наукові статті, які мають такі структурні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання обраної автором проблеми; виділення невирішених раніше аспектів зазначеної проблеми, яким присвячується стаття;
- формулювання мети статті;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Наукові позиції авторів можуть не співпадати з позицією редакційної колегії.

Редакція має право здійснювати редагування статей та інших матеріалів.

Наукове видання

Український соціологічний журнал

№ 1-2/2012

Українською, російською, англійською мовами

Дизайн, оформлення, комп'ютерне верстання І. М. Дончик

*Підписано до друку 20.12.2012. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. 23,6. Обл.-вид. 27,5.
Тираж – 100 пр. Зам. 182/13.*

*61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*

*61022, Харків, майдан Свободи, 6, ауд. 350, 351-а
Соціологічна асоціація України*

*Оригінал-макет виготовлено
у Видавництві Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
61077, Харків, майдан Свободи, 4*

*Надруковано ХНУ імені В. Н. Каразіна
61077, Харків, майдан Свободи, 4
705-24-32*

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 3367 від 13.01.09